પ્રકટકર્તા

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની વતી

માનદ મંત્રી

રા. રા. હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઇ દીવેટીઆ.

એમ. એ; એલએલ. બી. હાઇકોર્ટ વકીલ.

મહારાજ મેન્શન, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ,

મુંબાઇ નં. ૪.

ઉપોદ્ઘાત.

કોઈ પણ દેશના સંપૂર્ણ ઇતિહાસ માટે અનેક પ્રકારની સામગ્રીની જરૂર રહે છે. આ સામગ્રીમાં દંતકથા એક મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. અને તે ખાસ કરીને આપણા દેશમાં કે જ્યાં ભૂતકાળમાં ઐતિહાસિક બનાવોનું વર્ણન ભાગ્યેજ પુસ્તક રૂપે સંગ્રહી રાખવામાં આવતું હતું. આપણે ત્યાં તો આમાંના ઘણા બનાવો દંતકથા રૂપે ભાટ ચારણોની સંસ્થા દ્વારા વર્તમાન કાળમાં ઉતરી આવેલા છે. આમ હોવાથી આ વિષયમાં અતિશયોક્તિ તેમજ અચોકસતાની ખામીઓ જણાય છે. પરંતુ બીજાં પ્રાપ્ય ઐતિહાસિક સાધનો વડે તેમને તપાસ્યા પછી તેમની ઉપયોગિતામાં વધારો થાય છે એમાં કંઇ શક નથી.

ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે આવી દંતકથાઓની જરૂર સમજીને સ્વ. મિ. અલેક્ઝાંડર કીન્લોક ફાર્બસ સાહેબે જ્યારે જ્યારે તેમને તક મળતી ત્યારે ત્યારે આ કથાઓનો લેખિત સંગ્રહ તેમણે કરાવ્યો; જે તેમના મરણ પછી "શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા" ના કબજામાં છે. આ સભાએ તેમની ઉપયોગિતા પ્રમાણે આ સંગ્રહમાંથી એક પછી એક પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને તેને પરિણામે પ્રથમ તેમાંનું એક 'ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો,' જેમાં 'વંશાવળીઓ, ગઢો આદિ પ્રકીર્ણ ઐતિહાસિક માહિતીઓનો સંગ્રહ' કરેલો છે તે ટિપ્પન સાથે પ્રકટ થાય છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે કેટલાંએક પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં લખાયાં છે. પરંતુ એ વિષયમાં હજી વધારે માહિતીની જરૂર રહે છે અને આશા છે કે 'શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા' તરફથી આ અને આની પછી પ્રસિદ્ધ થવાનાં બીજાં પુસ્તકો ઐતિહાસિક શોધખોળના રસિકોને મદદરૂપ થાય અને ગુજરાતના એક સંપૂર્ણ

પ્રસ્તાવના.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ. ભાગ ૧ લામાનાં પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય પુસ્તકોમાંથી સને ૧૯૨૬ માં ચાર પ્રબંધો કરેલા; તેમાંનો એક 'વંશાવલિઓ, ગદો આદિ પ્રકીર્ણ ઐતિહાસિક માહિતીઓનો સંગ્રહ સટિપ્પન' પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી સને ૧૯૨૭ માં રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ. ની દેખરેખ નીચે મને સોપવામાં આવ્યું હતું અને તેના પરિણામરૂપ મારો આ યત્કિંચિત્ પ્રયાસ ઇતિહાસરસિક - પ્રજા આગળ રજુ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે અલ્પ સાધનો છે, તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી એવી ફરિયાદ વાસ્તવિક છે. પરંતુ ધીમે ધીમે ગુજરાતીઓની—ગુજરાતી વિદ્વાનોની તેમના દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ અભિરૂચિ વધતી જાય છે, અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ વિકસે છે અને શોધખોળના ક્ષેત્રમાં પણ હવે કેટલાક સાક્ષરો ઉતરવા મચે છે. આ સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ગુજરાતનો ઇતિહાસ વિશેષ શૃંખલાબદ્ધ અને વિશ્વસનીય સ્વરૂપમાં થોડા સમયમાં તૈયાર થાય તો તે અશક્ય નથી.

માંના લેખો, ટાંચણો વગેરેનો સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે. આ લખાણોનો મોટો ભાગ ભાટો અને ચારણોને મોઢેથી સાભળી ઉતારી લીધેલો છે. એથી એ લખાણની ભાષા બારોટશાહી તેમજ અશુદ્ધ છે; અને ઘણી બાબતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વ ધરાવી ન શકે એવી છે એટલે જ્યાં જ્યા બની શકયુ છે ત્યા ત્યા મૂળ લખાણ કાયમ રાખી નીચે તેના ઉપર નોધ લખી છે. કેટલેક ઠેકાણે ભાષા પણ એની એમજ રાખવામા આવી છે. પુસ્તક બે વિભાગમા વહેંચી નાખ્યું છે. ૧ લામાં રાજવંશોને લગતી હકીકત આપી છે; ૨ જામાં ગઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત આપી છે. બની શકે તેટલી શુદ્ધ અને અત્યાર સુધીની શોધખોળથી જણાઈ આવેલી માહિતીઓ મૂકવા માટે તાજેતરના અન્યત્ર પ્રકટ થયેલા લેખો તેમ જ સામયિકોમાં આવેલા વૃત્તાંતોનો ઉપયોગી સારાંશ નોધમાં આપ્યો છે, તેમજ કેટલીક વિશિષ્ટ અને ઉપયુક્ત માહિતી પરિશિષ્ટ રૂપે પણ આપી છે. ગઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં બહુ સ્વલ્પ પ્રમાણમાં હતી, એટલે લગભગ તેજ અરસામા 'ધ ઇન્ડીયન એન્ટીક્વરી'મા પ્રકટ થયેલા શ્રી આલ્તેકરના ગુજરાતનાં પ્રાચીન શહેરોના લેખમાથી ઘણી માહિતી આ વિભાગમા સામિલ કરી છે.

તદુપરાત અન્ય ઇતિહાસ ગ્રંથો, સામયિકો વગેરેમાથી જ્યાં ઉપયોગી જણાયું ત્યાં કેટલાક ઉતારા કર્યા છે અને તેનો ઉલ્લેખ પણ તે સાથે જ કરેલો છે, છતાં પણ કોઇ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવો રહી ગયો હોય તે માટે તે લેખકની ક્ષમા યાચું છું, અને મને જેઓના તરફથી લાભ મળ્યો છે તે સર્વનો ઉપકાર માનું છુ.

આ ગ્રંથમાં મેં તો માત્ર એક સંગ્રાહકના જેવું કાર્ય કર્યું છે, શોધખોળની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરવા માટે વિશેષ જ્ઞાન, વિશેષ સાધનો અને વિશેષ અવકાશની અપેક્ષા રહે છે.

અંતમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરવાની અને હક આપવા માટે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો, તેમજ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, જેની દેખરેખ નીચે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે તેનો, અને પ્રસંગોપાત્ત સૂચના અને બીજી આવશ્યક માહિતી પૂરી પાડવા માટે રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો આભાર માનું છું.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ ૧ લો.

રાજવંશોને લગતી હકીકત. (૨-૧૧૦)

પરિશિષ્ટ

વિભાગ ૨ જો.

ગઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત. (૨૧૧-૨૩૩)

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો.

વિભાગ ૧ લો.

રાજવંશોને લગતી હકીકત.

રાજવંશોને લગતી હકીકત.

ગૂજરાત એટલે કયો દેશ ?

તામ્રશાસનો અને ઉલ્લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે ગુર્જર રાજાઓ હાલના રાજપુતાના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા અને તેઓના તાબામા ગુર્જરત્રા નામનો દેશ હતો; અને તેમની રાજધાની ભીલમાલ –ભિન્નમાલ જે હાલ પડી ભાગેલી અવસ્થામા જોધપુર સંસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમા છે તે હતી. હાલમા રાજપુતાનાની દક્ષિણે આવેલા દેશને જ્યા ગુજરાતી ભાષા બોલવામા આવે છે તેને જ ગૂજરાત દેશ કહેવામા આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમા એટલે ઇ. સ. ની દશમી શતાબ્દીના પહેલાના ઉત્કીર્ણ લેખોમા ગૂજરાત નામ હાલના ગૂજરાત પ્રાતને લગાડેલુ દેખાતુ નથી હાલના ગૂજરાતને તે વખતે સાધારણ રીતે **લાટ** નામ લગાડવામા આવતુ હતુ, અને રાજપુતાનાના અમુક ભાગને ગુર્જર લોકોના વસવાટ ઉપરથી ગુર્જરત્રા નામ લગાડવામા આવતુ હતુ. ગુર્જરોનો અમલ તેઓના મૂળ રાજ્યની દક્ષિણ તરફ વધતો ગયો અને **લાટ** વિગેરે સર્વ પ્રાતો તેઓને તાબે થયા ત્યારથી તે દેશને ગુર્જરોનો દેશ એમ સબોધવામા આવતુ હશે. ગુર્જરોનો રાજકીય અમલ કાલાન્તરે **લાટ**[1] દેશ ઉપરથી નીકળી ગયો તોપણ

---

૧. લાટ નામ મોટે ભાગે મહી અને તાપી નદીની વચ્ચેના પ્રદેશને ઘણા પ્રાચીન કાળથી લગાડવામાં આવે છે, અને ઉત્તર ગૂજરાતને આનર્ત નામથી ઓળખાવવામા આવે છે, છતાં કોઈ કોઈ વાર આખા દેશને લાટ નામથી ઓળખાવવામાં આવતો હતો

એક વખત રૂઢ થયેલો શબ્દ તેઓના ઉત્તરાધિકારી ચૌલુક્ય રાજાઓના વખતમાં પણ વાપરવામાં આવ્યો અને એવી રીતે આપણા દેશને ગૂજરાત નામ મળ્યું.[1]

ચાવડા વંશની સ્થાપના વિષે.

ચાવડાઓ મૂળ પરમારના[2] વંશમાંથી થયા છે તેની હકીકત. પરમાર વંશના ૩૫ મા રાજા પરશરામ. તેની મા ચિત્તોડના શીશોદીઆ રાણા કરણજીની દીકરી ઉદેકુંવરબા. તે પરશરામને છાડા રાઠોડે ખેડગઢથી આવીને માર્યો ને ભીલમાલ લીધું. તેની રાણી આંબેરના કછવાહા રાજા માનસિંહજીની દીકરી જસકુંવરબા તે-ગર્ભવતી હતી. તે નાસીને ગૂજરાતનાં જંગલમાં આવી ને ત્યાં વનરાજ પુત્ર થયો.[3]

---

૧. ગુર્જરો પંજાબના ગૂજરાતમાંથી સીધાસટ ગૂજરાતમાં આવ્યાની વાત પ્રસિદ્ધ છે, છતાં ઉપલી હકીકતને પુષ્ટિ મળે એવો પણ ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચાવડા વંશને ગુર્જર વંશની શાખા ગણી છે. અને ચાહટગઢથી સેનગઢ, આબુગઢ, આજણાગઢ અને ત્યાંથી ભિન્નમાલમાં આવી વસ્યાનું અને ત્યાંથી ગૂજરાતમાં આવવાનું જણાવ્યું છે.

૨. આબુ ઉપર વસિષ્ઠ કુંડમાંથી ચાર પુરૂષ ઉત્પન્ન થયા. તેમાં (૧) એકને ૪ હાથ હતા તે ચહુવાણ. (૨) ચુલુક(અંજલી)માં થયો તે ચાલુક્ય (સોલંકી). (૩) પરિહાર (પંડ-હાર) શરીર હારી ગયો-બ્રહ્માને પગે લાગ્યો નહીં, ત્યારે બ્રહ્માએ એમ કહ્યું. (૪) પરમાર (પર-માર) શત્રુને મારનારા.

તેણે મામાની મદદથી કેટલોક મુલક ઘેર કર્યો અને અણહલ રબારીના નામથી અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું ને ૭૦ હજાર (ગામવાળી) ગૂજરાત હાથ કરી. સંવત ૮૦૨ માં શહેર વસાવ્યું ને ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની પાસે ૭૦,૦૦૦ હજાર ફોજ હતી.[1] (અં. ૪૮.૮.૩)

વનરાજ ચાવડે અણહિલપુર સ્થાપ્યું. અણહિલપુર (પાટણ) માં ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું; તેને પાટ રાજા જોગદેવ થયા; તેણે ૩૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા ખીમ થયા; તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા ભીમ થયા, તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા વીરસંગ થયા, તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા રત્નાદિત્ય થયા, તેણે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા સામંતસિંહ થયા,

---

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રચલિત છે. ત્યારે અહીં વનરાજનો બાપ પરશરામ ભિન્નમાલમાં રાજ્ય કરતો હતો તેને છાડા શેડોડે મારી ભિન્નમાલ પડાવ્યાથી વનરાજની મા ગૂજરાતના જંગલમાં આવી સંતાઈ, વનરાજનો ત્યાં જન્મ થયો અને તેણે તેના મામાની મદદથી ૭૦ હજાર ગામવાળી ગૂજરાત મેળવી એવું જણાવેલું છે.

૧. ભાવનગરમાં મળેલી સાતમી સાહિત્યપરિષદ વખતે રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ ચાવડાઓની વંશાવળી નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો છે. તેમા તેણે વનરાજના બાપ જયશિખરને કલ્યાણના ભૂવડે હરાવ્યો હતો એવા 'રત્નમાલ' ના કથનને સંભવિત માન્યું છે અને વનરાજને પંચાસરનું રાજ્ય સંધિની રૂઇએ મળેલું હોવાનું અનુમાન કર્યું છે. 'પ્રબંધચિંતામણિ' માં પણ વનરાજને અને કલ્યાણના રાજાને સંધિ થઇ હતી એવો ઉલ્લેખ છે; એટલે સંધિ થવાથી તેને તેના બાપનું રાજ્ય પાછું મળે તો નવાઈ નથી. પણ અહીં સવાલ એ થાય છે કે વનરાજે પોતાના મામાની મદદથી ગૂજરાતનું રાજ્ય લીધુ એવી હકીકત બારોટના ચોપડામાં કયાથી આવી ? આવું અવિશ્વસનીય લખાણ લખવાનો આશય શો હોઈ શકે ? આ વાતનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબત વિસ્તારથી જાણવા માટે રા. રામલાલ મોદીનો ઉપર કહેલો નિબંધ વાંચી જવા વિનંતિ છે.

તેણે ૭ વર્ષ રાજ કર્યું. એકંદર ચાવડા વંશના રાજાઓએ ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું.[1] (અં. ૩૫. ૧. ણુ.)

સંવત્ ૮૦૨ શ્રાવણ સુદિ ૨ સોમે વૃષ લગ્ને ચાવડા વંશે શ્રી વનરાજ ચાવડે અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું. અને ત્યાં ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તેની ગાદીએ યોગરાજ બેઠો, તેણે ૩૫ વર્ષ રાજ કર્યું, તેની ગાદીએ ક્ષેમરાજ થયો. તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું, તેની ગાદીએ ભૂવડ રાજા થયો. તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા વીરમદેવે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રત્નાદિત્યે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું; તે પછી રાજા સામંતસિંહે ૭ વર્ષ રાજ કર્યું. ચાવડા વંશમાં ૭ રાજા થયા અને તેમણે એકંદર ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું.[1] (અં.૪૬.૭.)

ચાવડા વંશના રાજાઓ.

નવછત્ર ચાવડા કીજ પાટણ ધર રાજહ
સોલંકી અગીઆર બસેં સીતિરને સાહ્ય
દુવા વાગેલા પાંચ વરસ એકસો અડાસી
× × × ×
વારંવાર જોગવે
પચવીસ પાટ પટાવલી એણે અણહિલપર ભોગવે.
× × ×

સંવત્ ૮૦૨ ના વરસે અસાડ સુદ ૨ ને દિને વનરાજ ચાવડો પાટ બેઠો અને ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત ૮૬૨ ના વરસે આસો સુદ ૫ ને દિવસે ચાવડો જોગરાજ પાટ બેઠો; તેણે ૧૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૨ ના વર્ષમાં શ્રાવણ સુદિ ૫ ને દિને ચાવડો રણાદિત (રત્નાદિત્ય) ગાદીએ બેઠો; તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૧૦ ને દિને ચાવડો વેરશીજી ગાદીએ બેઠો; તેણે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૬ ના વર્ષ જેઠ શુદિ ૧૩ ને દિને ચાવડો ખેમ-રાજજી ગાદીએ બેઠા; તેણે ૩૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૨૫ માં અષાઢ વદિ ૧૩ ને દિને ચાવડા ચુંડણજી ગાદીએ બેઠા, તેણે ૨૭ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૯૫૨ ના વર્ષમા માગશર વદિ ૪ ને દિને ચાવડો ઘાઘણસિંહ ગાદીએ બેઠા, તેણે ૧૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૬૨ ના વર્ષે પોષ સુદિ ૧૦ ને દિને ચાવડા આકડએ પાટ બેઠા; તેણે ૧૭ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૭૯ માં પોષ સુદિ ૧૦ ચાવડા ભોઆણદેજી ગાદીએ બેઠા, તેણે ૧૯ વર્ષ રાજ કર્યું. ચાવડાના નવછત્ર સંપૂર્ણ થયા.[1]

૯ વર્ષ વાજબી લાગે છે. વનરાજ સં. ૮૬૧ સુધી જીવતો હશે, પરન્તુ યોગરાજે સં. ૮૩૫ માં રાજસત્તા લીધી હશે. આથી જેઓ તેનાં ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે રાજસત્તા લીધી ત્યારથી ગણતા હશે, ત્યારે જેઓ તેનાં ૯ વર્ષ ગણે છે તે વનરાજના મરણ પછી તેનો રાજ્યારંભ ગણતા હશે. પણ ૯ વર્ષ ગણવાં વધારે યોગ્ય છે. રત્નાદિત્યનો રાજ્યકાળ ૩ વર્ષનો હશે એ ચોક્કસ છે. ક્ષેમરાજ અને ચામુંડનો રાજ્યકાળ પણ ધર્મારણ્ય પ્રમાણે ૨૯ અને ૩૧ વર્ષ ગણવો ઠીક છે. રાહડનો રાજ્યકાળ વિ. શ્રે. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે. તેથી ૨૭ વર્ષ માન્ય રાખ્યાં છે, તેમ જ ભૂવડનો કાળ પ્ર. ચિં. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે, એટલે કે ૨૭ વર્ષનો છે. (રા. રામલાલ મોદીના 'ચાવડાઓની વંશાવળી' નામના નિબંધમાંથી.)

ચાવડાઓએ ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું, તે સંબંધી મતભેદ નથી, કારણ કે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં. ૯૯૯ માં થયો હતો.

સિદ્ધપુરના રૂદ્રમાળના જૂના કવિતમાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ આ પ્રમાણે છેઃ—

સંવત નવ નવાણુંએ મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુળ ચાવડો (કે) પામ્યો પાટણરાજ.

રણાદિત (રત્નાદિત્ય) ચાવડાનું કવિત.

દીવધડ દોરંગ ત્રડે રતનાગર ત્રડે–રાજ દીઓ
રગનાથ આવીઆ ચાવડો એક
વેણીને વછરાજ ઇકોતેર કીધો સુભા
ફેઠી સલતાંન ધરા જિતી ડંડ લીધો–
સોવણ ફુલી બાંધી સરઠ ભાર થનકો દોઅને ભડે
સંવત સાત સતાંણુવે કોટ દીવ કીધો કડે.

એક સમે એણે વાર વેવારીઓ એકજ આઓ
મછલી બંદર ગામ કોરીધજ કમલા સીકાઓ
કેસર મોતી કપુર ઝાઝવો દીસે ઝાઝા
દીવ મલો દરબાર આવીઓ વેણી તુઝ આઝા
ચાવડો રાણ ચુકે નહીં લાજ એમાણી લોપીએ
સંમ ખાધા સમુદર તણા કોડ રતનાગર કોપીએ

સમ ખાધા સમુદર અદ્ધ રતનાગર અપો
માલ ઉતારો મંડી નાણું તલની અપો
સપનું આવુ એકજ સહી રાજપારો ઘર રાણી
નાસ નાસ હો નરંદ જાવાદુ તુજને જાણી
ઓધાન સોતી નારી અસી સવે પરમેશ્વર સુપીઓ
સાઢ બેસે રાણી સતી કરોધ રતનાગર કોપીઓ

પ્રથમ ચાડ ગડ ચડે સપત ગડ સેન સુણાઓ
સરબદ દીધી આંણુ હેમ ઓતર દશ આઓ
નવ કોટી કર નેત્ર ખેતર ગાજણો મસાઓ
પરવરીઓ પરમાર વાસ ભેનમાલ (ભિનમાલ) વસાઓ
ભોગવે ભોમ સતરૂ ભડાં રાણાઈત તણો રાખીઓ રંગ
વણરાજ કુંવરે વાસીઓ દશમો અણહલપટ દોરંગ[1]

(અં. ૪૬. ૧. ૬.)

---

૧ આમાં કુલ ચાર કવિત છે. પહેલાં બેમાં વનરાજ ચાવડાના પૌત્ર રત્નાદિત્ય(રાણાઇત)ને સંવત ૭૯૭ માં સમુદ્ર કોપ્યાથી દિવબંદર છોડી ભાગવું પડયું તેની વાત છે, અને ૪ થા માં તેણે ભિન્નમાલ (શ્રીમાલ) વસાવ્યું તેની વાત છે. પરંતુ ઇતિહાસના આધારે સ્પષ્ટ થયું છે કે ભિન્નમાલ રત્નાદિત્યથી પણ જૂનું છે. શ્રીમાળ પુરાણમાં લક્ષ્મીદેવીએ એ નગર વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તેમ જ વિમળપ્રબંધમાં લખ્યું છે કે ભિન્નમાલથી ની મંત્રી ગાંભુમાં આવ્યો તે પછી વનરાજે પાટણ સંવત ૮૦૨ માં

સોલંકી વંશ.[1]

સંવત્ ૯૯૮ ના મહા શુદિ ૫ ને દિને ચાવડા મામા ભોઅ-ણદેને મારીને સોલંકી મૂલરાજે રાજ લીધું. મૂલરાજે ૪૫ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૦૪૩ ના વર્ષે જેઠ શુદિ ૧૩ ને દિને સોલંકી ચુંડરાજ (ચામુંડરાજ) પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૦ (૧૪) રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૦૫૩ ના વર્ષે માગશર શુદિ ૫ ને દિને સોલંકી વલેભજી (વલ્લભરાજ) પાટ બેઠા; તેણે માસ ૬ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૦૫૩ ના વર્ષે જેઠ શુદિ ૯ ને દિને દુર્લભરાજ પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૩, ૬ માસ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૦૬૭ ના વર્ષે માગશર શુદિ ૭ ને દિને સોલંકી ભીમરાજ (ભીમદેવ) પાટ બેઠા; તેણે ૩૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

વસાવ્યું એટલે વનરાજ પહેલાં ભિન્નમાલ વસ્યું હતું, એ વાત ચોક્કસ છે. જુઓ વિમળપ્રબંધ ખંડ ૩ જો. કડી. ૨૮-૩૧. પાન. ૬૬-૬૭.

૧ રાસમાળામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સોલંકી વંશના બાર રાજાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

(૧) મૂળરાજ, (૨) ચામુંડરાજ, (૩) વલ્લભસેન, (૪) દુર્લભસેન, (૫) ભીમ પહેલો, (૬) કર્ણ, (૭) સિદ્ધરાજ, (૮) કુમારપાળ, (૯) અજય-પાળ, (૧૦) મૂળરાજ બીજો, (૧૧) ભીમદેવ બીજો, (૧૨) ત્રિભુવનપાળ. સોલંકી વંશના આ ૧૨ રાજાઓએ એકંદર ૩૦૨ વર્ષ શાસન કર્યું. 'પ્રાચીન ગુજરાત' ના કર્તાએ માત્ર ૧૧ સોલંકી રાજાઓ થયા એમ જણાવી તેનો શાસનકાળ ૩૦૨ વર્ષનો લખ્યો છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૬ ના જુલાઈના અંકમાં રા. દત્તાત્રેય બાળ-કૃષ્ણ દિસકળકરે 'ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ' એ નામનો

સંવત ૧૧૦૬ ના વર્ષે પોષ શુદિ ૨ ને દિને સોલંકી કરણ (કર્ણ) પાટ બેઠો, તેણે ૨૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૧૨૬ ના વર્ષે માગશર શુદિ ૪ ને દિને સોલંકી સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટ બેઠા, તેણે ૪૯ વષ રાજ કર્યું.

એક લેખ લખ્યો છે તેમાં તેમણે સોલંકી રાજાઓને લગતી, છેવટનાં મળી આવેલાં તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપરથી, નીચે પ્રમાણે સાલવારી નક્કી કરી છે તે વધારે માનનીય જણાય છે.

	ક્યાંથી. વિ. સં.		ક્યાં સુધી. વિ. સં.	કેટલાં વર્ષ.
૧. મૂળરાજ	૯૯૮		૧૦૫૩	૫૫
૨. ચામુંડરાજ	૧૦૫૩		૧૦૬૭	૧૪
૩. વલ્લભરાજ	૧૦૬૬	૭ મહીના સુધી	૧૦૬૭	૭ મહીના.
૪. દુર્લભરાજ	૧૦૬૭		૧૦૭૮	૧૧
૫. ભીમદેવ	૧૦૭૮		૧૧૨૦	૪૨
૬. કર્ણ	૧૧૨૦		૧૧૫૦	૩૦
૭. સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૧૧૫૦		૧૨૦૦	૫૦
૮. કુમારપાળ	૧૨૦૦		૧૨૨૯	૨૯
૯. અજયપાળ	૧૨૨૯		૧૨૩૨	૩
૧૦. મૂળરાજ	૧૨૩૨		૧૨૩૪	૨
૧૧. ભીમ (૨)	૧૨૩૪		૧૨૯૮	૬૪
૧૨. જયન્તસિંહ	૧૨૮૦	(કદાચ ૧ વરસ સુધીજ)		૧
૧૩. ત્રિભુવનપાળ	૧૨૯૮		૧૩૦૦	૨
				૩૦૨

સોલંકી વંશના રાજાઓનો પરસ્પર સંબંધ આ પ્રમાણે છે:-

૧. મૂળરાજ
૨. ચામુંડરાજ—મૂળરાજનો દીકરો.
૩. વલ્લભરાજ—ચામુંડરાજનો પુત્ર.

સંવત્ ૧૧૭૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૫ ને દિને ભત્રીજો કુમારપાળ પાટ બેઠો, તેણે ૩૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૨૦૫ ના વર્ષે પોષ વદિ ૧૨ ને દિને સોલંકી અલણદે (અજયપાળ) પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૩ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૨૦૮ ના વર્ષે અષાઢ શુદિ ૭ ને દિને મૂલદે (મૂળરાજ) ને મારીને ભીમદે (ભીમ ૨ જો) પાટ બેઠા. સંવત ૧૨૧૦ ના વર્ષે—એણે ૧૭ વર્ષ રાજ કર્યું. એવા અગિઆર છત્ર રાજ કર્યું. તેનાં કુલ વર્ષ ૨૩૦. (અં. ૪૬. ૧. ૭)

---

૪. દુર્લભરાજ—વલ્લભરાજનો નાનો ભાઇ.
૫ ભીમદેવ—દુર્લભરાજનો ભત્રીજો.
૬. કર્ણ—ભીમનો પુત્ર.
૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ—કર્ણનો પુત્ર
૮. કુમારપાળ—કર્ણના ભાઇ ક્ષેમરાજનો પ્રપૌત્ર
૯. અજયપાળ—કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળનો પુત્ર.
૧૦. મૂળરાજ—અજયપાળનો પુત્ર.
૧૧ ભીમ (૨)—મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હોવાનું અનુમાન
૧૨. જયવન્તસિંહ—(સબંધ જણાતો નથી).
૧૩ ત્રિભુવનપાળ—(સબંધ જણાતો નથી).

સોલંકી વંશના રાજાઓ.

સોલંકી રાજની સ્થાપના સંવત્ ૯૯૮ માં થઇ. સોલંકી વંશનો ૧ લો રાજા મૂળરાજ થયો, તેણે ૫૫ વર્ષ રાજ કર્યું. ૨ જો રાજા ચામુંડ થયો, તેણે ૧૩ વર્ષ[1] રાજ કર્યું. ૩ જો વરસંભ[2] રાજા થયો તેણે ૧ વર્ષ ૬ માસ રાજ કર્યું,[3] ૪ થો રાજા દુર્લભ[4] થયો, તેણે ૧ વર્ષ, ૬ માસ રાજ કર્યું,[5] ૫ મો રાજા **ભીમ** થયો, તેણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.[6] (તેના વખતમા મંત્રી વિમલ હતો). તેની પછી ૬ ઠ્ઠો રાજા કરણ થયો, તેણે ૨૯ વર્ષ, ૨ માસ, ૧ દિવસ રાજ કર્યું.[7]

સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછીના રાજાઓ.

સિદ્ધરાજને પુત્ર નહીં હોવાને કારણે, તેણે સહસલિંગ સરોવર બંધાવ્યું, વાવ કરાવી, સિદ્ધપુર વસાવ્યું, રૂદ્રમાલ પ્રાસાદ કરાવ્યો' ઝીંઝુવાડાને કોટ બંધાવ્યો, ધાંધલપુરનો કોટ તથા બીજા ઘણા કોટ કરાવ્યા. પોતાની માતા **મીણલદેના** નામથી **વીરમગામમાં મીનલ** સરોવર કરાવ્યું.[8]

૧- ૧૪ વર્ષ જોઇએ. ૨. વલ્લભરાજ. ૩. માસ ૬. ૪ દુર્લભરાજ. ૫. ૧૧ વર્ષ. ૬. ૪૨ વર્ષ. ૭. ૩૦ વર્ષ.

૮. પોતાની નામના થાય એવાં ઉંચા પ્રકારની કારીગરીવાળાં મકાનો બાંધવાનો સિદ્ધરાજને બહુ શોખ હતો. તેણે રસ્તાઓ ઉપર એક એક યોજન (ચાર ગાઉ) છેટે ધર્મશાળાઓ કરાવી હતી. અને ત્યાં ગરીબ લોકોને ખાવાનું મળતું. વળી તેણે દભોઇનો કિલ્લો, કપડવંજનો કુંડ, ધોળકાનું મલાવ તળાવ, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ, સહસલિંગ તળાવ (પાટણ), સીહોરના કુંડ, (આ માટે સીહોરનું આપેલું વર્ણન જુઓ.) વીરમગામનું મુનસર તળાવ, તથા ઝીંઝુવાડા, વીરપુર, વઢવાણ, ધાધરપુર, (ધાંધલપુર હોવું જોઇએ), ભાદુલ (?) વગેરેના ગઢ બંધાવ્યા હતા એમ

સંવત ૧૧૯૮ ના[1] વર્ષ આખરે સિદ્ધરાજ જયસિંહે ભોજ-રાજને પાટ બેસાડયો. તેને ત્રણ પુત્ર થયાઃ (૧) કુંવર(કુમાર)પાલ, (૨) મહીપાલ, (૩) કીર્તિપાલ. તેમાથી કુમારપાલને રાજગાદી આપી. જયસિંહદેવે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.[2] (અં.૭ ઞ.)

રાજા કુમારપાલ.

સંવત ૧૧૯૯ ના માગશર વદિ ૪ પુંકરણયોગે રાજા કુમાર-પાલ ગાદીએ બેઠા. તેના સમયમા હેમાચાર્ય થયા. તેના પ્રતિબોધથી કુમારપાળે જૈનધર્મ પાળ્યો. અરાઢ દેશમા અમારી (અહિંસા) પળાવી, ઘોડું અરાઢ સહસ; ગળીને પાણી પાય. બતરીવડા મધ્ય પ્રાસાદ કરાવ્યા ને હેમાચાર્યની પુશાલ કરાની તારંગે, આબુએ, આરાસુરે પ્રાસાદ કરાવ્યા ચૌદ હજાર જીર્ણ દહેરા સમરાવ્યા સાત યાત્રા શત્રુંજયની કરાવી. કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ ને ૬ માસ સુધી રાજ કર્યું. સંવત ૧૨૩૦ મા કુમારપાલનુ મૃત્યુ થયું.

કહેવાય છે. આમાંનુ ધોળકાનુ મલાવ અને વીરમગામનું મુનસર તલાવ તો તેની મા મીનલદેવીએ બંધાવ્યાં હતાં એમ લોક કહે છે. (શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાન માલાનો પાટણ-સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ.) પણ તે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમા બંધાયાં હતાં એટલી વાત ચોક્કસ છે.

સિદ્ધરાજને મકાનો બાંધવાનો એટલો શોખ હતો કે, એના વિષે કોઇએ નીચે પ્રમાણે શ્લોક બનાવ્યો છે.

તે પછી રાજા અજેપાલ થયો, તેણે ૩ વર્ષ ૧ માસ રાજ કર્યું. તેને પાટ પણેપાલ[1] રાજાએ ૩ વર્ષ રાજ કર્યું, તે પછી સંવત ૧૧૩૬ ના વર્ષે[2] મૂલરાજે રાજ લીધું. તેણે ૨ વર્ષ ૨ માસ રાજ કર્યું. તે પછી સંવત ૧૨૩૮ માં[3] રાજા **ભીમ** થયો, તેણે ૪૭ વર્ષ[4] રાજ કર્યું.

ચાવડા વંશ પછી સોલંકી વંશમા રાજગાદી આવી. સંવત ૯૯૮ માં સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થપાઈ. તેનો પહેલો રાજા મૂલરાજ થયો, તેણે ૫૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ચામુંડરાજે ૧૩ વર્ષ રાજ કર્યું, તે પછી રાજા વલ્લભે ૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા દુર્લભે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા **ભીમે** ૪૨ વર્ષ રાજ કર્યું. **ભીમ** રાજાના વખતમાં વિમળશાહ થયો. ભીમની ગાદીએ કરણરાજા (ભોગી) બેઠો, તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેની રાણી મૈણલદે કર્ણાટક દેશના રાજાની પુત્રી હતી. તેને પરણીને અપમાનિત કરી હતી. એવામાં ઉબનું (?) ટોળું આવ્યું. તેમાં નમુંજલા નામની એક સ્વરૂપવાન ઉબડી[6] હતી. રાજા તેને દેખી મોહ પામ્યો. પ્રધાનને કહીને તે ઢોલણને અંતઃપુરમાં બોલાવી. પ્રધાને યુક્તિ કરી મૈણલદેને સોળ શણગાર સજાવી રાજા પાસે મોકલી. રાજાને પ્રેમ થયો અને મૈણલદેને ગર્ભ રહ્યો. બીજી રાણીએ તે ગર્ભ બંધ કર્યો. વર્ષ બાર સુધી બોજ રહ્યો. દાયે ઉપાય કરી છુટ (છૂટ) કીધી. તે પુત્ર રાજા જયસિંહ થયો. બીજો પુત્ર ભોજપાલ થયો. જયસિંહદેવને પાટે સ્થાપ્યો. તે મહાપ્રતાપી અને પરાક્રમી થયો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ કહેવાણો. તે અપુત્ર હોવાથી તેણે સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું, પુત્ર-

---

૧. આ નામનો કોઈ રાજા થયો નથી. ૨. ૧૨૩૨ માં. ૩. ૧૨૩૪ માં. ૪. ૬૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

૫. આ લખાણમાં આપેલાં વર્ષો લગભગ બરાબર છે.

૬. ઉબડીનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ નમુંનલા કર્ણાટકની નટી હતી, એ વાત ચોક્કસ છે, કદાચ ઉંબડીનો એ અર્થ થતો હશે.

પ્રાપ્તિ અર્થે રાણીવાવ કરાવી, સિદ્ધપુર નગર વસાવ્યું, રૂદ્રમાલ પ્રાસાદ કરાવ્યો. ઝીંઝુવાડે ગઢ બંધાવ્યો. ઉપરાત સાહેલી ગઢ, ધાંધલપુરનો ગઢ, ઉપરાંત અનેક કામો કરાવ્યા. તેની માતા મીણલદેના નામથી વીરમગામમા મિનલ સરોવર બધાવ્યું. આ સરોવર સંવત્ ૧૧૦૮ મા તૈયાર થયુ.

સંવત ૧૧૨૭ મા સિદ્ધરાજે ચારણ, કુંભાર વગેરેનો ક્ષત્રિયો પાસે લાગો બાધી આપ્યો. તેને લગતો દૂહો આ પ્રમાણે છે—

તોરણ ગધો ચવરી ટકો જામા સહીતી પાગ,
એતૌ દીજે ચારણા કુંભારારો લાગ. (અં. ૭. ઝ.)

સિદ્ધરાજના જન્મની વાર્તા.

કરણ રાજા કર્ણાટકના રાજાની પુત્રી મીણલદે(મીનળદેવી)ને પરણ્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી તેને પરહરી મૂકી હતી. એક વાર દુમડી(નટી ?)[1]નું ટોળું આવ્યું, તેમા નમુન્જાલા દુમડી સ્વરૂપવંતી હતી. રાજા તેના સૌદર્યથી મુગ્ધ થયો, અને પ્રધાનને કહ્યુ કે દુમડીને સંધ્યાસમે અંતઃપુરમા મોકલજે. પ્રધાને એ વાતની હા ભણી. પણ બુદ્ધિ વાપરી રાણી મીણલદેને શણગાર સજાવીને મોકલ્યા. રાજાને પ્રેમ ઉપજ્યો અને તે દિવસે ગર્ભ રહ્યો. એ પ્રમાણે રાજા શ્રી જયસિંહદેવ થયા.

રાણીને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે કરણ રાજાને ત્રણસેં સાઠ[2] સ્ત્રીઓ

---

૧. આગળના લખાણમાં ઙબડી લખ્યુ છે તે કે દુમડી ખરો શબ્દ હશે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

૨. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વાત સાચી હોય એમ જણાતુ નથી.

હતી. તેમણે વિચાર્યું કે એ રાણીને પુત્ર આવશે તો એ માનીતી થશે. તેથી એક જતિને તેડ્યો અને ઘણું દ્રવ્ય આપી કામણ કીધું. તે જતિએ કહ્યું કે હું ચિઠ્ઠી આપુ છું તે હીરને આંટે વીંટો. જેટલા આંટા વીંટશો તેટલે માસે પુત્રનો જન્મ થાશે. રાણીએ સવામણ હીર વીંટયું, અને રાણીને અઢાર માસ થયા, પણ પ્રસવ થયો નહિ. પછી કરણ રાજાની આજ્ઞા લઈ રાણી જલશાયી કરવા (થવા ?) શ્રી નર્મદાજી આવ્યા, અને દર્ભાવતી નગરી એટલે ડભોઈ પ્રગણાના ગામ વેગા(?)એ મુકામ કર્યો. ત્યા એક જોગી સિદ્ધ પુરૂષ હતો. તેણે રાણીને કહ્યું કે બે માસ ધીરજ રાખી રહો તો પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. રાણીએ તે વાત માન્ય રાખી. પછી સિદ્ધે આત્મદષ્ટિ કરી જોયું તો કામણ દીઠું. પછી તે ગામમાં ભીલને છોકરો થયો, તે છોકરો લાવીને તેનાં પગલાં કાગળ ઉપર કંકુથી પાડી પાટણ કરણ રાજાને વધામણી મોકલી. આથી રાજાને ઘણો આનંદ થયો, ને મોટો સમારંભ કીધો. ત્યારે બીજી રાણીઓને ખેદ થયો, ને જતિને બોલાવીને પૂછ્યું જે તારૂં કહેલું કાંઇ ખરૂં ન પડયું તેનું શું કારણ ? ત્યારે જતિએ કહ્યું કે ચિઠ્ઠીને ઉધાઈ તો વળગી નથી ને તે જુઓ. તે ઉપરથી રાણીઓએ હીરના આંટા ઉકેલ્યા, તેથી ચિઠ્ઠી ખુલ્લી થઈ અને મંત્ર ઉડી ગયો, ને વેગા ગામમાં રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. ફરીને પાટણમાં વધામણી આવી. રાજાને આશ્ચર્ય થયું કે બે વાર વધામણી શી રીતે આવી ! એવું વિચારી કરણરાજા વેગે આવ્યા, અને ત્યાં દશ બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા ને દાન આપ્યાં. સાંઠ પાદર દાનમાં આપ્યાં. તે પછી પાટણ આવ્યા. આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જેસંગદેવ થયા.

(અં. ૩૫. ૧. ણ.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહની હકીકત.

સિદ્ધરાજ સોલંકીનું નામ રાજા વીરલદે. જન્મનું નામ જેસંઘ, તે પાટણમાં થયા. તેણે ૭,૨૨૪ વાવ કરાવી. ધરતી ઉપર ૫,૦૦૦ તળાવ કરાવ્યા; તેમા ૨૦૦ બંધાર તળાવ કરાવ્યા. પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું. સંવત્ ૧૧૫૨ ના વર્ષે ચૈત્ર શુદિ ૯ ને દિને રાણીવાવ પાટણમા કરાવી, પાટણમા તીરથીયું તળાવ કરાવ્યું. વડનગરમા શમેલા તળાવ કરાવ્યું. સંવત્ ૧૧૧૨ ના વર્ષે ધોળકામાં મલાવ તળાવ કરાવ્યું; તેનુ ખર્ચ અનુક્રમે ૧૬ લાખ ટકા, ૬૧ હજાર ટકા, એકશાત ટકા–ઉઝણદશી આડના(?)થઆન્તાંબા બરોબર પથર ચણાવ્યો. સંવત્ ૧૧૧૫ ની સાલમાં વીરમદે વાઘેલે વીરમગામ વસાવ્યું. સંવત્ ૧૦૮૭ ના વર્ષે માહા શુદિ ૧૩ ને દિને સિદ્ધરાજ જયસિંહે વીરમગામમા ત્રણસેને સાઠ દેરીનું સુનસર તળાવ બંધાવ્યું. આ તળાવ વીરમગામથી આથમણું છે. સિદ્ધરાજનો જન્મ ડભોઇમાં થયો હતો અને સિદ્ધરાજે ડભોઇનો ગઢ કરાવ્યો, તેમજ જશધ(ણ?)ણુ નામનો ગઢ કરાવ્યો. તે જશધણ ભોયરૂં હતુ–તેમા ઢુંઘલીમલની મૂર્તિ છે–ને એક ધરમનાથ સંઘ હતો.

[1]સિદ્ધરાજે ધાંધલપરનો ગઢ કરાવ્યો, અને ઢુંઘલીમલની મૂર્તિ

---

૧. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં કરેલાં જાહેરકામો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ–

ડભોઇનો કિલ્લો અને તેને ચાર ચાર માઇલને અંતરે ધર્માદા વીશીઓ, કપડવંજમાં કુંડ, ધોળકામાં માલવ્ય સરોવર, રૂદ્રમહાલય, તથા દેરાં; રાણીની વાવ, સહસ્રલિંગ સરોવર, શિહોરના કુંડો, સાચલાનો કિલ્લો, દશ હજાર દેરાંનો દશાસહસ્ર, વીરમગામનું મુનતલાવ, દાધરપર, વઢવાણ, અનંતપર ને મુળીના ગઢો, સરધર તલાવ, ઝિંઝુવાડા, વીરપર, ભદ્રુસા, ચેસીંગપર ને થાનના ગઢો, કડાવા ને સિંહિજ્જપુરના મહેલો, દેહાડનો કીર્તિસ્તંભ, જેતપુર અને અનંતપુરના કુંડોઃ એ સર્વ સિદ્ધરાજે બંધાવ્યાં છે.
(રાસમાળા ભા. ૧. પા. ૨૩૦.)

વાત્રને રોડે બેસારી છે. શરવાનો ગઢ કરાવ્યો, સાયલાનો ગઢ કરાવ્યો, આણંદપરનો ગઢ કરાવ્યો, ભડલીનો ગઢ કરાવ્યો, સેજકપરનો ગઢ કરાવ્યો, વઢવાણનો ગઢ કરાવ્યો, જેતલપરનો ગઢ કરાવ્યો, શિહોરમાં બ્રહ્મકુંડ કરાવ્યો, ૧૦ હજાર પ્રાસાદ કરાવ્યા, ૧૧ લાખ પરબો મંડાવી, ૧ લાખ અને ૯ કન્યાદાન દીધા, ૮ હજાર તપસીની મઠીઓ કરાવી, ૭૨ હજાર ધર્મશાળાઓ કરાવી, સોરઠમા દેવકાપાટણમાં સોમૈયા મહાદેવનું દહેરું કરાવ્યુ, બ્રાહ્મણોને ૧ હજાર ગામ આપ્યાં. સિદ્ધપુરમા રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો; તેનુ ખર્ચ ૧૪ કરોડ મહોર, કાગળ ઉપર લખાયુ. રૂદ્રમાળ સંવત્ ૧૧૫૨ ની સાલમા બંધાવ્યો. ૭૪૦ ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યા. ૨૬૦ ગામ શિહોર વસાવી બ્રાહ્મણોને (ઔદીચ્ય) આપ્યા.

સંવત્ ૧૧૯૨ ની સાલમા ઝીંઝુવાડે ગઢ કરાવ્યો અને દક્ષિણ તરફ રાક્ષસપોળ કરાવી. ઝીંઝુવાડામા એક ભોયરૂ છે, તેમા રાક્ષસ દીઠો. તેથી મસાલ કરીને ધણીધણીઆણી–રાજારાણી ભોયરામા ઉતર્યા અને ત્યાથી અલોપ થઇ ગયા. આ ભોયરાનું એક મોઢું જુનાગઢમા છે, બીજું મોઢું જસધણના ગઢમા છે, ત્રીજુ મોઢું ઝીંઝુવાડે છે.

તે પછી ૨ માસ અને ૧૨ દિવસ પાટણનું રાજ સૂનું રહ્યું.[1]

કાલરીએથી સોલંકી કુમારપાલને તેડીને પાટણ લાવ્યા, ને તેને ગાદીએ બેસાડયો. તેણે ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

(અં. ૪૬. ૧. ૮.)

---

૧. અગાઉનાં લખાણમાં સિદ્ધરાજે કુમારપાળ પહેલાં ભોજરાજને પાટ બેસાડયો એમ લખ્યુ છે, પણ તેની પછી ખરો રાજા તો કુમારપાલ (ભોજરાજનો દીકરો) થયો છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનું કવિત્ત.

સધરાવ જેસંધસુ ચડે નકો મંડલીક
જેને પાંચ લાખ તોખાર જસાગઢ પાડતોરી ગામ
જોર બાધજ રેવત ઉપર સ્વાર
અભાગમ બાંણુપં (૫) ત લખ બે શબ્દ
વેદી સવાકરણ સોલમેહ સ.ખા બાત દીમે કેરા
રાવણ રાંણ ધુંધલે, કામ લહુજે
વરા વીસ સેહસ્ર વાજીત્ર વલી
સધરાજ જેસંધસુ ચડેની કો મરલીક (૧)

સામંત સાકર વીર ચૈતર સુદ લગન એ આચઈ
ભરણી નક્ષતર શુભકર વાર શનિશ્વર
દેમો તમામે સાત ટકા કોડ પાંત્રીસે સીડી
પથર સાપેલ ઓગણી પાચાસે આણીહલનગર
અવિચલ વસે તા શનીરભાગી તેરશ
શુણ સધરા ગુજરધણી સેસનાગ સમે વરસ રસ[1] (૨)

(અં. ૪૬. ૧. ૨.)

---

૧. પહેલા કવિતમાં સિદ્ધરાજના શૌર્યપ્રભાવનું વર્ણન છે, બીજામાં રૂદ્રમાલને લગતી હકીકત છે. આ કવિતો બહુજ અશુદ્ધ અને ભૂલોવાળાં છે. રૂદ્રમાલ વિશે બે વધારાના દોહરા નીચે પ્રમાણે છેઃ-

સંવત્ બાર બીલોતરે માઘ મારા પરમાણુ
રૂદ્રમાલાની સ્થાપના તથ બીજ વાર ગરૂ જાણ.
સંવત્ ૧૩ તાં પારસેઠ હરી અગ્ગૂ અલાદ
રૂદ્રમાળ પાદર કરે નરાં ઉતારણ નાદ.

રૂદ્રમાલનાં બીજાં કવિતો આગળ આપ્યાં છે.

સિદ્ધરાજે ભિન્નમાલ જિત્યું તેનું કવિત્ત.

સંમ(વ)ત બાર બાવન કટક ભઞો
ગુજર કંપીઆગો સુદ અષ્ટમી
ભડ ભાનમાલ જ ભાગો સધરાજ જેસંગ
લોદપગ સર લાગો પલટીઆ કોટ પસચમતણા
ખુની આલામ અઆખડી, સોલંકી જેસંગમું
માડકીનનોક મંડલીક-બોઆણા નવલખ ખેડ કીધ
કાનો જપીઆણો
એક દેશ ઉજડે મલેનાં અપામે જે હો
ભા ડંડ ભૂપાલ-ખંડ ઉધરાવા ખાડુ
બલગોસ સગર હસ વીછડે
સમેદ કોન સમાઓ પાલટે કોટ પછમનણો
ખુણી આલાં મલાં ઓખડી
સોલંકી જેસંગ સુને માંડે નદી કો મંડલીક. (૩)

તુંવર રાજાના પરાજયનું કવિત્ત.

ચકવે ઉવરો વેણ પછી અરકર કો પાસ ન લીનો
બલરાજા રા છોડ વમો ધાત્રામાં નકર દીનો
ધુંધમાલ જાદવ તુવર નર ગુનાસંન નરાદે
અજેપાલ ચંદરવાંન તાસ જંગ વાંદે હી વાંદે (૪)
(અં. ૪૬. ૧. ૨.)

રૂદ્રમાલનું કવિત્ત.

ચરસેં સહસ ચૌદ સુભાલ, થંભીસેં સોલ નિરંતર,
પૂતલી સહસ અઢાર, જડીત્ર માણુક મનોહર;

ત્રીશ સહસ્ર ધ્વજ દંડ, છપન લાખ ગજ તોરી,
એકવીશ શત આગલા કનક કલશ તે ઉપરી,
ઓહતેસેં બારી જડી;
રૂદ્રમાલ પ્રાસાદ કરતેં ચૌદ કરોડ મોહોર કાગદ ચડી. (૧)
સંવત બાર બીલોતરે, માઘ માસ પરમાણ,
રૂદ્રમાલાની થાપના, તથ બીજ વાર ગરૂ જાણ. (૨)
સંવત ૧૩ તાં પાંશઠે, હશે અસૂ અલાદ;
રૂદ્રમાલ પાદર કરે નરાં ઉતારણ નાદ. (૩)
થરસેં ચઉદ ચુઆલ, થંભ પણ સહસ્ર નરંતર,
પદમ કરોદ અઢાર, જડી જેણે માણેક મનોહર;
એક લાખ ધજ દંડ, લખ કલશ સુવર્ણ તણા,
કોરણી ઘણી વિશાલ ચક્ર ઓહોરૂ દર ન હલે—
જોત મોહોલ સોને જડી;
રૂદ્રમાલો ચક્વત કહે ચઉદ કરોડ મોહોર કાગલ ચડી.

તલાવનું કવિત્ત.

સંવત સંકર વીર ચઈતર શુદ લગન આચારં,
ભરણી નખેતર ભરણ શુભકર વાર શનીસર
દેશોત કંડે સાત ટકા ક્રોડ પાંતરીસે,
સીડી પથર પંચાસ પલ ઓગણ પંચાસે;
તાસ નીરભાગી તરસ સુણ સધરા ગુજર ધણી,
સેસલં સરોવર સરસ સુભરો.........
(અં. ૪૬–૧–૨.)

સિદ્દરાજ જયસિંહે ૪૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેના ભાઇ ભોજપાલને ત્રણ પુત્ર હતાઃ કીર્તિપાલ, મહીપાલ અને કુમારપાલ. કુમારપાલે ૧૬ વર્ષ દેશવટો ભોગવ્યો અને સોળે વર્ષે પાળે (પગે ચાલતો) પાટણ

આવ્યો. જેસિંહદેવ દેવલોક પામ્યા તે વખતે ત્રણે ભાઇને બોલાવી પ્રજાએ પૂછ્યું કે 'અમે તમને રાજ્ય આપીએ તે તમે કેવી રીતે પાળશો.' કીર્તિપાળે કહ્યું કે 'લક્ષ્મીને બળે રાજ્ય કરીશ.' મહીપાલે કહ્યું કે, 'સુભટને બળે રાજ્ય કરીશ.' કુમારપાલે કહ્યું કે 'ખડ્ગને બળે રાજ્ય કરીશ.' આ કથન સાભળી ૧૮૮૮ સવત્[1] માગશર સુદિ ૧૧ ને દિને કુમારપાલને પાટણની ગાદીએ અભિષેક કર્યો. તેના સમયમા હેમાચાર્ય થયા, તેણે કુમારપાલ રાજાને બોધ કર્યો અને અઢાર દેશમાં અમારી પળાવી ૧૧ લાખ ઘોડાને ગળ્યું (ગાળેલું) પાણી પીવરાવ્યું. બત્રીસ ઘડાબંધ પ્રાસાદ કરાવ્યા, પાટણમા હેમાચાર્યની પોસાલ કરાવી, આબુ અને તારંગામા પ્રાસાદ કરાવ્યા, સિદ્ધાચળજીની સાત જાત્રા કીધી, ચૌદસે સલીર્ણનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો, ઉંદરો ગામ વસાવ્યું; શ્રી શાંતિનાથજીનું દેવળ કરાવીને મુખ આગળ ઉંદરની મૂર્તિ પધરાવી. રાજા પોતે પરમ જૈની શ્રાવક થયો. આ વખતે સોલંકીઓની કુળદેવી કોપાયમાન થઈ અને કુમારપાલના હૃદય ઉપર ત્રિશળ લઈ મારવા બેઠી, તે વખતે કુમારપાલે લલપલના વચન દઇ દૂર કરી. સવાર પડતા હેમાચાર્યને સઘળી વાર્તા કહી આ ઉપરથી હેમાચાર્યે પોતાની ૮ દેવીઓ કને સોલંકીની કુળદેવીને બોલાવી અને નાગપાસથી બાધી, કુટી, ઓરડામા નાખી તાળું માર્યું. પ્રભાતે કુમારપાલ ઉપાશ્રયમા ગયો અને ધર્મોપદેશ સાભળ્યો પણ ઓરડામાથી શબ્દ આવ્યો, અને તે રાજાને કાને પડયો ત્યારે હેમાચાર્યે પૂછ્યું કે, 'રાજા શું જુએ છે?' ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે 'સ્વામી, ઓરડામાથી શ્રીનૌહાન શબ્દ કેમ આવે છે!' તાળું ઉઘાડી જોયુ તો રાજાની કુલદેવી દેખાણી. કુલદેવી રાજાને વિનતિ કરી કહેવા લાગી, 'અહો રાજા મને મુકાવ' ત્યારે કુમારપાલે દેવી પ્રત્યે કહ્યું. 'મારી સાથે જમળ (જબરાઈ?) કરવો સહેલો છે, પણ અહીં તમારી શક્તિ

[1] આ સાલ તદ્દન ખોટી આપી છે. કુમારપાલ સંવત ૧૨૦૦માં ગાદીએ બેઠા છે.

ક્યાં ગઈ? અને નિવડબંધે બંધાણાં છો ? તો તમારૂં જોર ક્યાં ગયું?' ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે, "રાવલા આવ્યા ત્યારે દેવલા થાક્યાં. જે ઉપર તામિલે તે વારે સંપત થાય. પિણ (પણ) મુજ પ્રતે (નિ) મુકાવ. કાલથી મદ્ય-માંસ સર્વ છોડી દે. મને જો કાઇ આપે તો મીઠું આપજે, નહિતર થયું." રાજાએ દેવીનાં વચન સાંભળી મીઠી જેતી વહિરાવી (મીઠું નૈવેદ્ય ધર્યું) અને શ્રી હેમાચાર્યને વિનતિ કરી. 'સ્વામી, માતાજી કને (ને) મૂકો.' હેમાચાર્યે દેવીને(ના) બંધ છોડ્યા. દેવી હેમાચાર્યને પગે લાગી. મદ્ય-માંસ છોડી પોતાને સ્થાનકે ગઈ. ત્યારથી સોલંકીઓના રસોડામાં મદ્યમાંસ વપરાતુ બંધ થયું. કુમારપાલ દેવીનો તમાસો દેખી અતિ આશ્ચર્ય પામ્યો.

આ અરસામાં કાશીથી એક બ્રાહ્મણ પાટણમા આવ્યો. રાજાને જૈનધર્મ પાળતો દેખી તે બ્રાહ્મણને દ્વેષ થયો. તેણે ઇંદ્રજાળથી રાજાની ૭ પેઢીને નર્કમા દેખાડી. આથી રાજાનું ચિત્ત વિરક્ત અને ચલાયમાન થયું. હેમાચાર્યે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણ સહિત રાજાને ઉપાશ્રયે બોલાવી રાજાની ૮૪ પેઢી માતાપિતા સહિત વૈકુંઠમાં જાતી દેખાડી અને તે બ્રાહ્મણની ૭ પેઢી નરકમાં પડેલી દેખાડી. તે બ્રાહ્મણને ઘણું કષ્ટ થયું. ત્યારે રાજાનું મન પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને દૃઢચિત્ત થયો. તે પછી હેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું: 'એમ ઇંદ્રજાળથી કેમ ભૂલ ખાય છે? એ તો ઇંદ્રજાળનો ખેલ છે; સાચી વાત નથી.' તે પછી કુમારપાલે અનેક ધર્મના કામ કર્યાં. આ પ્રમાણે શ્રી હેમાચાર્ય મહા પ્રભાવશાળી થયા. ૮ દેવ પ્રત્યક્ષ આવતા. કુમારપાલે ત્રાબાપત્રે લેખ કરી આપ્યો. અઢારે દેશમાં જે વિદ્વવાશ્રી (?) થાય તે સર્વ યતીનો માલ છે એવું ત્રાબાપત્ર કરી આપ્યું. પછી વૃદ્ધ જતીને દેખાડ્યો તેણે પહો ભંજાવ્યો (?). આ પ્રમાણે કુમારપાલ રાજા અને હેમાચાર્ય થયા. મહા પ્રમાણિક એવા કુમારપાલે વર્ષ ૩૧ રાજ કર્યું.[1] તેના પછી સંવત્ ૧૨૩૧ માં અજેપાલ રાજાએ

૧. કુમારપાલે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું છે.

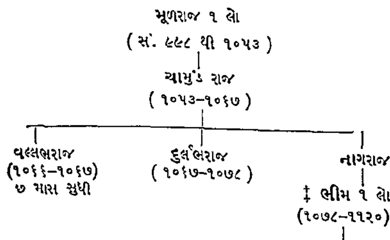
૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ઘણપાલ રાજા થયો તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી લઘુ સુલણ રાજાએ વર્ષ ૩ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા ભીમે ૪૭ વર્ષ રાજ કર્યું. તે અપુત્ર મરવાથી સંવત્ ૧૨૯૮ માં વાઘેલા વંશમા ગાદી ગઇ.[1]

કુમારપાલે કાલરીએ દેહરૂ કરાવ્યુ. તેને ૧૬ દીકરા થયા. પાટણમા સવા હજાર જતીની પોશાલો હતી.

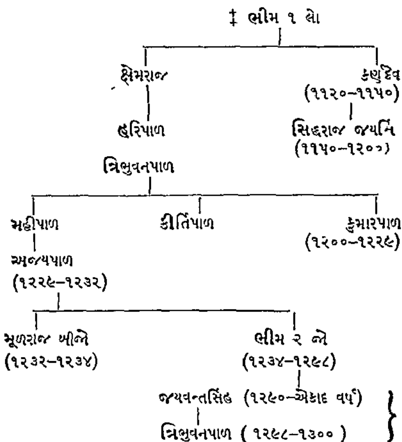
રાજા કુમારપાલને ગળત કોઢ નીકળ્યો તેથી તે મરણ પામ્યો અને પાટણનું રાજ સૂનું રહ્યું.

(અં. ૩૫. ૧ ણુ.)

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશ.

૧. કુમારપાલ પછીના રાજાઓનો ક્રમ તેમજ તેમણે કેટલાં વર્ષ રાજ કર્યું તે અગાઉ આપેલું છે. આમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે.

તા. ક. (૧) છેલ્લા બન્ને રાજાનો ઉપલા રાજાઓ સાથે કશો સંબંધ જણાયો નથી.

તા. ક. (૨) સોલંકીવંશ વિષે પ્રકીર્ણ વિશિષ્ટ વિચારો માટે પરિશિષ્ટ પહેલું જુઓ.

વાઘેલા વંશની હકીકત.

કુમારપાળના મરણપછી નગર મઝાવતીને મલક–વાઘેલ–માંથી વાઘેલો મૂલરાજ પાટણ આવ્યો અને પાટણમા વાઘેલાની દવાઇ ફરી.મૂલરાજનો પુત્ર રણધવલ પાટ બેઠો, તેણે ૪૮ વર્ષ ૧ માસ ૧૭ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર વડલા વીશલદે થયો, તેણે ૫૯ વર્ષ, ૯ માસ ૧૧ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર સારંગદે થયો, તેણે સાડા ત્રણ વર્ષ, ૮ માસ ૧૩ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર કરણઘેલો થયો, તેણે ૪૯ વર્ષ ૭ માસ ૧૨ દિવસ રાજ કર્યું.

આ રાજ પાંચ છત્ર ભોગવ્યું.[1]

---

૧. વાઘેલા વંશમાં અણહિલવાડની ગાદી ઉપર ફક્ત ચાર રાજા થયા છે. (૧) વીસળદેવ, (૧૩૦૦ થી ૧૩૧૮), (૨) અર્જુનદેવ, (૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧), (૩) સારંગદેવ, (૧૩૩૧ થી ૧૩૫૩), (૪) કર્ણ (૨), (૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦). વાઘેલાવંશના કુલ ચાર રાજાઓ થયા અને તેમણે ૬૦ વર્ષ (૧૩૦૦–૧૩૬૦) રાજ ભોગવ્યું.

બોમ્બે ગેઝેટીયરના વોલ્યુમ ૧, ભાગ ૧ માં વાઘેલાની જે વંશાવળી આપી છે તે આ પ્રકરણને છેડે ઉતારી છે; પણ તેમાં વીસલદેવની પહેલાં-ના ત્રણ રાજાઓનાં નામ આપ્યાં છે, પણ તેને ધોળકાના રાણા તરીકે ગણાવ્યા છે આથી જ રા. દિસ્કાલકરે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' (જુલાઇ ૧૯૨૯)ના પોતાના 'ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ' એ નામના લેખમાં ઉપર બતાવેલા માત્ર ચાર રાજાઓનાંજ નામ આપ્યાં છે. પણ તેનો કાર્યક્રમ ગેઝેટીયરમાં આપ્યો છે તેને બરાબર મળતો આવે છે. ગેઝેટીયરમાં વીસલ-

કરણ વાઘેલાના સમયમાં માધવ અને કેશવ નામના નાગર ભાઈઓ વજીર હતા. તે માધવે વઢવાણમા માધાવાવ કરાવી, તે ગામ વચમાં ગઢની પાસે છે.

કેશવની સ્ત્રી પદ્મિની હતી. રાજાની તેના ઉપર કુદૃષ્ટિ થઇ, ત્યારે તે પેટમાં કટાર ખાઇને મરી ગઈ.[1] આથી માધવ અને કેશવ મોહરોના ૧૬૦૦ સાઢીઆ ભરીને દિલ્હી આવ્યા, પાદશાહની ખીજમત કરી, ૩૨ લાખ રૂપિયા આપ્યા. પાદશાહ દિલ્હીથી પાટણ આવ્યો, કરણઘેલાને મારીને શીતેરસેં (ગામવાળી) ગૂજરાતનું રાજ લીધું.

કરણઘેલાનો દીકરો ઘોલણશીજીને મુસલમાન બનાવ્યો અને તેનું નામ પાદશાહ પીરોજશાહ પાડયું. અને તેને પાટણની ગાદીએ બેસાડયો. તે પીરોજશાહે ૩૮ વર્ષ, ૪૪ માસ ૧૭ દિવસ રાજ કર્યું.

પાટણમા પાચ છતર વાઘેલાએ રાજ કર્યું. તેમા વાઘેલો ધબલ, તેણે ગામ ધોળકું વસાવ્યું. વડલા વીશલદેએ શહેર વઢવાણ વસાવ્યું. વીરમદે વાઘેલે વીરમગામ વસાવ્યું. કરણ વાઘેલે કરણાવતી નગરી વસાવી. કરણાવતી નગરી પછવાડે પાંચસેં ગામનું રાજ કર્યું.

(સં. ૪૬-૧-૭.)

દેવથી કર્ણ સુધીનાં રાજકાળનાં વર્ષો (૧૨૪૩-૧૩૦૪ ઇ. સ. એટલે સં. ૧૨૯૯-૧૩૬૦) આપેલાં છે.

બાકી ઉપર મૂળમાં ચોપડામાંથી જે ઉતારો કરેલો છે તે અશુદ્ધ છે એ તો સ્પષ્ટજ છે.

૧. દંતકથા પ્રમાણે કર્ણ રાજાએ માધવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પોતાની રાણી બનાવી હતી. અને રા. બા. નંદશંકર તુલજાશંકરે પોતાના "કરણ ઘેલા" માં એ પ્રમાણે લખ્યું છે, પણ આ બાબતની ઐતિહાસિક સાબીતી અદ્યાપિ પર્યંત મળી આવી નથી.

વાઘેલા વંશ.

પાંચ છત્ર વાઘેલે રાજ કીધુ. સંવત ૧૩૬૧ ના વર્ષે પોષ શુદિ ૫ ને દિને રાજા **વિશલદેવ** પાટ બેઠા; તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૩૭૯ના વર્ષે કાર્તિક વદિ અમામને દિને **અજેપાલ** પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૩ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૩૯૨ ના વર્ષે અષાડ વદિ ૫ ને દિને રાજા **સારંગદેવ** પાટ બેઠા, તેણે વર્ષ ૨૨ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૪૧૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૪ ને દિને રાજા કરણ છેલ્લો પાટ બેઠો; તેણે વર્ષ ૯ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૪૨૪ના વર્ષે માગશર શુદિ ૭ ને દિને રાજા અદ્દિ (ધિ) રાજ (મુસલમાન પાદશાહ) પાટ બેઠા; તેણે ૫ વર્ષ રાજકર્યું.

રાજા કરણ ઘેલાના સમયમાં **પાટણનું** રાજ ગયું. માધવ, કેશવ નામના મંત્રી નાગર બ્રાહ્મણોએ હિંદુ રાજ ખોવરાવ્યું.[1]

કર્ણઘેલાના દીકરાનું નામ આનાદે વાઘેલો હતું, તે લડાઇમાં માર્યો ગયો હતો.[2]

---

૧. વાઘેલા વંશની સ્થાપના વાસ્તવિક રીતે ૧૨૫૬ થી થયેલી છે, પણ પાટણ ઉપર વીસલદેવે સંવત ૧૨૯૭-૯૮ થી રાજ્ય ચલાવેલું હોવાથી, ત્યાંથી વંશ ચાલ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે; પણ ૧૩૬૧ ની સાલ આપી છે તે વાસ્તવિક નથી તેમજ કરણઘેલો ૧૪૨૪ માં અલ્લાઉદીનથી હાર્યાનું જણાવેલું છે તે પણ ખોટું ઠરે છે. એ બનાવ સંવત ૧૩૫૯ ની આસપાસ બન્યાનું જણાય છે. વિશેષ હકીકત માટે વાઘેલાઓની અગાઉની સવિસ્તર નોંધ લેવી

૨. મુંબાઈ ગેઝેટીયરમાં કે રાસમાળામાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી.

સંવત્ ૧૨૯૮ માં ભત્રીજ પુત્રિકા વાઘેલા વંશમા રાજ-ગાદી ગઈ.

વીરધવલ વાઘેલાએ ૧૨ વર્ષ ૫ મહીના રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૩૧૦ મા વછપાલ (વસ્તુપાલ) તેજપાલ વાણીયા થયા. વીરધવલ પછી વીસલદેવ રાજા થયો; તેણે વીસલનગર વસાવ્યું, ડભોઇનો ગઢ કરાવ્યો. તેની પ્રથમની પાળે (દિવાલે) નવ કરોડ, નવાણું લાખ, નવહજાર, નવસેને નવ ટંકા ખેહા. તેના સમયમાં ઝઘડુશા થયો.

કવિત.

સરગથી સાંચરો દેશ પહોંચ્યો ડકાલ,
વડાં નગર ભાંજવા હાર, પોહોચી સીમાલ,
કહેતો એને કરૂં આંકલો ધાર,
પણ ધીઇ નવેહ શુમલો-પાપી ટલો—
જકડબંધ ગટ છટકીઓ, સુક સુક ઝડુ શોલાતણો,
નહીં પડું કાલ પંદરો તણો.

સંવત્ ૧૩૨૭ ના વર્ષે અર્જુનદેવ થયા, તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજા લવણ થયા; તેણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૩૪૮ ના વર્ષે તેતર સારંગદેવ થયા, તેણે ૩ વર્ષ ૪ માસ રાજ કર્યું.[1]

ગૂજરાતનો છેલ્લો રાજા.

સંવત્ ૧૩૫૧ ના વર્ષમા લઘુ કરણ ઘહેલડી (કરણઘેલો) થયો, તેણે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તે રાજાને માધવ-કેશવ નામે નાગર બ્રાહ્મણ પ્રધાન હતા. માધવની સ્ત્રી પદ્મિની હતી. રાજાએ તેને બળાત્કારે પકડી રાણી બનાવી અને કેશવને મારી નાંખ્યો. આથી માધવ દિલ્હી ગયો અને સુલ્તાન અલાઉદ્દીનને મળ્યો, અને તેને

૧. આ હાલકમ તદ્દન અશુદ્ધ છે.

ગૂજરાત ઉપર તેડી લાવ્યો. દિવસે પોલ દેવાતી ગુરગામમાં ભરતા હડપચીએ પાઘડી બંધાતી. (આ વાક્યનો અર્થ બેસતો નથી.)

સંવત્ ૧૩૫૬ ના વર્ષમા તુર્ક મુસલમાનો ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યા. માધવે ૩૬૦ ઘોડા અલાઉદ્દીનને ભેટ કર્યાં, ને ગૂજરાતની દીવાની (દિવાનગીરી) લઈ આવ્યો. અને અલફખાન ગૂજરાતનો સુબો થયો મુસલમાની લશ્કરમાં ૧ લાખ ઘોડા, ૧૫૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦ બાણ, ૪૫,૦૦૦ પાયદળ એટલો સરંજામ હતો. તેણે વાઘેલા રાજા કનેથી ગૂજરાત લીધી. સંવત્ ૧૩૬૨ ના વર્ષ આખરે શાહાબુદ્દીન પાદશાહ થયો. તેણે ૨ વર્ષ, ૬ માસ, ૩ દિવસ રાજ કીધું.

(અં. ૩૫. ૧. ણુ.)

વાઘેલા વંશમા વીરધવલે ૧૨ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૩૧૧ મા વસ્તુપાલ અને તેજપાલ થયા. વીરધવલની પછી વીસલદેવ ગાદીએ બેઠો, તેણે વીમલનગર વસાવ્યું, ડભોઇનો ગઢ કરાવ્યો સંવત્ ૧૩૨૭ મા અર્જુનદેવે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા લવણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી સારંગદેવે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૩૩૭ મા લઘુ કર્ણઘેલે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તેના વખતમા દિવસે ઘેનુ ગામમાં ચરતી, હડબડીદેવે પાઘ બંધાતી. (અર્થ સ્પષ્ટ નથી.) આ કર્ણને માધવ અને કેશવ નામના નાગર બ્રાહ્મણ પ્રધાન હતા. માધવની સ્ત્રી પદ્મણી હતી, રાજા તેને હરી ગયો અને કેશવને માર્યો. આથી માધવ દિલ્હી જઈ પાદશાહ અલાઉદીનને મળ્યો. ૩૬૦ ગંગાતુરી (એક જાતના ઘોડા) ભેટ કરી અને પાદશાહ ખુશી થયો. અલપખાનને સૈન્ય લઈ મોકલ્યો. તેની સાથે એક લાખ સ્વાર, પંદર હજાર હાથી, દશ હજાર કોકબાણ અને ચાલીશ હજાર પાયદળ, લઇને તે આવ્યો અને વાઘેલા કનેથી ગૂજરાત લીધી. સંવત્ ૧૩૬૦માં ગૂજરાતમાં મુસલમાની રાજ થયું.

(અં. ૧૦ ર)

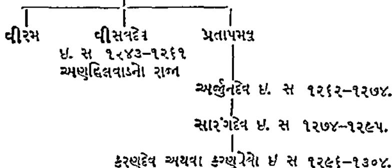
વાઘેલા વંશની વંશાવળી.[1]

ધવલ
ઇ. સ. ૧૧૬૦ કુમારપાલની માસીને પરણ્યો.

અર્ણોરાજ ઇ. સ ૧૧૭૦ વાઘેલા વંશનો સ્થાપનાર.

લવણપ્રસાદ ઇ. સ ૧૨૦૦, ધોળકાનો રાણો.

વીરધવલ ઇ સ ૧૨૩૩–૧૨૩૮, ધોળકાનો રાણો.

વાઘેલા વંશના રાજાઓ.[2]

૧.	વીસળદેવ—	સંવત ૧૩૦૦	—	૧૩૧૮
૨.	અર્જુનદેવ—	,, ૧૩૧૮	—	૧૩૩૧
૩	સારંગદેવ—	,, ૧૩૩૧	—	૧૩૫૩
૪.	કર્ણ (૨)—	,, ૧૩૫૩	—	૧૩૬૦

૧. બોમ્બે ગેઝેટીયર વોલ્યુમ ૧, ના ભાગ ૧ ના પ્રમાણે

૨. રા દિવાકરના બુદ્ધિપ્રકાશના લેખ પ્રમાણે રા દિવાકર પોતાના એ લેખમાં સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓને ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓ ગણી સાથેજ તેમની હકીકત આપે છે, જ્યારે બોમ્બે ગેઝેટીયર બન્ને વંશોને જુદા પાડે છે. વિશેષ વિગત માટે પરિશિષ્ટ ૨ જું જુઓ

કલિયુગના રાજાઓની હકીકત.

કલિયુગમા થયેલા રાજાઓનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) રાજા વિશ્વપતિ, (૨) અજ, (૩) અજપાલ; (૪) મહીદાસ, (૫) મહેન્દ્ર, (૬) કુભ, (૭) જાંબુ, (૮) અમરસેન, (૯) ગાંધર્વસેન, (૧૦) વિક્રમાદીત, (૧૧) વિક્રમચરિત્ર, (૧૨) વીરભદ્ર, (૧૩) શાલિવાહન, (૧૪) શાંતકુમાર, (૧૫) સદછ, (૧૬) નંદ, (૧૭) અમરસંકેત, (૧૮) વસુસંકેત, (૧૯) સાંતલ-તેનો ભાઈ, (૨૦) સેધલ, (૨૧) ભોજ, (૨૨) ભોજ પરમાર, (૨૩) સુધર પરમાર, (૨૪) વેણુ, (૨૫) નરવાહન, (૨૬) હંસ-વાહન, (૨૭) વછરાજા.

પાટણની ગાદીએ થયેલા રાજાઓના નામ રાજ કર્યાની મુદત સુદ્ધાં પાટણ વસ્યુ ત્યારથી આ પ્રમાણે આપેલા છે:—

(૨૮) વેણુ (વનરાજ)—જેણે જઇને પાટણ વસાવ્યું. સંવત ૮૦૨ ના ચૈત્ર સુદિ ૯ ને ગુરૂવારે.

(૨૯)	જોગણુ—	૮	વર્ષ રાજ કર્યું.
(૩૦)	નસદેવ—	૧૫	,,
(૩૧)	વીરસેન—	૧૧	,,
(૩૨)	ખેમરાજ—	૩૯	,,
(૩૩)	મૂળદેવ—	૨૩	,,
(૩૪)	વલવરાજ—	૬	,,
(૩૫)	સેસનદુલમી—	૪૯	,,
(૩૬)	અંમર—	૪૩	,,
(૩૭)	વીશલદે—	૨૦	,, તેણે વીશનગર વસાવ્યું.
(૩૮)	રાજા સિદ્ધ— (સિદ્ધરાજ)	૫૯	,,

(૩૯) કીપાલદેવ— ૩૧ „
(કુમારપાલ)
(૪૦) અજપાલ— ૩૬ „
(૪૧) બાલામુનય— ૨૨ „
(૪૨) ભોલો ભાનદે— ૩૨ „
(ભીમદેવ)
(૪૩) વડરા વીશલદે— ૨૦ „
(મોટા વીશલદેવ)
(૪૪) રાજા અજ ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું.
(૪૫) આરંગદેવ ૨૫ „
(૪૬) સારંગદેવ ૨૦ „
(૪૭) ઘહેલો કરણ તે અધર્મી થયો.
(૪૮) રાજા સિદ્દરાજ જયસિંહ. તેને બે દીકરા હતા. માધવ, કેશવ. તેણે રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો, ત્રણ ખુણાનું રાજ કર્યું. તે અધર્મી થયો અને તેણે બ્રાહ્મણી સાથે ગમન કર્યું. તે બન્નેએ દિલ્હી જઇને ગુજરાતમાં મુસલમાની લશ્કર આણ્યું; સંવત્ ૧૨૪૮ ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ ને વાર શુક્ર.[1]

---

૧ આમાં પાટણના ત્રણ વંશના ચાવડા, સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓની ટીપ આપી છે, તેમાં રાજાઓનાં નામો, ક્રમ અને તેમના અમલનાં વર્ષોની સંખ્યામાં ઘણો ફરક છે. સાચાં નામો, ક્રમ અને વર્ષ સંખ્યા આગળ તે તે વંશની વંશાવળીમાં આપેલાં છે એટલે અત્રે તેની પુનરૂક્તિ કરી નથી

રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહને માધવ, કેશવ, નામના બે દીકરા હતા અને તેમણે મુસલમાની લશ્કર ગુજરાતમાં આણ્યું એ વાત પણ તદ્દન ખોટી છે. માધવ, કેશવ કર્ણ રાજાના નાગર પ્રધાન હતા અને તેમણે શા કારણે ગુજરાત ઉપર મુસલમાની લશ્કર આણ્યું હતું તે વાત વાઘેલા વંશની હકીકતમાં આવી ગઇ છે.

(૪૯) ગુજરાતમા સુલ્તાન અલાઉદીનનું રાજ્ય થયું. જેણે સિદ્ધપુર વસાવ્યું અને ૨૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.[1]

(૫૦)	તતાશાહ	તેણે ૨૫ વર્ષ	રાજ કર્યું.
(૫૧)	સુલ્તાન મુઝફ્ફર	,, ૨૦	,,
(૫૨)	કુતુબદ્દીન	,, ૧૧	,,
(૫૩)	નાનો મુઝફ્ફર	,, ૨૦	,,
(૫૪)	અતબદ્દીન	,, ૧૫	,,
(૫૫)	અલપદ્દીન	,, ૨૦	,,
(૫૬)	પીરોજશાહ	,, ૧૦	,,
(૫૭)	મુઝફ્ફરખાન	,, ૧	,,
(૫૮)	તતારશાહ	,, ૪	,,
(૫૯)	અલાઉદ્દીન	,, ૩૯	,,
(૬૦)	અહમદશાહ	,, ૪૧	,, તેણે અમદાવાદ વસાવ્યું. માગશર વદ ૯ ને રવિવાર.
(૬૧)	કુતુબુદ્દીન	તેણે ૧૧ વર્ષ	રાજ કર્યું.
(૬૨)	મહંમુદ બેગડો	,, ૧૪	,,

(૬૩) હરામખોર બુરાંનદીન. તેણે હેલક્રતે (?) પાદશા માર્યો ને ૧ પહોર, ૩ ઘડી રાજ કર્યું.

(૬૪) સુલતાન તેણે ૩ માસ રાજ કર્યું.

(૬૫) મહમુંદ બેગડો બીજો તેણે ૨૧ વર્ષ કર્યું.

(૬૬) વળી મહમદ તેણે ૧૩ વર્ષ રાજ કર્યું.

(૬૭) પાતશા દીલબ તેણે માસ ૭ ને દિવસ ૭ રાજ કર્યું.

(૬૮) અહંમદશાહ તેણે માસ ૩ ને દિવસ ૧૮ રાજ કર્યું.

(૬૯) પાદશાહ મુઝફ્ફર તેણે માસ ૩ ને દિવસ ૨૧ રાજ કર્યું.[1]

તે પછી અકબર પાદશાહ થયો. દિલ્હીમાં તેની ઘણી આણ ફરી. તે પછી પાદશાહી ગઈ ને દક્ષિણી સત્તા થઈ.

નોંધ—(૧) ઉપર લખેલું પેઢીનામું એક બીજાની ઓલાદનું નથી, પણ એકનું રાજ બીજાના હાથમાં આવ્યું તેનું એ પેઢીનામું છે.

(૨) પાદશાહ અકબરથી દિલ્હીની પાદશાહી ગઈ એવું લખ્યું છે, પરંતુ એમ નથી. પણ તે પછી પાદશાહ થયા તે અકબરના જેવી પાદશાહી ભોગવી શક્યા નથી; માટે પાદશાહની હદ અકબરથી છે, માટે ત્યાંથી પાદશાહી ગઇ એવું લખ્યું છે.

(અં. ૩૫. ૧. ૬.)

---

૧. ગુજરાતના મુસ્લીમ રાજાઓની ઉપર આપેલી સાલવારી પણ સત્યથી વેગળી છે સાથે આપેલી ગુજરાતના સુલ્તાનોની વંશાવળી રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઇ દેશાઇ કૃત ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી લીધી છે; તે વધારે વિશ્વસનીય અને માન્ય રાખવા જેવી છે.

ગુજરાતના સુલ્તાનોની વંશાવળી.

વઝહુલમુલ્ક.

- ૨ મુઝફ્ફરશાહ ૧ લો, (ઝફરખાન) ૧૪૦૭–૧૪૧૧
  - ૧ મહમ્મદશાહ ૧ લો (તાતારખાન) ૧૪૦૩–૧૪૦૪
    - ૩ અહમદશાહ ૧ લો ૧૪૧૧–૧૪૪૧
      - ૪ મહમ્મદશાહ ૨ જો ૧૪૪૧–૧૪૫૨
        - ૫ કુત્બુદ્દીનશાહ ૧૪૫૧–૧૪૫૯
      - ૬ દાઊદશાહ ૧૪૫૯
- શમ્સખાન

૧૪ અહમદશાહ ૨ જો, (અહમદશાહ ૧ લાના વંશનો)
૧૫૫૪–૧૫૬૧

૧૫ મુઝફ્ફરશાહ ૩ જો)
(ખોટો ઉભો કરેલો છોકરો નથુ)
૧૫૬૧–૧૫૭૩.

ગૂજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર મોગલ બાદશાહો.

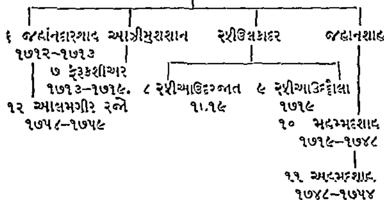
૧ અકબર ૧૫૭૩–૧૬૦૫.

૨ જહાંગીર ૧૬૦૫–૧૬૨૭.

૩ શાહજહાન ૧૬૨૭–૧૬૫૮.

૪ ઔરંગઝેબ (આલમગીર ૧ લો) ૧૬૫૮–૧૭૦૭.

૫ બહાદુરશાહ ૧ લો ૧૭૦૭–૧૭૧૨.

રાજકુળોની ટૂંક હકીકત.

સંવત્ ૮૦૦૨ મા[1] વનરાજ ચાવડો અણહિલવાડમા થયો.

સંવત્ ૧૦૦૮ મા ભાવડી(?) દ્વારામતી (દ્વારકા) મા થયો.

સંવત્ ૧૦૭૭ મા પરમાર વંશનો ભોજરાજા ધારાનગરીમા થયો

સવત્ ૧૧૯૯ મા કુમારપાળ પાટણમા રાજા થયો.[2]

સવત્ ૧૨૨૮ મા કુમારપાળની પછી અજેપાલ રાજા થયો.

સંવત્ ૧૩૩૨ મા વસ્તુપાલ તેજપાલ થયા.[3]

સંવત્ ૧૧૩૪ મા ભોળો ભીમ થયો.[4]

સંવત્ ૧૩૧૮ મા વીસલદે રાજા અજમેરમા થયો

સંવત્ ૧૪૧૬ મા સારંગશાહ હુઓ (થયો).

સવત્ ૧૦૮૮ મા વિમળશાહ થયો, તેણે આબુગઢમાં દહેરા કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૫૭૯ મા રાંગે પૃથસિંગે સાંગાનેર વસાવ્યું

સંવત્ ૧૪૨૬ મા રાણે કુંભે કમલમેર વસાવ્યુ.

સવત્ ૧૫૬૨ મા લખદેવે (લક્ષ્મણદેવે) સીરોહી વસાવ્યું.[5]

(અં. ૭ ધ.)

૩૬ રાજવંશનાં નામ.

(૧) યાદવ (૨) પ્ર(પર)માર (૩) કંદબ (૪) ચક્રવાણ (૫) સોલંકી (૬) મોરી (૭) સિલાર (૮) સેધિવ (૯) બિદક (૧૦) ચિત્પોટ (૧૧) પડીહાર (૧૨) લુપ્યક (૧૩) રાઠોડ (૧૪) સક્ક (૧૫) સરટક (૧૬) કરટવાલ (૧૭) ચંદેલ (૧૮) ગુહિલ (૧૯) ગહિલોત (૨૦) પોલિક (૨૧) સંકયારણ (૨૨) ધન્યપાલ (૨૩) દોધિવ (૨૪) કાલબક (૨૫) કૂણ (૨૬) ચોલંકર (૨૭) કલંબ્ય (૨૮) ડાડ (૨૯) સાંખલી (૩૦) રાબી (૩૧) હરિસંચક (૩૨) નિકતવાલ (૩૩) વાગુડા (૩૪) ધ્યડક (૩૫) કછવાહા અને (૩૬) સવણેર.[1]

(અં. ૭. ક.)

——:x:——

૧. હાલ આ બધા રાજવંશો અસ્તિત્વમાં હોય તેમ જણાતું નથી. તેમાંના કેટલાક પરિચિત છે અને બાકીના તદ્દન અપરિચિત જેવા જણાય છે.

દિલ્હીના રાજાઓની વિગત.

હિંદુ રાજાઓ.

સંવત્ ૪૨૮ ના વર્ષમાં વૈશાખ વદ ૧૩ ને દિવસે દિલ્હીની સ્થાપના થઇ. રાજા વિસલદેવ કુંવર ગાદીએ બેઠા. વિસલનો પુત્ર વસુદેવ કુંવર તે પછી રાજા થયો, તેણે ૧૮ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૮ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી પ્રથમીમલ કુંવરે ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૩ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પછી જયદેવે ૨૦ વર્ષ, ૭ માસ, ૨૨ દિવસ, ૧૧ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી રાજનરપાલે ૫ વર્ષ, ૩ માસ, ૯ દિવસ રાજ કર્યું. તે પછી વછરાજે ૧૪ વર્ષ, ૪ માસ, ૪ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી ઉદેચંદે ૨૧ વર્ષ, ૭ માસ, ૧૧ દિવસ, ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી ધીરદેવે ૨૦ વર્ષ, ૨ માસ, ૧૩ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી વીરધરે ૨૨ વર્ષ, ૧ માસ, ૮ દિવસ, ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી (તું)કુંગપાલે ૧૨ વર્ષ, ૬ માસ, ૫ દિવસ, ૧૨ ઘડી, રાજ કર્યું. તે પછી ગોપાલે ૨૦ વર્ષ, ૪ માસ, ૪ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી સુલખણે ૨૫ વર્ષ, ૧૦ માસ, ૧૦ દિવસ ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી જસપાલે ૧૬ વર્ષ, ૪ માસ, ૧૦ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી કુંવરપાલે ૨૧ વર્ષ ૩ માસ, ૧૧ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. અનંગપાલે ૧૪ વર્ષ, ૧ માસ, ૬ દિવસ, ૨૧ ઘડી રાજ કર્યું.

પ્રથીરાજે(પૃથ્વીરાજ) ૨૨ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૬ દિવસ, ૧૨ ઘડી રાજકર્યું તે પછી ગંગેવે ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૧ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું

સવત્ ૭૮૮ મા ચૈત્ર સુદિ બીજે ચહુઆણ વશમા દિલ્હીની ગાદી ગઇ તુંઅરે ૩૫૯ વર્ષ, ૧૦ માસ, ૨૦ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું વર્ષ ૫ લડાઇ કરી, ચહુઆણે રાજ્ય લીધુ વીસલદેવ ચહુઆણે ૬ વર્ષ, ૧ માસ, ૪ દિવસ, ૧૫ ઘડી રાજ કર્યું ગંગેવે ૫ વર્ષ, ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧૪ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી પીલડ-મને ૮ વર્ષ, ૧ માસ, ૫ દિવસ, ૨૦ ઘડી રાજ કર્યું સોમાયીએ ૭ વર્ષ, ૪ માસ, ૨ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યુ તે પછી ચાહડે ૪ વર્ષ, ૪ માસ ૪ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી નાગદેવે ૧૮ વર્ષ, ૨ માસ ૧ દિવસ, ૨૩ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી પૃથીરાજે(પૃથ્વીરાજ) ૧૮ વર્ષ, ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું તેણે પાદશાહને સાતવાર પકડી પકડીને છોડી દીધો ૮ મી વાર પોતે પકડાણો, ત્યારે ચંદ ભાટ (બારોટ), પૃથીરાજ અને પાદશાહ ત્રણે મૃત્યુ પામ્યા

રાજ્ય એમે (?) લીધુ પાટ–૭ દિલ્હીની ગાદીએ ચહુઆણોએ ૬૭ વર્ષ, ૪ માસ, ૨૭ દિવસ, ૩૨ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી ચહુઆણના વશમાથી રાજ ગયુ

સવત્ ૮૫૬ ના વર્ષમા શ્રાવણ સુદિ ૧૨ ને દિવસે રોહથી મોગરો આવ્યા તુરક લોકોનુ રાજ થયુ અને હિંદુઓના હાથમાથી દિલ્હીની ગાદી ગઈ

મુસલમાન રાજાઓ.

પ્રથમ સાહિબદીન ગોરીએ ૧૪ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૬ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. મહમદે (અલ્લી) ૫ વર્ષ, ૧૧ માસ, ૬ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું, તે પછી કુતબુદીન ગોરીએ ૬૦ વર્ષ, ૩ માસ, ૬ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. મહમદઅલીએ ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૦ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. જાંગીર બાદરે ૬ વર્ષ, ૩ માસ, ૮ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી નસીરદીન ગોરીએ ૧૨ વર્ષ, ૫ માસ, ૨ દિવસ, ૨૨ ઘડી રાજ કર્યું. આસદીન ગોરીએ ૨૧ વર્ષ, ૨ માસ, ૧૧ દિવસ, ૨ ઘડી રાજ કર્યું. મુઝખીલજીએ ૩૧ વર્ષ, ૮ માસ, ૧૮ દિવસ, ૨૦ ઘડી રાજ કર્યું. રાજસી ખીલજીએ ૩૧ વર્ષ, ૬ માસ ૮ દિવસ, ૯ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી જલાલુદીન ખીલજીએ ૬ વર્ષ, ૪ માસ, ૧૧ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું. નસારદીન ખીલજીએ ૧૯ વર્ષ, ૬ માસ, ૨૬ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું.

બેઠો. તેણે ૬ વર્ષ, ૧ માસ, ૫ દિવસ ૪ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પછી પીરોજશાહના પુત્ર હુમાયુ હેમેશાહને પકડી પોતે ગાદીએ બેઠો અને ૧૮ વર્ષ, ૪ માસ, ૯ દિવસ, ૩ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પેઢીમાં અકબરશાહનો સંવત્ ૧૫૫૮ ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ શનિવારે જન્મ થયો.

वसुरंध्रबाणचंद्रे तीर्थे माघप्रयागे
तपसी बहुलपक्षे द्वादशी पूर्वजाम्यं
सुवेस्तनहोम्यं सर्वभौम्याधिपत्यं
स्वजनहितकारी ब्रह्मचारी मुकंदः

ઉપર પ્રમાણે અકબરશાહનો પાછલો ભવ છે. અકબરને હીરસૂરિ મળ્યા, તેણે તેને કરામત દેખાડી. બીરબલ પણ તેના સમયમાં થયો.

અકબરે ૬૪ વર્ષ, ૯ માસ, ૭ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી જહાંગીરે ૨૫ વર્ષ, ૭ માસ, ૮ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. શાહજહાને ૨૫ વર્ષ, ૧૧ માસ, ૨૭ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. ઔરંગઝેબે ૬૪ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૨ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી આલમશાહે ૧ વર્ષ, ૬ માસ, ૧૩ દિવસ, ૫ ઘડી રાજ કર્યું. બહાદુરશાહે ૪ વર્ષ, ૪ માસ, ૮ દિવસ, ૩ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી મોજદીને ૨ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૩ દિવસ, ૭ ઘડી રાજ કર્યું. ફરીદશાહે ૫ વર્ષ, ૭ માસ, ૧૧ દિવસ, ૧૫ ઘડી રાજ કર્યું. પછી તેણે ફકીરી લીધી. હિરફલ કિંદરે ૧ માસ, ૮ દિવસ, ૭ ઘડી રાજ કર્યું. ફકીરી જાનસાએ ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧ ઘડી રાજ કર્યું. ફેરકસેને ૧૧ વર્ષ, ૨ માસ, ૭ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. મહમુદશાહે ૧૭ વર્ષ, ૮ માસ, ૧૧ દિવસ, ૫ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી બે-ચાર પાદશાહ થયા; પણ તેજહીન હતા, તેથી તેમની હકીકત લખવામાં આવી નથી.

દીને વર્ષ ૩૧ રાજ કર્યું. તે પછી મોજદીને વર્ષ ૩ રાજ કર્યું. તે પછી જલાલુદીને વર્ષ ૬ રાજ કર્યું.

અલાઉદ્દીનના વખતમા માધવ તેને જઇને મળ્યો. અલાઉદ્દીન પછી પાદશાહ બદાન થયો, તેણે વર્ષ ૧ રાજ કર્યું. તે પછી પાદશાહ કુતુબદીને વર્ષ ૪ રાજ કર્યું. તે પછી ખુછવવે ૨૬ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી પોપદીને ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી પીરોજશાહે ૨૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૪૫૦ મા પાદશાહ ગુલકમાવે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી હુમાયુએ ૨૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ખાનમુહમદે ૧ દિવસ રાજ કર્યું. નસીરતે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

એ સોલ્રે પાટ (આ સોળ રાજાઓ) દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા. ગુજરાતની પાદશાહી ભોગવી. એ પ્રમાણે દિલ્હીની ગાદીએ ૨૭ રાજા થયા. તે સત્તાવીશ રાજા જ્યારે ઉંબરાવ પાટણમાં હતા (?) ત્યારે તિતરખાન નામના પોતાના બેટાને ગાદીએ બેસાડયો. સંવત્ ૧૪૫૮માં પ્રથમ પાદશાહ ફેદફર થયો તેણે ૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી અહમદશાહે ૩૨ વપ રાજ કર્યું. અહમદશાહ પાદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું. સંવત્ ૧૩૬૮ વર્ષે વૈશાખ સુદી ૭ રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં પ્રથમ પ્રહરમાં વસાવ્યું. તે પછી મુહમદે ૫૬ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૫૫૭ માં પાદશાહ કુતુબદીને વર્ષ ૮ રાજ કર્યું. તે પછી મહિમદાએ ૫૨ વર્ષ રાજ રાજ કર્યું. તે પછી મદફરે ૧૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ફંદરે ૨ માસ રાજ કર્યું.

પછી ૬ મહીના ગજ સુનુ રહ્યુ, સવત્ ૧૫૮૫ મા મદમ ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૬ વર્ષ રાજ કર્યુ સવત્ ૧૬૧૦ સુધી મહિમદે રાજ્ય કર્યું સવત્ ૧૬૧૧ ના માગશર સુદિ ૧ ને દિને આગ્રાથી પાદશાહ અકબર આવ્યો, ફડ કરી બાધી ઝા યો અકબરે ગુજરાત લીધી પાદશાહ જહાગીરનુ રાજ્ય જામ રાજ્ય નવરગશાહ રાજ્ય

(અ ૭ ઞ)

ભાવનગરના ઠાકોરની ઉત્પત્તિ.

ભાવનગરમા જે ગોહેલ છે તેમના ઘરડા હંસ તથા વઝ હતા એ બે ભાઇઓ નરવાહન ક્રીને ગોહેલના દીકરા હતા આ નરવાહન કણીઆપર પાટણના રાજાની દીકરી હંસાને પરણ્યો હતો અને તેનાથી હંસ અને વઝ બે પુત્ર થયા હતા તેમાથી હંસ મોટો હતો તે મારવાડમા ખેડ કરીને ગઢ છે ત્યા આવીને વસ્યો ને ત્યા રાજધાની કરી નાનો ભાઇ વઝ મુગીપર પાટણમા વસી ગજગાદી કરી તેમના વશના વીરસેનજી તથા ભીમસેજી વરતડે તથા સારોદમા આવ્યા તે છે ને હંસનુ રાજ્ય કેટલોક વખત ખેડમા રહ્યુ

ઈડરને લગતી સાલવાર હકીકત.

રાવ સોનંગજીએ સામળીયા સોદને માર્યો. સંવત્ ૧૩૧૦. (સં. ૧૪૪૭) રાવ રણમલે ભાડેર પરગણું સોલંકીને આપ્યું સં. ૧૪૨૫.

રાવ જેમલે જવાસ પરગણું ચહુવાણને આપ્યું. રાવ જેડી જેતકરણે ભડોલ પરગણું ચિતોડના રાણાને આપ્યું.

સં. ૧૭૧૦ રાવ જેનાથજી નાસીને પોળોમાં ગયા, અકબર પછેની વખતમાં.

રાવ પુંજાજીના વખતમાં પાદશાહ અહમદનગરનો કિલ્લો કરાવતા હતા. (તે નંબર ૧૫ મા)

સં. ૧૫૪૦ રાવ ભાણજી પતાઈ રાવળની વખતમાં હતા.

,, ૧૪૮૨ અહમદનગર વસાવ્યું.

,, ૧૪૯૯ મહમદશાહ ઈડરની કન્યા પરણ્યો.

,, ૧૬૩૦ રાવ નારણદાસજીના કુંવર વીરમદેજી થયા.

,, ૧૭૮૫ મહારાજ આણંદ સંઘજીએ ઈડર લીધું.

(અં. ૩૨. ખ.)

પ્રકીર્ણ હકીકત અને સાલવારી.[1]

વસ્તુપાલ તેજપાલે ધર્માદાનાં કાર્યો કરાવ્યાં તેની વિગત.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે વાણીયા ભાઇઓ સંવત ૧૩૧૦ મા થયા છે. તે વૈરાટ નગરે (ધોળકા) દિલ્હીથી ગયા છે. ગ્યાસુદીને રાજ પરવશ કર્યું. તે વારે તેણે ૫૦ શિખરબંધ દહેરાં કરાવ્યા, ૧૮ કરોડના પુસ્તક લખાવ્યા, ૫૦૦ તપસ્વીઓના મઠ કરાવ્યા, તીકાવ ક્યાર(?) તોરણ કરતા લાખ લાખ રૂપીઆ થયા એક તોરણ કેદાર ચડાવ્યુ, બીજુ સોમનાથ ચડાવ્યુ; ત્રીજુ મદીને ચડાવ્યુ, ચોથું શેત્રુંજયે ચડાવ્યુ; બ્રાહ્મણોને ગૌદાન આપ્યા. ૧૦૦૦ બ્રહ્મપુરી કરાવી, ૮૪ પથરબંધ તલાવ કરાવ્યા; વણારક એક, પ્રયાગ બે, દ્વારકા ત્રણ, ત્રિવેણી ચાર, એ ચાર જગ્યાએ લાખ લાખ ખરચ્યા. ૬૪ મસીદ પથરબંધ કરાવી

બાપ આશો પોરવાલ માહે સીમાવજ ખાતે દશા થઆ, ના જનો તે વીસા ગ્હા રાઠીરાડના છોકરા થયા છે.

સંવત્ ૧૬૬૮ ના વર્ષે દેવતા ગુપ્ત થયા છે. મહમદ પેગમ્બર હક્ક થયા છે. વિક્રમાજીતે પૃથ્વી નકરજી (કરજ વગરની) કરીને સવત્ બાધ્યો

સંવત્ ૧૦૦૫ મા ? (૧૩૫) શાલિવાહન થયા સવત્ ૬૨ માં જન્મ નબીનો થયો સન (૬૬૫)મા મુસલમાનના નબી રસુલ થયા છે.

સવત્ ૭૭૨ મા પારસીઓ ગૂજરાતમા આવ્યા, ઈરાનથી

---

૧. આ બધી સાલવારી અન્યત્ર આપેલી કેટલીક સાલવારી સાથે સરખાવતા મળતી આવતી નથી, વત્તોઓછો ફેર પડે છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે લખનારની ગફલત- અથવા બીજા કોઈ કારણથી ચોક્સ તારીખો આપી શકાઈ નથી. કેટલીક તારીખો સાચી પણ છે.

સંવત્ ૮૦૨ મા પાટણનો કોટ રાજા ચાવડાએ કરાવ્યો છે. અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું છે.

સંવત્ ૮૨૯ મા દિલ્હીનો કોટ તુંવાર અનંગપાલે કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૧૭૫ મા ભીમદેવ રાજાના સમયમાં વિમલ મંત્રી થયો, આબુના દહેરા કરાવ્યા છે. અગિયાર શલતાનજીનાં છે.

સંવત્ ૧૧૮૧ નુરસ્નાગોર—સતપંથના મુલ્લા (નુરદીન) અલીનું પાટણમા આગમન થયુ.

સંવત્ ૧૧૯૧ માં તુંવર હાર્યા ને ચૌહાણ જીત્યા.

સંવત્ ૧૧૯૯ રાજ રાજેસંગ મુવા.

સંવત્ ૧૨૩૩ મા મુસલમાન દિલ્હી આવ્યા ને ગોરી મુલ્તાન મહમદ શાહબુદીને સંવત્ ૧૨૪૯ માં ભીમદેવને માર્યો.

સંવત્ ૧૩૧૫ માં ઝગડુશાહ થયા. દાહા અડુવાનો વાણીયો હેલારામાં.

સંવત્ ૧૩૧૦ મા વસ્તુપાલ તેજપાલ વૈરાટ નગરમાં થયા.

સંવત્ ૧૩૧૧ માં વીશલદેવે ડભોઇનો કોટ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૩૫૧ મા લઘુ કરણરાજા પાટણમાં થયા.

સંવત્ ૧૩૫૩ માં માધવ બ્રાહ્મણ (?) કાશમીરથી લશ્કર લાવીને પાટણ જવંન (યવન) લાવ્યો.

સંવત્ ૧૪૫૮ માં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૪૭૫ માં વૈરાગીનો માર્ગ થયો. ચાર (શંપરદા) સંપ્રદાય, બાવનદ્વાર થયાં છે.

સંવત્ ૧૫૦૭ માં કુતબુદીને અમદાવાદનું ભદ્ર કરાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૦૮ લોકાગચ્છ તપમાંથી થયો છે.

સંવત્ ૧૫૧૨ માં ઇમામશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા છે.

સંવત્ ૧૫૨૬ માં નાનકનો પંથ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૨૭ માં વ્રુજવાસી ઠાકોર થયા છે.

સંવત્ ૧૫૫૪ માં રાધાવલ્લભી થયા છે.

સંવત્ ૧૬૩૮ માં દેવમંદજી તારતંમીનો માર્ગ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૮૧ માં બુરાનપુર બુરાનદીને વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં ચાંપાનેર ભાંગ્યું છે.

સંવત્ ૧૬૨૭ માં કલ્યાણરાયે ખંભાતનો કોટ કરાવ્યો છે, પછી વરણ વરણનાં ઘર થયાં છે.

સંવત્ ૧૬૮૭ માં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે પાદશાઇ બાગ અમદાવાદમાં થયો.

સંવત્ ૧૭૨૪ માં સુરત શહેરને કોટ થયો છે, વેપારીઓએ મળીને કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૭૭૦ માં સુરતનાં પુરાંનો કોટ હૈદર કુલીખાને કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૪૯૨ માં કબીરનો માર્ગ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૦૫ માં સકંદરે સંવત્ ૧૫૨૯ માં ધરમદાસ સંવત ૧૫૭૫ માં મુવા. (?)

સંવત્ ૧૬૧૨ માં નરસિંહ મહેતાને સોરઠમાં જૂનાગઢમાં મંડળીક સાથે વિવાદ થયો છે.[1]

સંવત્ ૧૬૨૯ માં ગડામડલાનો વાણીઓ ધરમદાસને કબીરે ચેલો કરીને સોંપ્યું છે.

---

૧. રા' મંડળિક ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યો, તેના સમયમાં આ વાત બની છે.

સંવત્ ૧૬૪૫ ના શગઍચના (?) તાજી કરી છે. ખંભાતની જુમામસ્જીદ કરાવી છે, સવત્ ૧૭૩૨ સુધીમા પૂરી થઈ છે.

સવત્ ૧૩૭૮ અને ૭૬૬ કબર કરાવનારની છે (?) તેમા લખ્યું છે જે સાહેબ મુગટ થયા છે

નગર મધે સવત્ ૧૬૧૦ મા સુંદરદાસ દાદુનો મેળો થયો છે. જ્ઞાન સમુદ્ર કર્યો છે

સવત્ ૭૭૫ મા ગચ્છ જતીનો છે.

સવત્ ૮૦૫ મા વખાણમાગે (?) થયો છે. શામજી રખથી વડનગરમા રાજા ધ્રુવસેનનો પુત્ર સેનાગ મૃતુ પામ્યો તેના શોક માટે સંવત્ ૧૫૨૮ મધે ખંભાત મધે પડવાની વાવ કરાવી છે. પંદર સકે કલબીએ (?) કરાવી છે.

સંવત્ ૧૬૬૪ શાકે ૧૫૦૯ ના વર્ષમા ખંભાતમા તરવાડીની વડવાદે શા ગોહા પાડા મધ્યે શ્રાવક લોકના પ્રભુજીનું દહેરૂ છે, તે એ વર્ષમા બનાવ્યુ છે, તેની મૂર્તિ ભોયરામા છે.

(અં. ૪૬-૧-૪૨.)

હમીદખાં પીરની હકીકત.

બોટાદથી ભાભણગામના રસ્તા ઉપર ગાઉ ૧ જતા જમણી બાજુએ હમીદખા પીરની કબર છે તેની વાત —

બોટાદથી ગાઉ ૨ ઉત્તરમા ગામ અનાઉ છે, તેનો રાજા કાઠી લુણવીર ખાચર હતો અને જસદણ ગામના કાઠી ખુમાણની વહુ ઘોડે ચડીને અનાઉના કાઠીને ઘેર આવીને ઘરધણીયાણી થઈને રહી. તેથી જસદણના કાઠીઓ વાર લઈને આવ્યા તે વખતે રાણપુરનો થાણદાર આજમખા ઉધેઈ કહેવાતો હતો તે અમદાવાદ ગયો હતો અને તેનો નાનોભાઈ હમીદખા રાણપુરમા હતો તે પણ અમદાવાદ જતો હતો તે ધંધુકે પહોચ્યો તેટલામા લુણવીર ખાચરે પોતાના દોસ્તદાર હમીદખા ઉપર કાગળ લખી સ્વાર મોકલ્યા એ બાઈડીને રાખવામા અગાઉની એની મદદ પણ હતી તેથી હમીદખા પાછો વળ્યો અને જસદણના કાઠી અનાઉએ આવીને ફેરો કરીને માન લઈને પાછા નીકળ્યા તે પછવાડે હમીદખા વગેરે ચડયા તે બોટાદથી દક્ષિણમા ૫ ગાઉ દૂર ઉગામેડી ગામને પાદર લડાઈ થઈ, તેમા હમીદખા મરાયો, તેની કબર ઉગામેડીએ છે, અને તેને ખાટલે ઘાલીને રાણપુર લઈ જતાને [illegible] રસ્તાના જે જે ઠેકાણે એનો ખાટલો ઉતાર્યો અને લોહી પડ્યુ ત્યા ત્યા તેની કબર કરાવી બોટાદથી ભાભણગામના રસ્તા ઉપર તથા અનાઉને પાદર તથા રાણપુર દફનાવ્યો છે ત્યાં—એટલે ઠેકાણે તેની કબર છે પછી અનાઉના કાઠીઓએ જસદણ જઈને ફેરો કર્યો, તેમા લડાઈ થઈ તેમા લુણવીર ખાચર અને તેનો મારીયાઈ ભાઈ મગાન ખાચર બોગાદના તથા એક

માંડલની હકીકત.[1]

માંડલમાં અસલ મંડલીક રાજાનું રાજ હતું. તે મંડલીક સિદ્ધરાજ જયસિંહ અથવા પાટણવાળા રાજાનો ભાયાત હતો અથવા પટાવત હતો. તે સિદ્ધરાજની તરફથી માડ ફરત મેવાસનો બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ થાણુ લઈને ત્યા રહ્યો હતો. તેણે માંડલમાં મોટું શિવનુ દહેરૂ બનાવ્યુ હતુ. પછી જ્યારે મુસલમાનોએ તેની પાસેથી રાજ્ય લીધું ત્યારે એ શિવના મંદિરની મસ્જીદ બનાવી.

પછી જ્યારે પૂનેથી રઘોબા અમદાવાદ ઉપર આવ્યો, ત્યારે ત્યાં બાબી કમાલદેખાનનું રાજ હતું, તેની સાથે ટંટો થયો અને ૧ વર્ષ લડાઈ ચાલી, પણ તે શહેર હાથ થયું નહોતું. ત્યારે વીરમગામથી પ્રથમ જેઠા પટેલને તેડાવ્યા. તેણે કહ્યું કે અમારા ટીલાયત નથુભાઈને પણ તેડાવો; એટલે એમને પણ તેડાવ્યા, અને અમદાવાદ

---

૧. આ માંડલ ક્યાં આવ્યું તે ચોપડામાં સ્પષ્ટ કર્યું નથી, પણ તે ગૂજરાતમાં વિરમગામની ઉત્તરે ૧૪ મૈલ દૂર આવેલું છે. ગૂજરાત સર્વસંગ્રહમાં લખ્યા પ્રમાણે સને ૧૩૪૭ માં જ્યારે મહમ્મદ તઘલખ બંડ બેસાડવાને ગૂજરાતમાં આવેલો ત્યારે માંડલ તથા પાટડીના રાણાઓએ તેને મદદ કરી હતી; ને બદલામાં પોશાક તથા બક્ષીસ મેળવ્યાં હતાં વળી ૧૩૯૫ માં મુઝફ્ફરખાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ને માંડલના કિલ્લાને બચાવનારાઓમાં મરકી ન ચાલી હોત તો તે લેવાત નહીં એવો તે જબરો હતો. થોડાં વરસ પછી ૧૪૧૪ માં સુલ્તાન અહમદ ૧ લાની સામા બંડ ઉઠેલું, તેમાં માંડલનો ઝાલા સતરસાલજી હતો. ૧૫૩૦ માં માંડલની જમીનો બાદશાહના હવાલામાં ગઈ હતી. ૧૭૪૧ માં તે ગામ પાછું આપવામાં આવ્યું ને વિરમગામના દેશાઇના ભાઇએ તેને મજબુત કીધું. તે સૈકાના પાછલા ભાગમાં તે મરેઠાના તાબામાં રહ્યુ. તે પછી ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશના હવાલામાં આવ્યું. થોડીક નાની પત્થરની મસીદ અને દેખાવડાં દહેરાં એટલુંજ માત્ર તેની અગત્યની નિશાનીમાં રહ્યુ છે.

કારભારી રજપુત કરશન ભાડકીઓ તથા વોહરો અમમાલ પટેલ હતા, તેણે ખુટીને દેવીદાસને નાસી જવાની સલાહ આપી તેથી તે ગામ બહાર નીમર્યા, એટલે ગામ લૂંટાચું.

દેવીદાસજી કબીલો લઇને પાટડીએ આવ્યા, ત્યારે નથુભાઇએ કહ્યું કે તું મુલકમા ફેલફીતુર કર નહીં તો તને જીવાઇમા બામણવું ગામ આપુ. દેવીદાસે તે વાત કબુલ કરી નહીં, અને કુટુંબ ત્યા રાખીને દેવીદાસજી (આ વખતે તેની ઉમર ૪૫ વર્ષની હતી), તેનો દીકરો ઉમોભાઈ (૨૫ વર્ષનો), ઘરનો સિપાઈ બાવેખા, કણબીનો છોકરો રસોયો તથા એક હજામ એટલા પૂને ફરિયાદ કરવા ગયા, તેની ૧૫ વર્ષ સુધી ખબર આવી, પછી આજ સુધી ખબર આવી નથી.

દેવીદાસનો બીજો દીકરો ફતેસિંહ ૪ વર્ષનો હતો તે ઘેર હતો.

અગાઉ જ્યારે માંડલ ગામ જીવાઇમાં મળ્યું હતુ, ત્યારે પણ વીરમગામની પટેલાઇ તેજ (દેવીદાસજી) કરતા હતા, તથા પટેલાઇ બાબતનો ગરાસ પણ ખાતા હતા તે જ્યારે પૂને ગયા ત્યારે પેશવાના મજમુદાર દિવાનજી રાવ જી હરિ હતા, તે પટેલ પાસે કાઇ લેણું બાકી કાઢીને ખાતા હતા

પછી બાબા સાહેબ કાઠીયાવાડની મુલકગિરી કરવા આવ્યા, ત્યારે ભાવનગર મુકામે ફતેસિંહ પટેલે ફરિયાદ કરી, ત્યારે તેમણે તેનો પટેલાઇનો ગરાસ પાછો અપાવ્યો અને વીરમગામમા રાખ્યા.

(અં. ૪૬. ૧. ૭૬)

વીરમગામની લડાઈનાં ગીત.

---

(૧)

તગ પાખગ સાઝએ સોખ ગાણુા તણુા,
દીન દાન ધન બાધ ઢાના
ઢીમ જોધાણુગ નાખીઆ ઢાઈફ,
ભાઈરે ભાઈ દેશા∫ ભાના ૧

ગૂડ ઉડત નિશાણુ ભાના ગજે,
ચીલ ભાજે વજે ગગ સિંધુ,
બાપ હો બાપ સુઝાર ઉમારીઆ,
હાર બેસારીઆ માર હિંદુ ૨

અગ ગમદા તુ મગ લેતો અયો,
ઢાણુ મેજ દાગ જ દોઢા લો,
ખેર ફીધો રતો આાડ તે ખાનીઓ,
વાનીઓ ચોડ શરોડ વાનો ૩

દો અજા ભાણુ ધુઢાણુ મેતે દના,
પાણુ દેખાડીઆ બાણુ પારે,
કે ડવાદે ગયા છેક છેકા ગયા,
હેક માદુ ગયા ટેક દારે ૪

---

(૨)

ગોળા ઉછળે ધમશેર મચે ગઢ, સોર પડે ધર સારી;
એ ગજરાજ કુવા મલ બાથે, ભાવોને ભંડારી. ૧

આતસ જાલભડા ધડ ઉડે, સૂર રહા મગમાઇ;
વીશ હજાર દલા સુ વઢીઆ, ડગીઆ નહિ દેશાઇ. ૨

વદે અદાવત રાવન વકા, માડે કંકણુ મોટો;
કોટ બલોટ આપેરો કિઓ, કાઢ દીઓ નવકોટો. ૩

જણુ જણુ તણુ તણુ વાત જોધાણે, કે મહારાજ કમાઓ,
વીરમગામ તણો ગઢ વંકો, નર વંકો વશનાઓ. ૪

(અં. ૩૫. ૨.)

ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ.

પહેલા ક્ષત્રી પંચ, અંગ ગહે આચારેં;
નામે કામે ધામ કુલ, જેહેની સાખ વધી બોહોપારે,
પેહેલા ક્ષત્રી પરમાર, સાખ પાંત્રાસે જાણું,
બીજા થયા રાઠોડ, જેની સાખ તેર વખાણું,
ત્રીજા નામ જાદવ, વીસે કુલે કૃષ્ણે તારા,
ચોથું નામ ચૂહુવાણ, સાખ ચોવીસે પધારા;
પાચમૂ નામ સોલંકીતણું, સાતે સાખે સત્રીએ,
નવાણુ સાખ સતજુગ તણી, બીજા અઢીયલ ખત્રીએ.

પરમાર ક્ષત્રિયોની પાંત્રીસ શાખાનું કવિત્ત.

જડો વંસ ને જાલ, પગી ખેર રેહેવેર ને ખટાંણા,
કાલમા ગોહલ મોહલ સેંજવા, પીસ લોરહા ને પલાણા;
ઉંમર જટ ને ચાવડા, વણહર ને વણુહોલા,
ખર ખરા ખેડીયા, વસંતાત ઘૂને ટોલા;
રાજસીયા ને મંદૂરા, બોડાણા મકુવણા,
ખોખર, ઢાંખર ને ખેર ખેરા, થયા તઘડીયાને મકરાંણા;
હેબોલા હટી ઉલા કેરંગ, રાવલ રાય ડુંગરપર ધણી,
કવી ગદ કહે સુણો ટકરો, પાંત્રીસ સાખ પરમારાં તણી.

રાઠોડ ક્ષત્રિયોની તેર શાખાનું કવિત્ત.

મેરવ સાંઢી ને મેડીયા, સૂર સૂરમા અતલીક બલ,
ખસેલ નર રાઠોડ, ઠુમેથીયા વાદેલ વલ;
વલ્લયાવલ ધર્દીયા વાગોવલ, વાવંમવલ રાણવલ,
કવી ગદ કહે સુણો ઠકરો, તેર સાખ રાઠોડમા ઝલ
(આ ૨૩. ક.)

જાદવ ક્ષત્રિયોની વીશ શાખાનું કવિત્ત.

અલકને ભઇયાણી, અવસી બોલૂત્રા;
હલકલ ને દાંના, જસ ને જેહૂત્રા,
ડાંડેચા ને માંડેચા, જાડેચા ને ખુમડ;
સીઉરા ને સંપેલા, પઢારીયા ને ખાચડ,
આલકા ને મણુકા, બાબર વાધા જેકસીયા;
કવી ગત (દ) કહે સૂણો ઠકરો, વીસ સાખે જાદવ વસીયા.

ચૂહુવાંણ ક્ષત્રિયોની ચોવીશ શાખાનું કવિત્ત.

ગાલ ગલેચા ને દોદીયા ખીચી રાહોડ,
ઉડેયા ને હાંણુમા, કોઠારી ને ચાહોડ;
રાક છાડવી સીરવી, વીહોલ ને સધયણા,
એવા કુંભાલ ને દેવડા, તુવર ને વધયણા;
ભંડારીને સીસોદીયા, ચંડોલ ચતુરાઈ રાખતા ધણી,
કવી ગદ કહે સૂણો ઠકરો, ચોવીસ સાખ ચૂહવાણ તણી.

ઉપલાં પાચ કવિત્તોમા ક્ષત્રિયની મૂળ પાચ જાત અને એમાની
[illegible]લી ચાર જાતની શાખાઓના નામ ગણાવેલા છે.

સોલંકી ક્ષત્રિયોની સાત શાખાનું કવિત્ત.

વીરપર વીર વસીયા, ગાજણે ગાજણા ને વીહોલા
મહીકાંઠે મહીડા, વાઘલ થલ વાઘેલા
ઝાઝા (લા ?) ગુવે કરે ઔકાવ, કાવરી રાજતે રતે કગ
ભાદરવા સૂત ગૌતમ ભણે, સાત સાખે સોલંકી નરા.

આ કવિત્તમા સોલંકીઓની માત્ર સાત શાખાઓનાં નામ, તેમજ તેમના રહેવાના મથક પણ આપેલા છે.

(અં. ૨૩. ક.)

રાવ ખાઁડેના બેટાનું કવિત્ત.

તીડો રાયાં રાવ, છત્ર સંઘાસણ સોહે;
ખોખર ખાંડા દાન, એકલખાં કો જોહે,
વાનર વરે સુગાલ, લખસી માલ સમપે;
રૂદ્રપાલ **ખીમસી,** તાસ ભય અરીયણ કંપે,
કાંન્હડદે કવ ગોપ કહિ, તાસ ચરણત કવે ઘણા;
એક એકથી આગલા, સાત પૂત ખાડે તણા.

વીરમ પુત્રનું કવિત્ત.

ચૂંડો ચરૂ ગુગાલ, રાજ રાજવે ભણી જે;
વિજો વીર વીરાવ, લાખમેં હેક ગિણી જે,
ગોગાદે ગિરમેર, દાનખગ અવર ન રાયા;
જેસિંઘો ઘણુ જાંણ, તામમું વિલમે માયા,
દેવરાજ જગ ઉપરા, તાસ સરણ (ત)કવે ઘણા;
કવિ ગોપ ભાટ પરગટ કહે પાંચ પૂત વીરમ તણા.

ચુંડા રાવનું કવિત્ત.

રિણમલ રાયા રાવ, સુનો હરચંદ પટંતર;
રાયા શુર રણધીર, ભુજાબલ ભીમ ભીમસર,
કાંન્હો અરડ કમાલ, પુવિ પનો અરિ ગંજણુ,
સિવરાજ રામદે ગોપ કહિ, વીરત દાનસ મંગલા;
ચવદૈ નરિંદ ચુંડૈતણા, એક એક હુંસ આગલા.

રાઠોડ કુલ કવિત્ત.

પ્રથમ જાત કમ્મધજ, દેસ કનવજ સુ
સાખાં તેરે સરે, કુલહ રાઠોડ કહાય;
ગોતમ ગુરૂ શુક્ર, વેદ અરથ વરણ તાનુ પ્રવર,
નાગણેસી કુલ રાય, વહીવટ ગુરૂ ખરતર;
પ્રોહત સિવડ બાસ સોહડ, ભાટ ચરેલ કુંમ દેવડા,
રાઠોડ પહડે યે તલા, હરીય ગ્યાવોપીક વડા.

(અં. ૩૫. ૨.)

રાઠોડની વંશાવળી.

દોહા.

સરસતી સમતી દેઓ, મો મદમતી માગ્ય,
આણુ રાહોડાં ઉતપતઃ વધવધ કરી વખાગ્ય.

છંદ પધરી.

જાણુકલા કુન[1] જનમો મોજાંણુ, વાખાણુ કરૂં મોઅ કેસ વખાંણુ;
કુનરેં હુવો સકન[2] રાગ્ય, ઓપો આણુ ગાદી ઓમો આગ્ય.
સકત પાટ રાનગમ[3] ધીર, વાંગલો અને વીરા વધીર,
રાનગરે દેદ‌‌ ‌ તાગી[4] કરાંણુ, જણુ તાગી કરે રામ[5] જાંણુ.
જોપીઓ રાંમરે ચંદ[6] જેણુ, તણુ પાટ હુવો વેંકટ[7] તેંણુ,
વેંકટરે સેરત[8] મહાવીર, આપુ ગાદી જનમો જોય [9]આધીર.
અધધર હરણાકંસ[10] હુઓ ઓગ્ય, જણુ તખત હુવો પ્રેંહલાદ[11] જોય;
જોય હુવો જનમ પ્રહલાદ જાંમ, નર નમખ ન ભુલો રાંમનાંમ.

ભડરેં વડ[23] પાકુ કસંભાંણુ, વઢરે નખત્ર[24]જાતી વખાંણુ;
હેં નખત્ર જાતી ઘર સંભ[25] હોએ, સંભરે ઘરેં નસંભ[26] સોઅ.
ન સંભ સતજોગ[27] ન નામ, જોગંદાપીઠ [28]રાહુડ જાંમ;
રાહુડ તખત અજેચંદ્ર[29] રાયેં, તણુ પાટ હૂવો વજેંચંદ[30] રાતાય.
વજેંચંદ ઘરે જેચંદ[31] વખાણુ, અણુ કીયો રાજસૂ જગમાણુ;
એવહો ધણી કનોજ આજ, સંખા સો તેર તોબાસ કાજ.
જેચંદ ઘરે સેત્રામ[32] જોય, અણુપાટ અંસ સિવમીઓ[33] હોય;
કે કે જસીએ અણુ અચડ કીધ, લાખા જણુ સરખા માર લીધ.
સીઆજ ઘરે પ્રગટો સજોય*, હેદુ આણુ ભાંણુ આસથાંન[34] હોય;
આસથાંન તખાત રાયપાલ[35] ઓઅ, જણુ જમી જમાઓ અમલ જોઅ.
રાયી પાસ સત વાખાણુ રાએ, અણુ તખત ઓપીઓ કુહડ[36] આએ;
ઓપીઓ કુહડહો ટીકુ[37] સો આએં, ટીડાજ ઘરે છાડો[38] સો તાઅ.
છાડા કસ સલખુ[39] સત્રા સાલ, ધરપતી હૂવો હેંદુ વાંણુ ઢાલ;
સલખા ઘર વીરમ[40] હૂવો સોઅ, હેંદુ વાંણુ ભાંણુ જમ પ્રગટ હોઅ.
વીરમ ઘર ચુંડો[41] મહાવીર, અણુલીઓ મંડોવર જણુ અમીર;
ચઉદે ચુંડારેં પુત્ર ચાપાઓ, રાજવી ચઉદેં હૂવા રાવ.
ચઉદાં મેં રણમલ[42] તખત ચાઅ, ઓપેં ચોકલાં ભજ ભાર આઅ;
રણમલરેં જોધુ[43] થેંઓ રાએં, જોધપર વાસીઓ જણી જાઅ.
જોધારેં પાટ સૂજો[44] જવાંણુ, ભૂપત અણુ ગાદી કલાં ભાંણુ;
સુજા ઘર વાઘુ[45] થોસ ધીરં, વાઘા ઘર હુવો ગંગેવ[46] વીર.
સોહડા જસવાતાં રખણુ રીર, × × × ×
દીપેં ગંગેવ ઘર માલદેઅ[47]; તણુ તખત હૂવો અસફુજ તેઅ.

* સોનગઢ અજમેર.

અગણ્ણત ટલુ તારગ આણ ભાનરાનીઓ હિદુ આજ ભાણ,
ખત્રીઆ બોમી આસ બેખેસ, ગરો- દીઆ અરી આણુરેસ
એવ કુપવાડે કીઓ આક, મેલકો અમાનગા ધણી સાક,
વારો જાનધર વેલા વીર, ગઢપત ધણી ઇડર ગભીર
આપરે કુઆર અમેદ આણ, જેહો દસરથરે રામ જાણ
આપ બેસ ઇજિત બધિએણ જો ધાણ ગાદીએ ધરમ જેણ
ઇડર ધણી ગભીર ઇસ × × × ×
અન રહો અરજી કુઆર આપ, માગણ તણ માનન માબાપ,
ઇડર ધણી ગભીર ઈસ, આખે ..વ અનદે આસીસ
(અ ૩૧ ક)

---

* આ છ દની ભાષા મારવાડી-ચારણી છે અને તેમા રાઠોડવશની વશાવલિ આપી છે કુતજથી ગભીરસિહ સુધીના ૫૬ રાજાઓના નામ આપેલા છે તે સાથે તેમાના કેટલાના ખાસ પરાક્રમો ટુકમા લખ્યા છે તેમા ૧૭ મા રાજાનુ નામ આપેલુ નથી અથવા તો અનુક્રમ ખોટો છે, કારણ કે ૧૬ મા રાજા કપીલ પછી ભદ્રનુ ૧૮ મુ નામ આવે છે અહદે વિએ આસીસના રૂપમા આ વશાવલિ લખી છે એ ૫૬ રાજાઓના અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે

(૧) કુતજ (૨) સમત (૩) રાતગ (૪) દેદ (૫) રામ (૬) ચંદ્ર (૭) કદ્ર (૮) ભેરવ (૯) અધીર (૧૦) હરણાકસ (હિરણ્યકશ્યપુ) (૧૧) પ્રેહલાદ (પ્રહ્લાદ) (૧૨) વીરોચન (૧૩) બલે (બલિ) ૧૪ બાણાસુર (૧૫) કત (૧૬) કપીલ [(૧૭) આપ્યો નથી] (૧૮) ભદ્ર (૧૯) ભૂપત (૨૦) મોહપાલ (૨૧) ભદ્રરૂપ (૨૨) ભડ (૨૩) વડ (૨૪) નયત્ર (૨૫) રાભ (૨૬) નરાભ (૨૭) સરજોગન (૨૮) નાહુટજામ (૨૯) અજેચદ્ર (૩૦) વજેચદ્ર (૩૧) જેચદ (૩૨) મેત્રામ (૩૩) દરસીઓ (૩૪) આસથાન (૩૫) રાયપાલ (૩૬) દુહડ (૩૭ ટીહુ (૩૮) છાડો (૩૯) સલખુ (૪૦) વીરણુ (૪૧) ચુડો (૪૨ રણમલ (૪૩) જોધુ (૪૪) સુજો (૪૫) વાઘુ (૪૬] ગજેવ (૪૭) પાલદેસ (૪?) (૪૮) અદેભાણ (૪૯) સુર (૫૦) ગગસધ (૫૧) જશાવત (૫૨) અજીત (૫૩) અણદેસ (૫૪) સવસીદ (૫૫) ભાણ બીજો (૫૬) ગભીર

મોલેસલામ રજપૂતો કેમ થયા તેની વાત.

વરહા અને જેતાની વાતનો સાર.

અમદાવાદના બીજા પાદશાહ અહમદશાહના સમયમાં (સને ૧૪૧૦–૧૪૪૨) "વાઘેલા વંશના બાહારવટે નીકળેલા બે રાજવંશીઓ વરહા અને જેતા" એ અમદાવાદ અને તેના પ્રદેશ ઉપર લુંટ ચલાવવાનો ધંધો આદર્યો. તેમને એક રજપૂત ભંડારી આખો મળ્યો. તેની શીખામણથી તેઓએ મકરબે ગયેલી પાદશાહની બીબીઓના રથ પકડ્યા; બીબીઓએ તેમનો ગરાસ પાછો અપાવવાની શરતે મુક્તિ મેળવી. પછી તેમણે પાદશાહને સમજાવી કોચરબ–પાલડી પાસેથી ઘોડીકુઈ આગળ રહેલા વરહા અને જેતાને ગરાસ આપવાનું કહી પોતાની પાસે લાવવા વાણીઆ મોતીચંદ અને માણેકચંદને મોકલ્યા. સાબરમતી નદીએ આવતાં તેમણે વાણીઅણોને શરમરહીત રીતે નાહતી જોઈ, એટલે મોતીચંદ અને માણેકચંદની બાંહેધરીમાંથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને પાછા તેઓ પોતાને મુકામે જતા રહ્યા. તે પછી પાદશાહે એક ઉમરાવને મોકલ્યો. માર્ગમાં તેમની સાથે આવતાં કેટલીક બીબીઓ મોઢે બુરખો નાખી જતી જણાઇ. તે બીબીઓ આ લોકને જોઇ શરમાઇ ગઇ અને સંતાવાની જગ્યા ન મળતાં એક બે તો કુવામાં જઇ પડી. આથી વરહા જેતાને ઉમરાવની બાંહેધરીમાં વિશ્વાસ આવ્યો. પછી પાદશાહે કલોલ અને સાણંદનાં ગામો બંનેને વહેંચી આપ્યાં. મોટાએ કલોલ–મીઠોપાટ અને નાનાએ સાણંદ–ખારોપાટ રાખ્યો. તેમણે પોતાની બેન લાલાં પાદશાહને પરણાવી. આથી તેમનો બનેવી બીહોલાનો સામંતસિંહ તેમની સાથે ચીડાયો, અને તેમને મેહેણું માર્યું. એથી તેમણે પાદશાહને સામંતસિંહની દીકરી પરણાવવાને ઉશ્કેર્યો. પાદશાહ

અગાજીત કલ્લ તારંગ આંણુ, ભાંનશાલીઓ લિંહુ આજ ભાંણુ,
ખલકીઆ બોમી ખાસ એંખેસ, રાઠોડ દીઆ અરી આંણુરેસ.
ઓર કેપવાડે કીઓ આક, સેંહડો અમાનગા ઘણી સોક,
ધારો જાલંધર વેદા વીર, ગઢપત ધણી હાકર ગંભીર;
આપરે કુંઆર અંમેદ આંણુ, જેહો દસરથરે રામ જાંણુ,
આપ ઓ ઇજિત બંધિએંણુ, જો ધાણુ ગાદીએ ધરમ જેણુ.
ઠાકર ધણી ગંભીર ઇસ. × × × ×
અસ રહો અરજી કુંઅર આપ, માગણુ તણુ માલવ માબાપ;
હાકર ધણી ગંભીર ઇસિ, આખે કવ આલુદે આરીસ.*

(અં. ૩૧. ક.)

---

* આ છંદની ભાષા મારવાડી-ચારણી છે અને તેમાં રાઠોડવંશની વંશાવલિ આપી છે. કેતજથી ગજસિંહ સુધીના ૫૬ રાજાઓના નામ આપેલાં છે. તે સાથે તેમાંના કેટલાકનાં ખાસ પરાક્રમો ટુંકમાં લખ્યાં છે તેમાં ૧૭ મા રાજાનું નામ આપ્યું નથી. અથવા તો અનુક્રમ ખોટો છે; કારણ કે ૧૬ મા રાજા કપીલ પછી ભદ્રનું ૧૮ મું નામ આવે છે. આલુદે કવિએ આરીસના રૂપમાં આ વંશાવલિ લખી છે. એ ૫૬ રાજાઓનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે:

(૧) કેતજ (૨) સકત (૩) રાતગ (૪) દેદ (૫) રાય (૬) ચંદ્ર (૭) ઇંદ્ર (૮) ભૈરવ (૯) અધીર (૧૦) હરણાકંસ (હિરણ્યકશ્યપુ) (૧૧) પ્રેહલાદ (પ્રહલાદ) (૧૨) વીરોચન (૧૩) બલે (બલિ) ૧૪ બાણાસુર (૧૫) કત (૧૬) કપીલ [(૧૭) આપ્યો નથી] (૧૮) ભદ્ર (૧૯) ભૂપત (૨૦) મોહપાલ (૨૧) ભદ્રરૂપ (૨૨) ભરદ (૨૩) વદ (૨૪) નયન (૨૫) સંસ (૨૬) નરસંસ (૨૭) સલજોગંન (૨૮) નહુંદનંમ (૨૯) આજેચંદ્ર (૩૦) વજેચંદ્ર (૩૧) જેચંદ (૩૨) સેતરાંમ (૩૩) વસીઓ (૩૪) આસથાંન (૩૫) રાયપાલ (૩૬) દૂહડ (૩૭) ટીહુ (૩૮) છાડો (૩૯) કલણુ (૪૦) વીરણુ (૪૧) ચુંડો (૪૨) રણુમલ (૪૩) જોધુ (૪૪) સુજો (૪૫) વાઘુ (૪૬) ગંગેવ (૪૭) માલદેવ (૪૬) (૪૮) આદેસાંણુ (૪૯) સુર (૫૦) ગજસંઘ (૫૧) જસવંત (૫૨) અજીત (૫૩) અણુદેવ (૫૪) સવસીહ (૫૫) ભાંણુ બીજો (૫૬) ગજસિંહ.

મોલેસલામ રજપૂતો કેમ થયા તેની વાત.

વરહા અને જેતાની વાતનો સાર.

અમદાવાદના બીજા પાદશાહ અહમદશાહના સમયમા (સને ૧૪૧૦–૧૪૪૨) "વાઘેલા વંશના બાહારવટે નીકળેલા બે રાજવંશીઓ "વરહા અને જેતા" એ અમદાવાદ અને તેના પ્રદેશ ઉપર લુંટ ચલાવવાનો ધંધો આદર્યો. તેમને એક રજપૂત ભંડારી અખો મળ્યો. તેની શીખામણથી તેઓએ મકરબે ગયેલી પાદશાહની બીબીઓના રથ પકડ્યા, બીબીઓએ તેમનો ગરાસ પાછો અપાવવાની શરતે મુક્તિ મેળવી. પછી તેમણે પાદશાહને સમજાવી કોચરબ–પાલડી પાસેથી ઘોડીકુઈ આગળ રહેલા વરહા અને જેતાને ગરાસ આપવાનું કહી પોતાની પાસે લાવવા વાણીઆ મોતીચંદ અને માણેકચંદને મોકલ્યા. સાબરમતી નદીએ આવતા તેમણે વાણીઅણોને શરમહીન રીતે નાહતી જોઈ, એટલે મોતીચંદ અને માણેકચંદની બાંહેધરીમાથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને પાછા તેઓ પોતાને મુકામે જતા રહ્યા. તે પછી પાદશાહે એક ઉમરાવને મોકલ્યો. માર્ગમા તેમની સાથે આવતા કેટલીક બીબીઓ મોંઢે બુરખો નાખી જતી જણાઇ. તે બીબીઓ આ લોકને જોઇ શરમાઇ ગઇ અને સંતાવાની જગ્યા ન મળતા એક બે તો કુવામા જઇ પડી આથી વરહા જેતાને ઉમરાવની બાહેધરીમા વિશ્વાસ આવ્યો. પછી પાદશાહે કલોલ અને સાણંદના ગામો બંનેને વહેંચી આપ્યાં. મોટાએ કલોલ–મીઠોપાટ અને નાનાએ સાણંદ–ખારોપાટ રાખ્યો તેમણે પોતાની બેન લાલાં પાદશાહને પરણાવી. આથી તેમનો બનેવી બીહોલાનો સામંતસિંહ તેમની સાથે ચીડાયો, અને તેમને મેહેણું માર્યું. એથી તેમણે પાદશાહને સામંતસિંહની દીકરી પરણાવવાને ઉશ્કેર્યો. પાદશાહ ઘણો

લાગવગ જમાવી, શરમાવી દબાવીને સામંતસિંહને ગામ તેની દીકરીને પરણવા ગયો. ત્યા સામંતસિહે દગો કર્યો, પાદશાહના સૈન્યને માર્યું અને પોતે બાહારવટે નીકળ્યો. પછી પાદશાહે તેની સાથે સમાધાન કરી તેને ૮૪ ગામ આપ્યા. બાદ ઉનું દૂધ પીના લાલાં મરી ગઇ. પાદશાહ તેના રૂપથી ઘેલો થયો હતો. તેથી તેની ગમગીની અને ઘેલછા શમાવવા ચરોતરના માતરના શત્રશાલજીની દીકરીને જોરાવરીથી પરણવા પાદશાહને કેટલાકે સમજાવ્યો, પાદશાહે શત્રશાલને દરબારમા બોલાવ્યો. તે શત્રશાલની સ્રીએ સહુના જીવ અને ગરાસ બચાવવા પોતાની દીકરી રાણીબાને તેના રણવાસમા મોકલી આપી, એટલે શત્રશાલ કેદમાથી છૂટયો. તેણે એ વાત જાણતા પેટમાં કટાર મારી આત્મઘાત કર્યો. પછી રાણીબાએ પોતાના ભાઇઓને પોતાને રસોડે જમાડવા પાદશાહને કહ્યું, અને તે સાથે બીજા કેટલાક હિન્દુ રજપુત રાજાઓને પાદશાહે વટલાવ્યા. તેઓ મોલેસલામ કહેવાયા.

પછી જેટલા રજપુતો વટલાણા તેટલાની એક નાત બંધાણી. તેનું નામ મોલેસલામ કહેવાય છે. પણ આજ સુધી તેઓ હિંદુના જેવો પહેરવેશ રાખે છે; ધર્મ મુસલમાની પાળે છે. કેટલાક તો હિંદુનો ધર્મ પાળે છે; પણ તેમની નાતમાં મરે તેને તો જરૂર દાટે છે. તેમની સ્રીઓ પણ હિંદુનો પહેરવેશ રાખે છે. પણ નાતે તેઓ મુસલમાન કહેવાય છે. તેની અગાઉની શાખો રહી છે, તથા તેના વહીવંચા ભાટ તેમની વંશાવળી વાચે છે. વિવાહમાં કલમો પડે છે, પણ હિંદુની રીત થોડીક રાખે છે: ગણપતિ પૂજન કરે છે.

તે સમયે પાદશાહના ત્રાસથી રાજા માત્ર નાસી ગયા, તેમાં

(૧) જે પકડાયા ને વટલાણા તેની નાત મોલેસલામ કહેવાઇ.

(૨) જે કરગરીને ગરીબપણેથી હિંદુ રહ્યા તે કારડીઆ રજપૂત કહેવાયા.

(૩) જે વિષ્ટિ કરાવીને કર ભરીને રહ્યા તે રાજા રહ્યા.

(૪) અને જે નરવા રહ્યા એટલે રાજનો ખપ ન રાખીને ફક્ત પાદશાહની જમીન ખેડીને ગુજરાન કરતા રહ્યા તે જાતે **નાડોધા** કહેવાયા.

જે રાજા રહ્યા તેને **જીકારની** પદવી મળી.

આ વખતે પર ગામના રાજાને વટલાવ્યાઃ તેના નામો અને બીજી વિગતઃ

ગામ	રજપૂતની જાત	ઠેકાણું	તેની પછવાડે (નીચે)ના ગામો
૧ વડહડા	બારૈઆ	ખંભાત પાસે	૩૬
૨ નેપાડ	રાઠોડ	ચડોતર	૨૪ જીબાવા વીરાભાઇના વંશના
૩ **બીઓલ**	**બીઓલા**	દેહગામ પાસે	૮૪
૪ વડગામ-પાનડ	ચાવડા	ખંભાત ,,	૧૨
૫ માંડવા	મકવાણા	આતરસુંબા ,,	૧૨૫
૬ કોણા	રાણા	પેટલાદ ,,	૧૨
૭ ચેખલા	વાઘેલા	ગોધાવી ,,	૭
૮ જખવાડું	ટાંક	વીરમગામ ,,	૫
૯ લોલાડા	રાઠોડ	પાટણ ,,	૨૪
૧૦ લીઆ	ઝાલા	વીરમગામ ,,	૨
૧૧ રાણપર	પરમાર	ઝાલાવાડમા	૨૪
૧૨ ધોલકું	,,	ગૂજરાતમાં	૮૪
૧૩ બાપોદરું	રાઠોડ	વઢવાણ પાસે	૭
૧૪ અણીધરૂ	,,	,, ,,	
૧૫ વણોદ	,,	દસાડા ,,	૨૪
૧૬ ટાકોદી	સોલંકી	પાટણ ,,	૧૨
૧૭ દાલાવાડું	ડાભીઆ	રાંધણપુર ,,	૧૨

૮ [રુદ્રસેન ૧ લો]

- ૯ પૃથિવીસેન
  રાજા ક્ષત્રપ
  (ઇ. સ. ૨૨૨)
- ૧૨ દામાજડશ્રી ૨ જો
  રાજા ક્ષત્રપ
  (ઇ. સ. ૨૩૨)

૧૧ [દામસેન]

- ૧૩ વીરદામા
  રાજા ક્ષત્રપ
  (ઇ. સ. ૨૩૬–૨૩૮)
  - ૧૭ રુદ્રસેન ૨ જો
    રાજા મહાક્ષત્રપ
    (ઇ. સ. ૨૫૬–૨૭૨)
    - ૧૮ વિશ્વસિંહ
      રાજા ક્ષત્રપ
      (ઇ. સ. ૨૭૨–૨૭૮)
    - ૧૯ ભર્તૃદામા
      રાજા ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ
      (ઇ. સ. ૨૭૮–૨૯૪)
      - ૨૦ વિશ્વસિંહ
        રાજા ક્ષત્રપ
        (ઇ. સ. ૨૯૪–૩૦૦)
- ૧૪ યશદામા ૧ લો
  રાજા ક્ષત્રપ
  (ઇ. સ. ૨૩૮–૨૩૯)
- ૧૫ વિજયસેન
  રાજા ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ
  (ઇ સ. ૨૩૮–૨૪૯)
- ૧૬ દામાજડશ્રી ૩ જો
  રાજા મહાક્ષત્રપ
  (ઇ. સ. ૨૫૧–૨૫૫)

૨૧ રૂદ્રસિંહ ૨ જો સ્વામી જીવદામાનો પુત્ર
રાજા ક્ષત્રપ (ઇ. સ. ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૮)

૨૨ યશદામા ૨ જો
રાજા ક્ષત્રપ (ઇ. સ. ૩૧૮)

૨૩ દામસિરિ
રાજા મહાક્ષત્રપ (ઇ. સ. ૩૨૦)

---

૨૪ સ્વામી રૂદ્રસેન ૩ જો. રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજામહાક્ષત્રપ સ્વામી રૂદ્રદામનો પુત્ર
(ઇ સ ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૭૬)

---

૨૫ સ્વામી રૂદ્રસેન ૩ જો. રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી સત્યસેનનો પુત્ર
(ઈ. સ ૩૭૮–૩૮૮)

---

૨૬ સ્વામી સિંહસેન રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી રૂદ્રસેન (૨૫) ની બેનનો પુત્ર

૨૭ સ્કન્દ–૧

ગુપ્ત રાજાઓનો સમય.[1]

૧ ગુપ્ત—વિ સં. ૩૩૨–૩૫૭ (ઇ. સ. ૨૭૫–૩૦૦)

૨ ઘટોત્કચ—વિ. સં ૩૫૭–૩૭૭ (ઇ. સ. ૩૦૦–૩૨૦)

૩ ચન્દ્રગુપ્ત (પ્રથમ)—વિ. સં ૩૭૭–૩૯૨ (ઇ. સ. ૩૨૦–૩૩૫)

૪ સમુદ્રગુપ્ત—વિ સં. ૩૯૨–૪૩૭ (ઇ. સ. ૩૩૫–૩૮૦)

૫ ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતીય (વિક્રમાદિત્ય) વિ. સં. ૪૩૭–૪૭૦ (ઇ. સ. ૩૮૦–૪૧૩)

૬ કુમારગુપ્ત પ્રથમ (મહેન્દ્રાદિત્ય) વિ. સં. ૪૭૦–૫૧૨ (ઇ. સ. ૪૧૩–૪૫૫)

૭ સ્કન્દગુપ્ત (ક્રમાદિત્ય) વિ. સં. ૫૧૨–૫૨૬ (ઇ. સ. ૪૫૫–૪૬૯)

૮ કુમારગુપ્ત દ્વિતીય (ક્રમાદિત્ય)—વિ. સં. ૫૨૬–૫૩૨ (ઇ. સ. ૪૬૯–૪૭૬)

૯ બુધગુપ્ત—વિ. સં. ૫૩૨–૫૬૨ (ઇ. સ. ૪૭૬–૫૦૫)

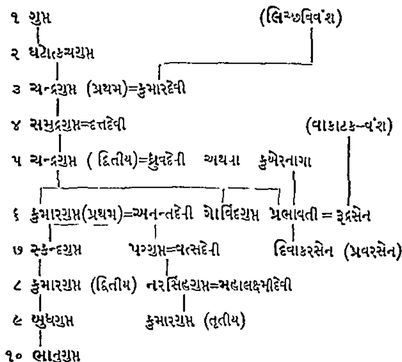
૧૦ ભાનુગુપ્ત—વિ. સં. ૫૬૨–૫૯૦ (ઇ. સ. ૫૦૫–૬૩૩)

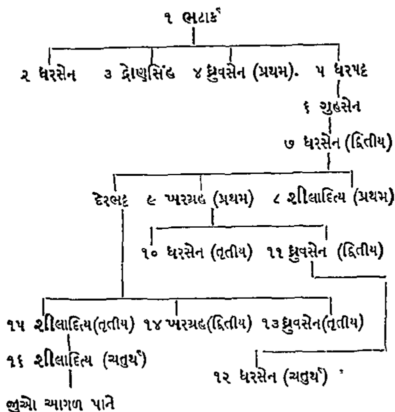
૧. ઉપલી હકીકત તથા આ પછી આપેલું ગુપ્ત રાજાઓનું વંશવૃક્ષ સાહિત્યાચાર્ય પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ લિખિત भारतके प्राचीन राजवंश નામક હિન્દી ગ્રન્થના દ્વિતીય વિભાગમાં આપેલા ગુપ્તવંશના વિસ્તૃત લેખમાંથી ઉદ્ધૃત કરી છે. એ લેખમાં ગુપ્તવંશના રાજાઓ વિષે ઘણી જાણવા યોગ્ય અને વિશ્વસનીય માહિતી આપેલી છે.

ગુપ્ત રાજાઓનું વંશવૃક્ષ.

વલભી રાજાઓ.[1]

વિ. સં. ૫૨૭ થી ૮૨૭ (ઈ. સ. ૪૭૦ થી ૭૭૦)

જુઓ આગળ પાને

---

૧ આ હકીકત સાહિત્યાચાર્ય પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ લિખિત भारतके प्राचीन राजवंश નામક હિન્દી ગ્રંથના દ્વિતીય વિભાગમાં આપેલા વલભીનો રાજ્યવંશ નામના પ્રકરણમાંથી સંગૃહીત કરી છે. આ લેખમાં

૧૭ શીલાદિત્ય (પાચમો)

૧૮ શીલાદિત્ય (છઠ્ઠો)

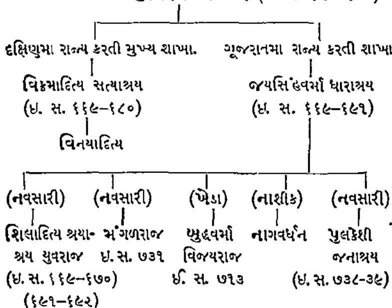
૧૯ શીલાદિત્ય (સાતમો) (ધ્રુભટ–ધ્રુવભટ)

વલભી રાજાઓની હકીકત કાંઈક વિસ્તારથી દર્શાવી છે તે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ વાંચી જવા જેવી છે.

વલભી રાજાઓનો વિસ્તાર મહી નદી સુધી હતો. તેમનો ધર્મ શૈવ હતો. કલા, કૌશલ અને વિદ્યામાં આગળ વધ્યા હતા અને વલભીનગર બૌદ્ધ વિદ્વાનો માટે પ્રસિદ્ધ હતું.

વલભી વંશના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય સાતમાના વખતમાં અમરૂ બિન જમાલે આ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી. આ અમરૂ બિન જમાલ ખલીફા અલમન્સુરે નીમેલા સિંધના આરબ શાસક હશામ ઇબ્ન અમરૂ અલ તઘલબીનો સેનાપતિ હતો અને તેની આજ્ઞાથી ઈ. સ. ૭૫૭ માં આ અમરૂ બિન જમાલે કાઠિયાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી.

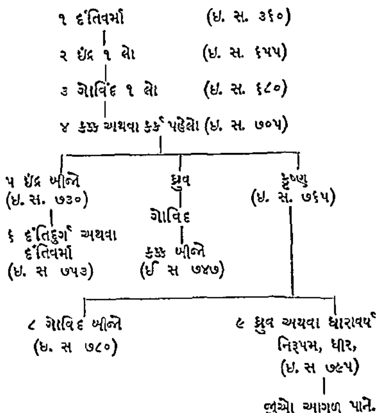
ચાલુક્ય વંશ.

પુલકેશિ વલ્લભ સત્યાશ્રય
હર્ષવર્ધનને જીતનાર (ઇ. સ. ૬૧૦–૬૪૦)
દક્ષિણમા રાજ્ય કરતી મુખ્ય શાખા.
ગૂજરાતમા રાજ્ય કરતી શાખા
વિક્રમાદિત્ય સત્યાશ્રય
(ઇ. સ. ૬૬૯–૬૮૦)
વિનયાદિત્ય
જયસિંહવર્મા ધારાશ્રય
(ઇ. સ. ૬૬૯–૬૯૧)
(નવસારી)
શિલાદિત્ય શ્રયા- શ્રય યુવરાજ
(ઇ. સ. ૬૬૯–૬૭૦)
(૬૯૧–૬૯૨)
(નવસારી)
મંગળરાજ
ઇ. સ. ૭૩૧
(ખેડા)
બુદ્ધવર્મા
વિજયરાજ
ઈ. સ. ૭૧૩
(નાશીક)
નાગવર્ધન
(નવસારી)
પુલકેશી
જનાશ્રય
(ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯)

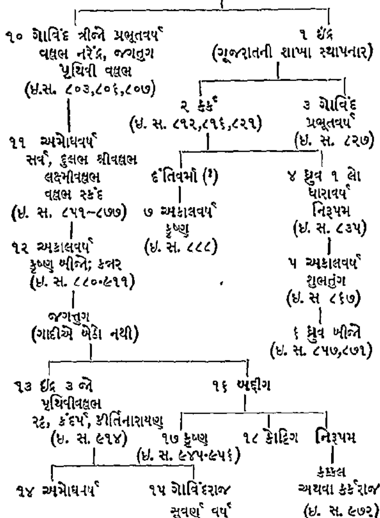
ગુર્જર વંશ.

દદ્ ૧ લો ઇ. સ. ૫૮૦
|
જયભટ ૧ લો „ ૬૦૫
|
દદ્ ૨ જો „ ૬૩૩
|
જયભટ ૨ જો „ ૬૫૫
|
દદ્ ૩ જો „ ૬૮૦
|
જયભટ ૩ જો „ ૭૦૬–૭૩૪

રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની વંશાવળી.[1]

૧ આ વંશાવળી બોમ્બે ગેઝેટીયરના ગૂજરાતના ઇતિહાસ વિભાગમાંથી ઉતારેલી છે

૯ [ધ્રુવ]
૧૦ ગોવિંદ ત્રીજો પ્રભૂતવર્ષ
વલ્લભ નરેંદ્ર, જગતુંગ
પૃથિવી વલ્લભ
(ઇ.સ. ૮૦૩,૮૦૬,૮૦૭)
૧ ઇંદ્ર
(ગૂજરાતની શાખા સ્થાપનાર)
૨ કર્ક
(ઇ. સ. ૮૧૨,૮૧૬,૮૨૧)
૩ ગોવિંદ
પ્રભૂતવર્ષ
(ઇ. સ. ૮૨૭)
૧૧ અમોઘવર્ષ
સર્વ, દુર્લભ શ્રીવલ્લભ
લક્ષ્મીવલ્લભ
વલ્લભ સ્કંદ
(ઇ. સ. ૮૫૧-૮૭૭)
દંતિવર્મા (?)
૭ અકાલવર્ષ
કૃષ્ણ
(ઇ. સ. ૮૮૮)
૪ ધ્રુવ ૧ લો
ધારાવર્ષ
નિરૂપમ
(ઇ. સ. ૮૩૫)
૧૨ અકાલવર્ષ
કૃષ્ણ બીજો; કન્નર
(ઇ. સ. ૮૮૦-૯૧૧)
૫ અકાલવર્ષ
શુભતુંગ
(ઇ. સ ૮૬૭)
જગતુંગ
(ગાદીએ બેઠો નથી)
૬ ધ્રુવ બીજો
(ઇ. સ. ૮૫૭,૮૭૧)
૧૩ ઇંદ્ર ૩ જો
પૃથિવીવલ્લભ
રટ્ટ, કંદર્પ, કીર્તિનારાયણ
(ઇ. સ. ૯૧૪)
૧૬ બદ્દીગ
૧૭ કૃષ્ણ
(ઇ. સ. ૯૪૫-૯૫૬)
૧૮ કોટ્ટિગ
નિરૂપમ
કક્કલ
અથવા કર્કરાજ
(ઇ. સ. ૯૭૨)
૧૪ અમોઘવર્ષ
૧૫ ગોવિંદરાજ
સુવર્ણ વર્ષ

परिशिष्ट १ लुं.

ગૂજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ.[1]

ગૂજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ ઠરાવવા માટે મુખ્ય સાધનો પ્રબંધ ચિંતામણી, વિચારશ્રેણી વગેરે પ્રબંધો અને જૈન પટ્ટાવલીઓ, ઉત્કીર્ણ લેખો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં આવેલ તે રાજાઓ વિશેના ઉલ્લેખો છે. ખેદની વાત છે કે બહુધા પ્રત્યેક રાજાના રાજ્યારોહણ કાળ અને અંતકાળ વિશે જુદા જુદા પ્રબંધોમાં જુદા જુદા સંવતો આપેલા હોવાથી કયો સંવત્ ખરો એ જાણવાનું કામ વિના કારણ કઠીન થયું છે. કેટલાક પ્રસગે એક જ પ્રબંધની અનેક નકલોમાં નકલ કરનારના દષ્ટિદોષથી એકજ પ્રસંગ વિશે ભિન્ન ભિન્ન સંવતો આપેલા દેખાય છે. કેટલીક વખતે પ્રબંધકારે ખરાજ સંવત્, મહિનો, પક્ષ, તિથિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રહર વગેરે સવિસ્તર રીતે વિશ્વાસયોગ્ય થાય એવી રીતે આપેલાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ અન્ય સાધનોના આધારથી તે તદન ખોટાં માલુમ પડે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જે ઘોટાળો થાય છે, તે કમી કરવા માટે તત્કાલીન ચૌલુક્ય રાજાઓના કે તેઓના સમકાલીન રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખો તેમજ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં આવેલા તેમના વિશેના સંવતો બહુ ઉપયોગી થાય છે.

ચૌલુક્ય વંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજે અણહિલ પાટણના ચાવડા વંશના છેલ્લા રાજાને મારી તેની ગાદી બરાબર કયા વરસમાં કબજે કરી એ બહુ મહત્ત્વની વાત વિશે પ્રબંધકારોમાં એકવાક્યતા નથી. વિચારશ્રેણિમાં મૂળરાજે સં. ૧૦૧૭ ના વૈશાખ માસમાં

---

૧ આ સવિસ્તર નોંધ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ૧૯૨૬ ના જુલાઈના અંકમાં રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકરે લખી છે.

ચાવડાઓનું રાજ્ય નષ્ટ કરી પોતાના વંશની પ્રસ્થાપના કરી એમ લખ્યું છે. પરંતુ સુકૃત સંકીર્તન અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં અને બે ત્રણ પટ્ટાવલીઓમા મૂળરાજ સં. ૯૯૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. આ બે સંવતોમાથી કયો સંવત ખરો તે વિશે વિદ્વાનોમાં ઘણા વરસ સુધી ભિન્ન મત હતો. મેં પોતે એક વખતે સં. ૧૦૧૭ ખરો છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ. પરંતુ થોડા દિવસ પહેલાં રાજપુતાનામાં જોધપુર સંસ્થાનમાં સાબર ગામમાથી એક શિલાલેખ *(જોધપુર મ્યુઝીઅમનો વાર્ષિક રિપોર્ટ સને ૧૯૨૪–૨૫) મળ્યો છે, તેમાં ભામદેવ (૧) ના વખતનો લેખ છે. તેમા મૂળરાજે સં. ૯૯૮ માં પાટણમાં ચૌલુક્યોની ગાદી સ્થાપી આવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાથી હવે આ વાદ બંધ થશે. સં. ૯૯૮ એજ સંવત્ બરોબર છે એમ મને લાગે છે. મૂળરાજનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૦૩૦ નો અને છેલ્લો સં. ૧૦૫૧ નો છે. મૂળરાજના મૃત્યુ વિશે જુદા જુદા પ્રબંધોમાં, અને પટ્ટાવલીઓમાં ભિન્ન ભિન્ન સંવતો આપેલા છે. એકમાં સં. ૧૦૫૦ શ્રાવણ સુદ ૧૧ ને શુક્રવારે મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે. એ સંવત્ તદ્દન ખોટો છે. કેમકે મૂળરાજનો સં. ૧૦૫૧ વાળો તામ્રલેખ મળ્યો છે. કેટલાક પ્રબંધોમાં મૂળરાજે ૫૫ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી આપણને એમ સમજવામાં વાંધો નથી કે મૂળરાજ સં. ૯૯૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેનો અંત સં. ૧૦૫૩ માં થયો.

મૂળરાજ પછી તેનો પુત્ર ચામુંડરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના વિશે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ લખ્યું છે કે, તેણે સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ સુધી એમ ૧૩ વરસ રાજ્ય કર્યું. આ સંવતો ખોટા માનવાને કારણ નથી.

ચામુંડરાજ પછી તેનો પુત્ર વલ્લભ ગાદી ઉપર બેઠો. વિચારશ્રેણીમાં ચામુંડરાજ પછી વલ્લભ રાજાનું નામ જ આપેલું નથી.

* જુવો જોધપુર મ્યુઝીયમનો વાર્ષિક રિપોર્ટ......૧૯૨૪–૨૫.

દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં એમ લખ્યું છે કે વલ્લભરાજ પોતાના બાપની હયાતિમાંજ મરણ પામ્યો. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં વલ્લભરાજે ફક્ત ૬ મહિના સુધીજ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. તેણે બહુજ થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કરેલું હોવાથી તેનું નામ કેટલીક વંશાવળીમાંથી કાઢી નાંખેલું દેખાય છે. તથાપિ તેણે ૬ મહિના સુધી રાજ્ય કર્યું હતુ એમ માનવામા કાંઈ વાંધો નથી.

વલ્લભરાજ પછી તેનો નાનો ભાઇ દુર્લભરાજ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં તેણે સં. ૧૦૬૬ થી ૧૧ વરસ અને ૬ મહિના સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. વિચારશ્રેણીમાં તેણે ૧૨ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. તેનો રાજ્યકાળ સં. ૧૦૬૬ થી સં. ૧૦૭૮ સુધીનો હતો એમ આપણે માની શકીએ.

દુર્લભરાજ પછી તેનો ભત્રીજો **ભીમ** (૧) ગાદી ઉપર આવ્યો. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં તેણે ૫૨ વરસ સુધી એટલે સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે; અને વિચારશ્રેણીમાં ૪૨ વરસ સુધી એટલે સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. **ભીમ**નો પહેલો લેખ સં. ૧૦૮૬ નો છે અને છેલ્લો સં. ૧૧૧૯ નો છે. **ભીમ**ના ઉત્તરાધિકારી કર્ણનો સૌથી પહેલો લેખ સં. ૧૧૩૧ નો છે. ઉપર બતાવેલા બે સંવતો ૧૧૩૦ અને ૧૧૨૦ માંથી કયો સંવત્ **ભીમ**ના મૃત્યુનો છે, તે જાણવાને આ ઉત્કીર્ણ લેખો, કોઈ રીતે ઉપયોગી થતા નથી. તથાપિ **ભીમે** ૪૨ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ માની તેનો રાજ્યકાળ સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ સુધીનો આપણે ગણીશું.

ભીમ પછી તેનો પુત્ર કર્ણ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રબંધ ચિંતામણી, વિચારશ્રેણી, સુકૃત સંકીર્તન વિગેરે ઘણાખરા પ્રબંધોમાં કર્ણ સં. ૧૧૫૦ માં મરણ પામ્યો, એવી નોંધ છે. હમીર કાવ્યમાં લખ્યું છે કે શાકંભરીના રાજા દુસ્સલે ગૂજરાતના કર્ણરાજને લડાઇમાં

માર્યો. યદ્યપિ આ વાત ગૂજરાતના પ્રબંધોમાં લખેલ નથી, તથાપિ સં. ૧૧૫૦ માં કર્ણનો લડાઈમાં અંત થયો એમ માની શકાય. કર્ણનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૧૩૧ નો છે, અને છેલ્લો ૧૧૪૮ નો છે. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં કર્ણ સં. ૧૧૨૦ ચૈત્ર સુદ ૩ ને શનિવારે ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે કર્ણે સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

કર્ણ પછી તેનો પુત્ર જયસિંહ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં તેનો સં. ૧૧૫૦, પોષ કૃષ્ણ ૩ ને શનિવારે રાજ્યાભિષેક થયો એમ લખ્યું છે. તેજ પ્રબંધમાં કુમારપાળ સં. ૧૧૯૯ કાર્તિક કૃષ્ણ ૨ ને રવિવારે ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. એટલે તે પહેલાં થોડાજ કાળમાં જયસિંહ મરણ પામ્યો એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એ સંવત્ ખોટો છે; કેમકે જયસિંહના વખતનો એક સં. ૧૨૦૦ નો શિલાલેખ ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરને રાજપુતાનાના ગામ બાલીમાંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી ઓછામાં ઓછા સં. ૧૨૦૦ સુધી જયસિંહે રાજ્ય કર્યું, એમ આપણને માનવું પડે છે. જયસિંહનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૧૮૬ નો મળ્યો છે. વર્ધમાનસૂરીના આદિનાથ ચરિત્રમાંથી તેના વિશે સં. ૧૧૬૦ નો સૌથી પહેલો સંવત્ મળે છે. તેનો છેવટમાં છેલ્લો લેખ ઉપર બતાવેલો સં. ૧૨૦૦ નો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જયસિંહે સં. ૧૧૫૦ થી સં. ૧૨૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

જયસિંહ પછી તેના પિતા કર્ણના ભાઇ ક્ષેમરાજનો પ્રપૌત્ર કુમારપાળ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૨૦૨ નો અને સૌથી છેલ્લો સં. ૧૨૨૮ નો મળ્યો છે. કુમારપાળ પ્રબંધમાં તેણે ૩૦ વર્ષ, ૮ મહિના અને ૨૭ દિવસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ લખ્યું છે. પ્રબંધ ચિંતામણીમાં તેણે ૩૧ વરસ

સુધી રાજ્ય કર્યું અને તે સં. ૧૨૩૦ માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે. પરંતુ કુમારપાળનો ઉત્તરાધિકારી અજયપાળનો સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ શુ. ૩ નો એક શિલાલેખ માળવામાં ઉદયપુરમાથી મળેલો હોવાથી આપણને એમજ માનવું પડે છે કે કુમારપાળનો અંત સં. ૧૨૨૯ ના વૈશાખ માસ પહેલા થયો હતો. તે સંવત્ ૧૨૨૮ માંજ થયો હશે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે કુમારપાળે સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૨૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

કુમારપાળ પછી તેનો ભત્રીજો અજયપાળ (કુમારપાળના ભાઇ મહીપાલનો પુત્ર) ગાદી ઉપર બેઠો. અજયપાળનો સૌથી પહેલો લેખ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સં. ૧૨૨૯ નો છે, અને છેલ્લો લેખ સં. ૧૨૩૧ નો છે. પરંતુ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં તેના વિશે ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુ. ૧ ભૌમ એમ લખેલું છે. કેટલાક પ્રબંધોમાં તેણે ત્રણ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અજયપાળે સં. ૧૨૨૮ થી ૧૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

અજયપાળ પછી તેનો પુત્ર મૂળરાજ (બીજો) બાળ વયમાં ગાદી ઉપર આવ્યો, તેના વખતનો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ કે હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં નોંધાયેલો સંવત્ મળતો નથી. કેટલાક પ્રબંધોમાં મૂળરાજનો ઉત્તરાધિકારી **ભીમ** સં. ૧૨૩૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. તેમજ **ભીમ**નો સં. ૧૨૩૫ નો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે પહેલાં એટલે લગભગ સં. ૧૨૩૪ માં મૂળરાજના રાજ્યનો અંત થયો એટલે મૂળરાજે સં. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૪ સુધીજ રાજ્ય કર્યું.

ગુરુવારનો મળેલો હોવાથી તે ગાદી ઉપર સં. ૧૨૩૪ મા આવ્યો હશે એમ માનવું વાજબી છે ભીમનો* છેલ્લો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૨૯૬ નો છે અને ભીમના ઉત્તરાધિકારી ત્રિભુવનપાળનો એક લેખ સં. ૧૨૯૯ નો મળ્યો છે આ ઉપરથી અને પ્રબંધો તથા પટ્ટાવળીઓના પ્રમાણ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે ભીમે (બીજે) સ. ૧૨૩૪ થી ૧૨૯૮ સુધી રાજ્ય કર્યું

જયન્તસિંહ નામના એક ચૌલુક્ય રાજાનો સં. ૧૨૮૦ નો તામ્રલેખ કડીમાથી મળ્યો છે તેમા તે અન્ય ચૌલુક્ય રાજાઓ પ્રમાણે પોતાના નામ સાથે બિરૂદો લગાડે છે કડીમાથી ચૌલુક્ય રાજાઓના ઘણા તામ્રલેખો મળ્યા છે. તેજ તામ્રપત્રોમા જયન્તસિંહનું પણ તામ્રપત્ર મળ્યું છે. આ ઉપરથી એટલુ ચોક્કસ થાય છે કે સં. ૧૨૮૦ ના અરસામા જયન્તસિંહે ભીમદેવની સત્તા ન માની પોતે તેની ગાદી પડાવી લીધી હતી તથાપિ એમ દેખાય છે કે વાઘેલા વશના માંડલિક રાજા લવણપ્રસાદે અને તેના પુત્ર વીરધવળે જયન્તસિંહને ગાદી ઉપરથી ખસેડી ભીમને પૂર્વવત્ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

ભીમદેવ પછી ત્રિભુવનપાળ નામનો રાજા ચૌલુક્યની ગાદી ઉપર આવ્યો એમ તેના સં. ૧૨૯૯ વાળા કડીમાથી મળેલા તામ્રલેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ રાજાએ સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ સુધી લગભગ બે વરસ રાજ્ય કર્યું હશે. કેમકે વીસળદેવનો પહેલામાં

---

* Baroda delegate at the VIII International Congress of Orientalists નામના ડૉ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પુસ્તકમાં (પા ૧૨૬ ઉપર) એમ લખ્યુ છે કે ભીમનો સં. ૧૨૩૪ ફાગણ સુ ૨ શનિવારનો એક લેખ પાટણમાં મળ્યો છે મેં ઘણો શ્રમ કર્યો પણ આ લેખનો પત્તો લાગતો નથી એટલે તે વિશે ખાત્રીથી કાંઇ

કહી

પહેલો સં. ૧૩૦૨ નો એક શિલાલેખ માંગરોલમાથી મળ્યો છે. વીસળદેવ પાટણના ચૌલુક્ય વંશનો સીધો વારસ ન હતો. તે ચૌલુક્યોની એક ઉપશાખાનો વંશજ હતો અને તે ધોળકામા લગભગ સં. ૧૨૯૪ થી ચૌલુક્યોના માંડલિક તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. વીસળદેવનો અમલ સારી રીતે પ્રસ્થાપિત થઇ તેનુ નામ શિલાલેખોમા આવવા માટે એક બે વરસનો અવધિ જોઇએ વીસળદેવ સં. ૧૩૦૦ ના અરસામા પાટણની ગાદી ઉપર આવ્યો હશે એમ આપણે માનીએ તો ત્રિભુવનપાળ મ. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ સુધી ગાદી ઉપર હતો એમ માનવામા વાંધો નથી.

પરિશિષ્ટ ૨ જું.

ગૂજરાતના વાઘેલા રાજાઓનો કાળક્રમ.[1]

ત્રિભુવનપાળ પાસેથી અણહિલપાટણની ચૌલુક્યોની ગાદી તે વંશની એક શાખાના વીસળદેવ રાજાએ, જે ધોળકામાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે, સં. ૧૩૦૦ ના અરસામાં તાબે કરી એમ ઉપર કરેલા વિવેચન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ પહેલાં વીસળદેવ પોતાના પિતા વીરધવળનું સં. ૧૨૯૪ મા મૃત્યુ થયા પછી ધોળકાની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. પાટણના એક ભંડારમાં યોગશાસ્ત્રની પ્રતિ ઉપર 'સં. ૧૨૯૫ વર્ષે ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ રવૌ સ્તમ્ભતીર્થે મહામંડળેશ્વર શ્રી વીસળદેવ રાજ્યે' એમ લખ્યું છે. તેનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૩૦૮ નો છે. પરંતુ આચારાંગ સૂત્ર નામની એક પ્રતિમાં સં. ૧૩૦૩ માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૨ ગુરુવારના દિવસે વીસળદેવ પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ લખ્યું છે. તેનો સૌથી છેલ્લો લેખ સં. ૧૩૧૭ નો કડીમાં મળેલા તામ્રપત્ર ઉપરનો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વીસળદેવે પાટણની ગાદી ઉપર સં. ૧૩૦૦ થી સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

વીસળદેવ પછી તેનો ભત્રીજો (વીસળદેવના નાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લનો પુત્ર) અર્જુનદેવ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે ૧૩ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એક પટ્ટાવળી ઉપરથી દેખાય છે. કેટલાક પ્રબંધોમાં તેણે સં. ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૨ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. અર્જુનદેવનો પહેલો લેખ કાંટેલામાં મળેલો સં. ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ નો છે અને છેલ્લો ગિરનારમાં મળેલો સં. ૧૩૩૦

૧ આ સવિસ્તર નોંધ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૯ ના જુલાઈના અંકમાં રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકરે લખી છે.

વૈશાખ સુદિ ૧૫ નો છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે તેણે સં. ૧૩૧૮ થી સં. ૧૩૩૧ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

અર્જુનદેવ પછી તેનો મોટો પુત્ર રામદેવ બાપની હયાતિમાં મરણ પામ્યો એમ દેખાય છે. તેથી નાનો પુત્ર સારંગદેવ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ કચ્છમાં ખોખર ગામમાં સં. ૧૩૩૨ માર્ગ. સુદિ ૧૧ શનીનો મળ્યો છે અને તેનો છેલ્લો લેખ ખંભાતમા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં સં. ૧૩૫૨ નો મળેલો છે. પરંતુ નૈષધ કાવ્યની એક ટીકાની આખરે પ્રશસ્તિમાં સં. ૧૩૫૩ ભાદ્રપદ સુ. ૧૩, એમ લખેલું છે. સારંગદેવના ઉત્તરાધિકારી કર્ણ બીજાનો પહેલો લેખ સં. ૧૩૫૪ નો મળ્યો છે. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે સારંગદેવે સં. ૧૩૩૨ થી સં. ૧૩૫૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. વિચારશ્રેણીમાં પણ એમજ કહ્યું છે.

સારંગદેવ પછી કર્ણ (બીજો) ગાદી ઉપર બેઠો. તે કદાચ સારંગદેવનો પુત્ર હશે. તેના બે શિલાલેખો મળ્યા છે. પરંતુ એકમાં —માંગરોળમાં મળેલા લેખમાં—સંવત્ પુરો વંચાતો નથી; ૧૩૫॰ એટલાજ અક્ષરો વંચાય છે. બીજો લેખ ઉપર કહેલો સં. ૧૩૫૪નો ભુવનેશ્વરમાંથી મળેલો છે. પરંતુ કર્ણ વિષે એક બહુ ઉપયોગી સંવત્ ૧૩૬૦ એક જૈન પટ્ટાવલી× માંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી સં. ૧૩૫૪ થી ૧૩૬૦ સુધી કર્ણે રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે. સં. ૧૩૬૦ પછી ગૂજરાતનું રાજ્ય મુસલમાનોએ નષ્ટ કર્યું, એમ અનેક ગ્રંથો ઉપરથી દેખાય છે. અહિંયાં મને એટલું કહેવું પડે છે કે કેટલાક મુસલમાન ઇતિહાસકારો એમ લખે છે કે ઇ. સ. ૧૨૯૭માં (એટલે લગભગ સં. ૧૩૫૪ માં) અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સેનાપતિ ઉલુગખાને અણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરી, કરણ રાજાનો પરાભવ

* જુઓ પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૧ લું, પા. ૬૩.

× જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર પુસ્તક ૧. ભાગ ૧ લો. ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પા ૨૨૯.

કર્યો; જેના પરિણામે તે દક્ષિણના યાદવરાજા રામદેવ તરફ આશ્રયાર્થે નાસી ગયો. ઉલુગખાને અણહિલવાડ તાબે કરી ત્યા મસિદ બંધાવી. પરંતુ તેજ વખતનો ભુવનેશ્વરમા જે લેખ મળ્યો છે તેમા કર્ણની સારી રીતે સ્તુતિ કરેલી છે. વળી સં. ૧૩૬૦ મા એક જૈન પટ્ટાવળી જે કર્ણ રાજાના વખતમા લખવામાં આવી હતી તેમા તેના વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ત્રીજુ માંગરોળનો જે ખંડિત લેખ ઉપલબ્ધ થયો છે તેનો સંવત્ ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધીનો ગમે તે એક હોવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે ૧૩૫૫ કે ૧૩૫૬ હોય તો તે મુસલમાન ગ્રંથકારોના લખાણની વિરૂદ્ધમાં જાય છે. સં. ૧૩૫૪ થી સં. ૧૩૬૦ સુધી કરણ પાટણની ગાદી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. મુસલમાનોના લખાણમાં થોડું ઘણું સત્ય હોય તો તે એટલુંજ હોવાનો સંભવ છે કે સં. ૧૩૫૪ના અરસામા ઉલુગખાને પાટણ ઉપર સ્વારી કરી હોય, અને કદાચ થોડી ઘણી ખંડણી ઉઘરાવી તે પાછો ગયો હોય.

परिशिष्ट ३ जुं.

વલભીના મૈત્રક રાજાઓનો કાળક્રમ.[1]

વલભીના મૈત્રક રાજાઓનો કાળક્રમ ઠરાવવાનું કામ બહુજ કઠણ છે. કેમકે તે માટે સાધનો ફક્ત તેઓના તામ્રશાસનોજ છે. બીજા રાજાઓના લેખોમા કે બીજા ગ્રંથોમા મૈત્રક રાજાઓ વિષે કયાય વિશ્વાસલાયક ઉલ્લેખ મળતો નથી. ચાલીસ વર્ષ પહેલા ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ બૉમ્બે ગેઝીટીયરમા આ વંશના રાજાઓનો અનુક્રમ આપ્યો હતો. અને તેઓના જે જે તામ્રલેખો તે વખતે ઉપલબ્ધ થયા હતા તેમની નોધ કરી હતી. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષનાં સંશોધનના પરિણામે ઘણા તામ્રલેખો ઉપલબ્ધ થયા છે. પરંતુ મૈત્રક રાજાઓનો અનુક્રમ ડૉ. ભગવાનલાલે જે આપ્યો હતો તેજ કાયમ રહે છે. અને તેઓના કાળક્રમમા બહુ સંતોષકારક ઉમેરો થયો નથી. આ વંશના આરંભકાળ અને અંતકાળ વિષે અત્યારે પણ કાઈ સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી.

આ વંશનો પ્રસ્થાપક ભટાર્ક નામનો રાજા હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેના બીજા પુત્ર દ્રોણસિંહનું ગુપ્ત વલભી સંવત્ ૧૮૩ નું જે તામ્રશાસન મળ્યુ છે તે આ વંશના આરંભકાળ માટે માર્ગદર્શક થાય છે. તે ઉપરથી એમ સમજવામા વાધો નથી કે ભટાર્ક લગભગ ૨૦ વર્ષ પહેલા થઇ ગયો હશે. મને એમ લાગે છે કે ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કન્દગુપ્તના મરણ પછી સામ્રાજ્યમા જે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ થઇ હતી તેનો ફાયદો લઇ ભટાર્કે મૈત્રક વંશની સ્થાપના કાઠિયાવાડમા કરી. સ્કન્દગુપ્ત પછીનો ગુપ્ત સમ્રાટોનો એક પણ ઉત્કીર્ણ

૧ આ સવિસ્તર નોધ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૬ ના ઑગસ્ટના અંકમાં રા. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસળકરે લખી છે.

લેખ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાંથી મળ્યો નથી. એટલુંજ નહિ પણ સ્કન્દ ગુપ્ત પછીના ગુપ્ત સમ્રાટોના શિક્કાઓ પણ ગુજરાત કે કાઠીઆવાડમાં મળતા નથી. સ્કન્દગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત અને બુધગુપ્ત એ બે પરાક્રમી રાજાઓ થઇ ગયા, પરંતુ તેઓની સત્તા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ન હોતી એટલું ચોક્કસ છે. પોતાનાં સામ્રાજ્યનો પશ્ચિમનો ભાગ સુરક્ષિત રાખવા માટે સ્કન્દગુપ્ત બહુ કાળજી લેતો હતો એમ તેના જુનાગઢના લેખ ઉપરથી દેખાય છે. તેની કાળજી ખરીજ નીવડી અને તેના મરણ પછી ગૂજરાત કાઠીયાવાડનો ભાગ ગુપ્તોના સામ્રાજ્યમાંથી તદ્દન જૂદો પડયો. સ્કન્દગુપ્તનો છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ ગુપ્ત સં. ૧૪૮ નો તેના શિક્કાઓમાંથી મળી આવે છે. એટલે તે કાળ પછી થોડાજ વરસમાં–લગભગ ગુપ્ત સંવત ૧૫૦–૧૫૫માં તે મરણ પામ્યો હશે એમ માનવાને વાંધો નથી. વલભીના મૈત્રક રાજાઓએ ગુપ્તોનોજ સંવત્ ચલાવ્યો હતો એમ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાંજ નામ પરથી વલભી સંવત્ નામ પડયું. દ્રોણસિંહના તામ્રશાસનમાં સં. ૧૮૩ છે એમ ઉપર કહ્યુંજ છે અને તેનો પિતા ભટાર્ક તે પહેલાં લગભગ ૨૦ વર્ષ પર થઈ ગયો હશે એમ પણ ઉપર બતાવ્યુંજ છે. એટલે ભટાર્ક લગભગ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૦ માં થએલો હશે. એ કાળ અને સ્કન્દ ગુપ્તના મૃત્યુનો કાળ લગભગ એકજ છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. સ્કન્દગુપ્તના મરણ પછી બે ચાર વર્ષમાં દેશની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ જોઇ ભટાર્કે સ્વતંત્ર રાજ્ય લગભગ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૦ મા સ્થાપ્યું એમ હવે સ્પષ્ટ થશે. તેણે લગભગ ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ માનવાથી તેનો રાજ્યકાળ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૦ થી ૧૭૫ સુધીનો આવે છે.

ભટાર્ક પછી તેનો મોટો પુત્ર ધરસેન પહેલો ગાદી ઉપર આવ્યો એમ આ વંશનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી દેખાય છે. તેના વખતનો એક પણ તામ્રલેખ અત્યારસુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી. આપણે એમ માની શકીએ કે તેણે ગુપ્ત સંવત્ ૧૭૫ થી ૧૮૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ધરસિંહ પછી તેનો નાનો ભાઇ દ્રોણસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યો તેના વખતનો એકજ તામ્રલેખ ઉપર દર્શાવેલો સં. ૧૮૩ નો મળ્યો છે; એ જોતાં ઉપર પ્રમાણે ભટાર્કનો અને ધરસેન પહેલાનો જે રાજ્યકાળ મેં આપ્યો છે તે યોગ્યજ દેખાય છે. દ્રોણસિંહનો ઉત્તરાધિકારી ધ્રુવસેન પહેલાનો સં. ૨૦૬ નો પહેલામા પહેલો તામ્રલેખ મળ્યો છે. આ ઉપરથી એમ માની શકીએ કે દ્રોણસિંહે સં. ૧૮૦ થી સં. ૨૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

દ્રોણસિંહ પછી તેનો નાનો ભાઇ ધ્રુવસેન ગાદી ઉપર બેઠો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનો સૌથી પહેલો લેખ સં. ૨૦૬ નો મળ્યો છે અને છેલ્લામા છેલ્લો સં. ૨૨૮ નો છે. ધ્રુવસેનના ઉત્તરાધિકારી ધરપટ્ટનો એક પણ લેખ મળ્યો નથી અને ધરપટ્ટના ઉત્તરાધિકારી ગુહસેનનો પહેલામાં પહેલો લેખ સં. ૨૪૦ નો છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે ધ્રુવસેન પહેલો લગભગ સં. ૨૦૦થી ૨૩૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

પહેલો લેખ ૨૮૬ નો છે. ધરસેન ૨૫૦ થી ૨૮૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો એમ દેખાય છે.

ધરસેનનો ઉત્તરાધિકારી તેનો મોટો પુત્ર **શીલાદિત્ય** પહેલો ઉર્ફે ધર્માદિત્ય હતો. તેનો પહેલો લેખ ૨૮૬ નો છે અને છેલ્લો ૨૯૨ નો છે. તેના પછી થયેલા બે રાજાઓના લેખો બિલકુલ મળ્યાજ નથી. કદાચ તેઓએ થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. ધરસેને સં. ૨૮૦ થી ૨૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. **શીલાદિત્ય** પછી તેનો નાનો ભાઇ ખરગ્રહ ગાદી ઉપર બેઠો. તેનો એક પણ શિલાલેખ મળ્યો નથી. તેણે કદાચ સં. ૨૯૫ થી ૩૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે.

તેના પછી તેનો મોટો પુત્ર ધરસેન (૩) ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો પણ લેખ મળ્યો નથી. તેણે કદાચ સં. ૩૦૦ થી સં. ૩૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે, કેમકે તેના ઉત્તરાધિકારી ધ્રુવસેનનો પહેલો લેખ સં. ૩૧૦ નો છે.

સં. ૩૩૪ નો. ધ્રુવસેનના ઉત્તરાધિકારી ખરગ્રહ બીજાનો એકજ લેખ સં. ૩૩૭ નો મળ્યો છે. પરંતુ તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે ધ્રુવસેને લગભગ સં. ૩૩૧ થી સં. ૩૩૫ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ધ્રુવસેન પછી તેનો નાનો ભાઇ ખરગ્રહ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો એકજ તામ્રલેખ સંવત્ ૩૩૭ નો મળ્યો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી **શીલાદિત્ય**નું સં. ૩૪૩ વાળું તામ્રશાસન મળેલું હોવાથી આપણે એમ માની શકીએ કે ખરગ્રહે સં. ૩૩૫ થી સં. ૩૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ખરગ્રહ પછી તેના નાના ભાઇ **શીલાદિત્ય** બીજાનો દીકરો **શીલાદિત્ય** ત્રીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના ઘણા તામ્રલેખો મળ્યા છે. પહેલામા પહેલો સં. ૩૪૩ નો અને છેલ્લામાં છેલ્લો સં. ૩૬૫ નો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી **શીલાદિત્ય** ચોથાનો પહેલો લેખ સં. ૩૭૨ નો છે એટલે **શીલાદિત્ય** ત્રીજાનો રાજ્યકાળ સં. ૩૪૦ થી ૩૭૦ નો માની શકાય.

શીલાદિત્ય ત્રીજા પછી તેનો પુત્ર **શીલાદિત્ય** ૪ થો ગાદી ઉપર બેઠો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનો પહેલો લેખ સં. ૩૭૨ નો છે અને છેલ્લો સં ૩૮૭ નો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી **શીલાદિત્ય** ચોથાનો લેખ સં. ૪૦૩ નો મળ્યો છે. આપણે એમ માની શકીએ કે **શીલાદિત્ય** ચોથો સં. ૩૭૦ થી સં. ૩૯૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

શીલાદિત્ય ચોથાનો પુત્ર **શીલાદિત્ય** પાંચમો ગાદી ઉપર બેઠો. તેનાં બે તામ્રપત્રો એકજ સાલનાં એટલે સં. ૪૦૩ નાં મળેલાં છે. તેના ઉત્તરાધિકારી **શીલાદિત્ય** છઠ્ઠાનો એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૧ નો મળ્યો છે. **શીલાદિત્ય** પાંચમો સં. ૩૯૦ થી સં. ૪૦૧ સુધી રાજ્ય કરતો હતો એમ કલ્પના કરી શકાય.

શીલાદિત્ય પાંચમા પછી તેનો પુત્ર **શીલાદિત્ય** છઠ્ઠો ગાદી ઉપર બેઠો. તેનો એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૧ નો મળ્યો છે અને

તેના ઉત્તરાધિકારીનો પણ એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૭ નો મળ્યો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શીલાદિત્ય છઠ્ઠાએ લગભગ સં. ૪૨૦ થી સં. ૪૪૫ સુધી રાજ્ય કર્યું.

શીલાદિત્ય છઠ્ઠા પછી તેનો પુત્ર શીલાદિત્ય સાતમો ગાદી ઉપર બેઠો. તેનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૭ નો ઉપલબ્ધ થયો છે. મૈત્રક વંશનો આજ છેલ્લો લેખ છે. એમ દેખાય છે કે શીલાદિત્ય સાતમો આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તે લગભગ સં. ૪૪૫ માં ગાદી ઉપર બેઠો હતો, પરંતુ તેની આખર ક્યારે થઇ એ કહી શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે તેના વખતમાં અરબોએ સિંધમા વલભી ઉપર સ્વારી કરી તે શહેરનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો અને મૈત્રક રાજ્યવંશ તે વખતથી કાયમને માટે નષ્ટ થયો. અરબોની આ સ્વારી ચોક્કસ ક્યારે થઇ તે જાણવાને કાંઈ પણ સાધન નથી, અત્યારે એટલુંજ કહી શકાય કે સં. ૪૪૭ પછી થોડાજ વરસમાં લગભગ સં. ૪૫૦ મા શીલાદિત્ય સાતમાની ગાદી ખાલસા થઈ અને લગભગ ૩૦૦ વરસ સુધી રાજ્ય કરનાર મૈત્રક વંશનો અને વલભી શહેરનો પણ નાશ થયો.

પરિશિષ્ટ ૪ થું.

ગુર્જર રાજ્યનો વૃત્તાંત.[1]

ગુર્જર રાજ્ય વિષે અત્યાર સુધી એટલું બધું અજ્ઞાન હતું કે ગુર્જરો કોણ હતા? તેઓ ક્યાંથી આવ્યા? તેમનો રાજ્ય-વિસ્તાર કેટલો હતો? અને આધુનિક ગૂજરાત પ્રાંતને પ્રસ્તુત નામ કયે સમયે પ્રાપ્ત થયું? એ બધા પ્રશ્નોની માહિતી ગૂજરાતી બોલતી પ્રજામાંથી ભાગ્યેજ થોડાક વિદ્વાનોને પૂરી માલૂમ હશે.

પ્રચલિત ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પણ ગુર્જર રાજવંશ અને ગુર્જર જાતિ વિષે કોઈ પ્રકારનો નામ નિર્દેશ મળી આવશે નહિ.

છેક વીસમી સદીના આરંભકાળ સુધી ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક મહત્વનું પ્રકરણ આમ તદ્દન વિસરાયલું પડયું હતું. પણ પાછળથી હિંદી ઇતિહાસના સંશોધકો અને પૂરાતત્ત્વવિદોના સતત્ પ્રયાસ અને ખંતપૂર્વક અભ્યાસના પરિણામે હવે એટલા સાધનો ઉપલબ્ધ થયા છે કે ગુર્જરો વિષે પૂર્વે આપણે કશું નહોતા જાણતા, જેમના નામ માત્રનો ઉલ્લેખ થતો, તે ભિન્નમાળ-કનોજ મહોદયના ગુર્જર રાજ્ય વિષે થોડી ઘણી પ્રમાણભૂત હકીકત જાણવા-મેળવવાને નસીબદાર થયા છીએ.

વળી એ ગુર્જરોનો ઇતિહાસ બીજી રીતે પણ વિચારણીય છે. એ વિદેશી પ્રજા અત્રે આવી વસી અને હિન્દુ જાતિમાં કેવી રીતે ભળી ગઈ, એકમેક થઈ ગઈ, એ ગુંચ પણ ઉકેલવા જેવી છે.

---

[1] પ્રસ્તુત હકીકત રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ડીસેંબર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લખી છે.

હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણે અવલોકીશું તો છેક ઇસ્વીસન પૂર્વેથી, અને ખાસ કરીને એલેક્ઝાન્ડરની ચઢાઈ પછી, બ્હારથી વિદેશી ટોળાઓ એક પછી એક હિન્દ પર ધસી આવતાં માલુમ પડશે, અને તેનું કારણ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ એવું બતાવ્યુ છે કે તે સમયે મધ્ય એશિયામા ભટકતી હુણોની ટોળીઓ એકાએક ધસારો કરી આગળ વધી, જેથી નજદિકમાં વસતી બીજી જાતિઓને પશ્ચિમ તરફ ધામચાગાની શોધમા નીકળવા અને વાસ કરવા જરૂર પડી જેમકે યુઇચી જાતિની ટોળીને ગુસન નામની બીજી ટોળી સાથે અથડાઅથડી થઈ. તેથી તેણે જક્ષાર્ટીઝ નદીના ઉત્તર ભાગમા પહોંચી ત્યાંની શક જાતિને હાંકી કાઢી અને શક જાતિએ બીજી ભટકતી જાતિઓને હઠાવી કાઢી તેમની જગા પોતે લીધી. આમ એ વિદેશી ટોળાઓ ફરતે ફરતે હિન્દુસ્તાન સમીપ આવી લાગ્યા. તેમનો ધસારો એક સામટો નહોતો, પણ છૂટા છવાયા અને વિખરાયલા નીકળી, બરફનો દડો આગળ ગબડતા ગબડતાં બીજા બરફના ટુકડાઓ સાથે જોડાઈ મોટો થાય તેમ, રસ્તામાં તેમની સખ્યામા વિશેષ ભરતી થતી ગઈ અને ખેતરમા તીડોનું ટોળું ઉતરી આવી જેમ પુષ્કળ નુકશાન કરે તેમ એ વિદેશી ટોળાઓએ હિન્દનો ઉત્તર પ્રદેશ ખેરાનવેરાન અને ઉજ્જડ કરી મૂક્યો હતો. અને ઇસ્વીસનની શરૂઆતનો અને તે પહેલાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણે તપાસીશું તો આવી અનેક વિદેશી ટોળાઓ હિન્દ ઉપર ઉતરી આવી, અહિં સ્થાયી થવા અને વસવા માટે ઉધામા કરતી અને લડતી માલુમ પડશે ગ્રીકો-બાક્ટ્રીઅન, પાર્થીઅન, કુશન, શક, હુણ, ગુર્જર વગેરે જાતિઓનો ઉત્તર હિન્દમા વસવાટ અને રાજ્ય-અમલ, ઉપરના કથનનું સમર્થન કરશે.

આ પ્રમાણે ગુર્જરો ચોથા-પાચમા સૈકામા હિન્દ પ્રતિ વધ્યા એવી સામાન્ય માન્યતા છે. મુંબાઈ ગેઝીટીઅરના વિદ્વાન સંપાદક સ્વ કેમ્પબેલ ગુર્જર વિષે એક સમર્થ નોંધ લખતા જણાવે છે કે

એ જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન મધ્ય એશિયામાં હતું અને જ્યોર્જીઆની ખીઝર જાતિ, જેનું ફારસી નામ ગુર્જરીસ્તાન છે, એજ ગુર્જર જાતિ હતી; અને અન્ય પૂરાવા અને સાધનો પરથી મી. જેક્સને—જેમનું નાશિકમા ખુન થયુ હતું—બતાવ્યું છે કે તેઓએ પ્રથમ પંજાબમા વસી, પાછળથી રાજપૂતાનામાં ઉતરી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી, જેની હદ ઈશાનમા છેક કનોજ સુધી પહોચી હતી. પંજાબમા ગુર્જર વસવાટના અનેક નામો મળી આવે છે અને છઠ્ઠા સૈકામા એમનું રાજ્ય રાજપુતાનામા હતું એવું બીજા પૂરાવાઓ પરથી સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુર્જર જાતિ વિદેશી હતી એ વિષે અસરકારક વિવેચન ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે એમના "ગુર્જર" વિષેના નિબંધમાં કર્યું છે અને આપણે જોઇને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ કે હિન્દુ ધર્મ વિદેશી અને વિરોધી તત્ત્વોને પોતામાં આમેજ કરી દેવાની કેવી અદ્દભુત શક્તિ ધરાવે છે. છતાં રા. બ. ચિંતામણ વૈદ્યે એમના 'મધ્યકાલીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસ'માં તેમજ રા. બા. ગૌરીશંકર ઓઝાએ તેમના 'રાજપુતાનાના ઇતિહાસ' માં તેઓ ગુર્જર—આર્ય અને ક્ષત્રિય હતા એવું સિદ્ધ કરવા સારો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. પરંતુ એમની એ દલીલો સર્વમાન્ય થાય એવી નથી, અને એટલી ખાત્રી લાયક નથી જેમાં આપણી શ્રદ્ધા ચોટિ; ખાસ કરીને આપણે જ્યારે સિંધમાં આવેલા મ્હોંજેડેરો અને પંજાબના હૅરપ્પાના ખોદકામમાંથી મળી આવેલા જુના કાળના અવશેષો પરથી હિન્દ અને એસિરિયા વચ્ચેના પ્રાચીન વ્યવહારનો વિચાર કરીએ છીએ; તેમજ મેસોપોટેમિઆમાં મળી આવેલા લેખોમાં વૈદિક દેવતાઓનાં નામો દર્શાવેલાં જોઇએ છીએ; અને વિશેષમાં સ્વ. નંદલાલ ડેના "રસાતલ" નામક ભૌગોલિક પુસ્તકમાં મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાં જૂદાં જૂદાં સ્થાનોનાં નામોનું મળતાપણું આપણાં પુરાણોમાંનાં બીજાં એવાં નામો સાથે તે મળી આવે છે, ત્યારે એ બધો

પૂરાવો વિચારતાં, ચકિત થઇએ છીએ; અને છેક જૂના સમયથી પરદેશી પ્રજાઓ હિંદમાં ઉતરી આવતી રહી છે, એ લક્ષમાં લેતાં આર્ય પ્રજામાં–સેળભેળ–વિદેશી નવા અંશોનું મિશ્રણ થયું ન હોય અને વિદેશી પ્રજાઓએ અહિં વસી હિન્દુ ધર્મ સ્વીકારી, આર્ય નામ ધારણ કર્યું ન હોય, એ માનવામાં આવતું નથી. તેથીજ રા. બા. વૈદ્ય અને રા. બા. ઓઝાના અભિપ્રાય માની લેતાં મન સંકોચ પામે છે; અને એ લાંબી ચર્ચામા અહિં ઉતરવું, ખરે, કંટાળાભરેલું થઈ પડે, એ બીતિથી એનો માત્ર ઉલ્લેખ કરી સંતોષ માન્યો છે.

આપણે અગાડી જોઈ ગયા કે ઘણા જૂના કાળથી મધ્ય એશિયામાંથી વિદેશી જાતિઓનાં ટોળેટોળાં હિન્દ પ્રતિ આવતાં રહ્યાં હતાં, અને હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં માલુમ પડે છે કે જ્યારે અહિં મજબુત રાજ્ય–સત્તા પ્રવર્તતી ત્યારે તેમનું જોર નરમ પડતું. એ પ્રમાણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી પછી ઇસ્વીસનના પહેલાં બે ત્રણ સૈકાં ઉત્તર હિન્દમાં એ વિદેશી પ્રજાઓના રાજ્ય અમલનાં મળી આવે છે, પણ પાછળથી ગુપ્ત રાજ્ય–સત્તા જોરાવર નિવડતાં તેઓ શાન્ત પડી જાય છે. એજ રીતે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય નબળું પડતાં હૂણ, ગુર્જર વગેરે જોરાવર જાતિઓએ અત્રે દરોડો કર્યો. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ગુર્જરો ચોથા–પાંચમા સૈકામાં અહિં આવ્યા, અને તેના સમર્થનમાં આરબ લેખકોએ જ્યોર્જીઆની ખીઝર–ગુર્જર જાતિની એક દંતકથા નોંધી છે. એ દંતકથા એવી છે કે એ જાતિનો વખ્શંગ નામે રાજા પાંચમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાન તરફ લશ્કર સાથે કુચ કરી ગયો હતો. પ્રસ્તુત દંતકથામાં કેટલું તથ્ય રહેલું છે તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનો આપણી પાસે નથી; પણ આસપાસના બીજા પૂરાવા પરથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે પાંચમા સૈકામાં હૂણો સાથે તેઓ પણ અહિં આવેલા અને પ્રથમ પંજાબમાં સ્થિર થયેલા; જ્યાં તેમના વસવાટનાં પુષ્કળ નામનિશાન અદ્યાપિ મળી આવે છે. પણ જ્યારે માળવાના યશોવર્માએ હુણ હાકેમો મિહિરકુલ અને

તોરમાણને હરાવી ઠેઠ કાશ્મીરની હદ સુધી હાંકી કાઢ્યા અને પાછળથી પ્રભાકરવર્ધને તેમનો કચ્ચરઘાણ કાઢ્યો, ત્યારે ગુર્જર, હૂણો અને મધ્ય એશિયામાથી ઉતરી આવેલી અન્ય જાતિઓ જે નાસભાગમા પડી તેમાનો કેટલોક ભાગ રાજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશ તરફ ઉતરી પડ્યો; બીજો એક વિભાગ નર્મદા ઓળંગી દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો અને ત્રીજો સમૂહ ભરૂચ રહી વલ્લભીપૂર ગયો, જેમાના પછાત પડી ગએલા ટોળાએ મહી અને નર્મદા વચ્ચેના રાજપીપળાની ઝાડીવાળા મૂલકમાં આશ્રય લીધો, અને ત્યા ગુર્જર રાજ્ય સ્થાપ્યું, જે લગભગ દોઢસો વર્ષ ચાલ્યું. તે રાજ્ય કદી મ્હોટા વિસ્તારને પામ્યું નહોતું, માત્ર એક સામંત રાજ્ય તરીકે ટકી રહ્યું હતું. દક્ષિણમાં જઈ વસેલા ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ અગત્યનો અને ધ્યાન ખેંચે એવો છે; પણ તેની વિગતમા નહિ ઉતરીએ; તે માટે જિજ્ઞાસુને રા. બ. ગૌરિશંકર ઓઝા રચિત ‘ દક્ષિણના ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ ’ જોઇ જવા વિનંતિ કરીશું.

બાણના હર્ષચરિતમાથી મળે છે અને અને તે ગુર્જર રાજ્ય વિષે છે. તેમા એવું લખ્યું છે કે પ્રભાકરવર્ધન, મૃગરૂપ હુણોની સરખામણીમાં સિંહ જેવો; સિંધના રાજાને માનસિક વ્યાધિરૂપ; ગુર્જર રાજાની બેચેની ઉપજાવનાર, ગાંધાર રાજાને જ્વર જેવો; લાટદેશના રાજાને બુદ્ધિ હણનાર સમાન; અને માળવાની સમૃદ્ધિરૂપી વેલીને છેદન કરનાર કુહાડારૂપ હતો

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રભાકરવર્ધનનુ રાજ્ય સ્થાનેશ્વરમાં હતું અને ઉપરના વર્ણન પરથી, તેની ચોતરફ ફરતા રાજ્યોના નામ નિશાન ચોક્કસ જાણી શકીએ છીએ; માત્ર ગુર્જર રાજ્ય કયું તે સમજફેરથી નક્કી થતુ નહોતુ. કારણ કે હાલનો ગુજરાત તે વખતે લાટ દેશને નામે પ્રસિદ્ધ હતો અને રાષ્ટ્રકુટોના નામના તામ્રપત્રો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલીક વાર લાટ દેશની હદ છેક ખેડા અને વડનગર સુધી લખાતી હતી. અને તે વિચારતા, ગુર્જર રાજ્ય તે લાટ વા આધુનિક ગુજરાત પ્રદેશમા નહિ પણ અન્ય કોઈ સ્થળે હોવું જોઇએ; અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતા, શ્રી-કંઠ–સ્થાણેશ્વરની આસપાસના મુલકોમા, ગાંધાર, સિંધ, માલવા, લાટ વગેરે બાદ કરતા રાજપૂતાનાનો પ્રદેશ માત્ર બાકી રહે છે. તે પરથી અને અન્ય પૂરાવા પરથી પ્રાચીન સંશોધકો એવા અનુમાન–નિર્ણય–પર આવ્યા છે કે હર્ષચરિતમા નિર્દેશેલું ગુર્જર રાજ્ય તે રાજપૂતાનામા હોવું જોઇએ.

વળી એજ નિર્ણયના સમર્થનમા ચીની પ્રવાસી હુએનસંગે "કિચલો વા ગુર્જર દેશની હકીકત નોધી છે, તે રજુ કરવામાં આવે છે. તેમા જણાવ્યુ છે કે એ–ગુર્જર–દેશની આસપાસ ફરતા સૌરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, ઉજ્જન, સિંધ અને મુલતાનના ભાગો–જે ઉપરના વર્ણનને બરોબર બંધ બેસતા છે તે આવેલા છે.

એ સિવાય પ્રતિહાર રાજા કક્કનો ઘટિયાલનો લેખ અને

ભોજદેવનું દૌલતપુરનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે રાજપુતાનાના એક વિભાગનું નામ ગુજરાત હતું અને ત્યાં ગુર્જર પ્રજા વસતી.

વળી આપણે ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાનું મૂળ તપાસીશું તો એ બે વચ્ચે ઘણી સામ્યતા માલુમ પડશે, અને તે વિષે જાણીતા ભાષાશાસ્ત્રીઓ ડૉ. ગ્રીઅરસન અને ડૉ. ટેસેટોરીએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય વજનદાર લેખાશે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે યશોવર્માએ હુણોને હરાવી હાંકી કાઢયા તે સમયે, ઉત્તર પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાઓ નાસભાગમાં પડી. જૂદી જૂદી દિશામાં વહેંચાઇ વિખરાઈ ગઇ અને તેમાંનુંજ એક ટોળું રાજપુતાનામાં પહોંચી જઇ, ત્યાંજ પોતાનો પગદંડો જમાવ્યો; અને જેમ પ્રજાનાં નામોપરથી દેશોનાં નામ પડે છે, શક પરથી શકસ્તાન, અભીર પરથી અહીરવાડ, તેમ ત્યારથી એ વિદેશી ગુર્જર ટોળાના વસવાટ પરથી એ પ્રદેશનું ગૂજરાત નામ પડ્યું અને એમનું રાજ્ય ગુર્જર રાજ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું.

ઇ. સ. ૭૪૩ ના અરસામાં વત્સરાજની સરદારી નીચે છેક ગૌડ, અને બંગાળા સુધી પહોંચી જઈ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પણ એમની એ ફત્તેહ લાંબો સમય ટકી નહિ; કેમકે રાષ્ટ્રકુટ રાજા ધ્રુવે તેમને હરાવી તેમના મૂળ નિવાસસ્થાન રાજપુતાનામા ભરાઇ જવા ફરજ પાડી.

આ રીતે સખ્ત હાર મળવાથી કેટલોક વખત તેમની લડાયક હિલચાલ શાન્ત પડી ગઇ, પણ યોગ્ય સંધિ મળતાં વત્સરાજના પુત્ર **નાગભટ્ટે** ફરી પાછો વિજયી વાવટો હર્ષની રાજધાનીમાં ઉરાડ્યો, અને ભિન્નમાળમાંથી રાજધાની ખસેડી કનોજમા આણી. અને ઈ. સ. ૮૪૩ પછી તો ગુર્જર વંશના રાજાઓ કનોજ–મહોદયમાં રાજ્ય કરતા અને વારંવાર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટો સાથે વિગ્રહ ચલાવતા આપણા જેવામાં આવે છે.

એજ નાગભટ્ટને રાષ્ટ્રકુટ ગોવિંદ ત્રીજાએ યુદ્ધમાં હરાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે, પણ તેથી તેને ઉત્તરમાં પોતાની સત્તા જમાવવામાં હરકત આવેલી નહિ. તેના પુત્ર રામભદ્ર વિષે કશી જાણવા જેવી માહિતી મળતી નથી; જો કે તેણે ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી ગાદીએ આવનાર ભોજ બાહુબલી હતો. તેણે લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું હતું એટલુંજ નહિ, પણ એ ગુર્જર–પ્રતિહાર રાજ્યને એક સામ્રાજ્યની પેઠે પ્રતાપી બનાવ્યું. પણ એ મજબુત થતી સત્તાને આગળ વધતી અટકાવવા ચેદી, પાલ અને રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓ–કોકલ, દેવપાલ અને કૃષ્ણ બીજા; એઓએ એકસંપ કરી ભોજના અવસાન પછી તેના પુત્ર મહેન્દ્રપાલની રાજ્ય વધારવાની મહેચ્છાઓ મૂળમાંથી દાબી; છતાં તેને છુંદી નાખવા તેઓ શક્તિવાન થએલા નહિ; બેલાલના સ્તંભલેખ પરથી જણાય છે કે દેવપાલે, પાલ રાજ્ય જીતવા જતાં ગુર્જર મહારાજા મહેન્દ્રપાલનું અભિમાન મોડ્યું હતું. રાષ્ટ્રકુટોના દાનપત્રોમાં ગુર્જર નરેન્દ્રને ભય-

બીન કર્યાનું નોંધેલું છે. ચેદી વંશના કોકલ પહેલાએ મહેન્દ્રપાલને નીચો પાડવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, એવી હકીકત મળી આવે છે.

આ મહેન્દ્રપાલને બે પુત્રો હતા. બીજો ભોજદેવ અને મહીપાલ. પણ તે બન્ને સાવકા ભાઇઓ થતા હતા તેથી મહેન્દ્રપાલના મૃત્યુ પછી રાજગાદી માટે વાધો પડયો. તેમા કોકલ પહેલાએ ભોજદેવ બીજાનો પક્ષ લઈ તેને ગાદીએ બેસાડયો પણ તેનો અમલ ઝાઝો સમય રહ્યો નહી; કારણ કે ચંદેલવંશીય યશોવર્મને ભોજદેવ બીજાના સહાયક ચેદી રાજા કોકલને હરાવી મહીપાલને મહેન્દ્રપાલની ગાદીએ બેસવામા મદદ કરી. તેમ છતા નસીબે તેને યારી આપી નહિ. ટુંકાજ સમયમા રાષ્ટ્રકુટ રાજા ઇંદ્ર ત્રીજાએ એને એવો સખ્ત ફટકો માર્યો કે ત્યારથી ગુર્જર સામ્રાજ્ય નબળું પડી ગયું અને તેના પરિણામે આસપાસના ચંદેલ અને પરમાર રાજાઓ જૂદાં અને સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપી બેઠા. ખરી રીતે ત્યારથી ગુર્જર સામ્રાજ્યની પડતી દશા શરૂ થઇ.

ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી એ ચારે રજપૂત વંશો–ગુર્જરો, સોલંકી, ચૌહાણ અને પરમાર વગેરે–મૂળે એક જાતિના હતા; એવી માન્યતા બંધાઈ છે, અને તેથી સંભવિત છે કે સોલંકી જેઓ ગુર્જરોની એક શાખા હતી, તેમના નામ પરથી આ દેશનું નામ, તેમના રાજ્ય અમલની પૂર જાહોજલાલી અને વૈભવના સમયમાં ગુજરાત તરીકે જાણીતું થયેલું.)

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો.

વિભાગ ૨ જો.

ગઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત.

સંવત્ ૧૫૧૫ માં જેઠ શુદિ ૩ ને શનિવારે રાવ જોધે જોધપુર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૨૩ માં જગડુ જોધપુરમા થઓ.

સંવત્ ૧૩૦૦ માં સોનીંગ કાનડદેએ ઝાલોરનો ગઢ કરાવ્યો. સોવનગિર હતી.

સંવત્ ૧૪૬૮ મા અહમદશાહ પાદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.[1]

સંવત્ ૧૫૧૦ માં વીકે જોધાવતે વીકાનેર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૧૫ ચૈત્ર શુદિ ૬ ને રવિએ પુષ્પે મેડતો વસાવ્યું. રાવ દૂદેવર સિંધો તે માનધાતાર મેડતો.

સંવત્ ૧૫૯૬ માં રાવળ જામે નવાનગર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૬ માં રાવ વીદે પહેવૌ વસાયો ભાટીયે.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં રાણે સંગે ચિતોડ વસાવ્યું. આગે આહૃ વસતી.

સંવત્ ૧૬૧૧માં રાવ માલદેએ મેડતાનો કોટ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૬૦૦ માં રાણે ઉદેસિંહે ઉદેપુર વસાવ્યું, સાંગાવતી તળાવ કરાવ્યું.

સંવત્ ૧૭૦૦ માં પડીહાર નાહડ રાવે મંડોવર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૭૨૨ માં સોલંકી થિરે થિરાદ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૧૨ ના શ્રાવણ શુદિ ૨ રાવ જેસલજીએ જેસલમેર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૬૮ માં રાવ કિસનસિંહ ઉદયસિંહે કિસનગઢ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૧૮ માં પરમાર માલદેએ માલપુર વસાવ્યું.

---

૧ 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ'માં અમદાવાદ વસ્યાની તારીખ ઇ. સ. ૧૪૧૧ ના માર્ચની ૪ થી જણાવી છે. તેમાં અને આમાં નહિ જેવાજ ફેર પડે છે.

' સંવત્ ૧૫૮૧ માં રાવ માલદેએ નાગોર લીધી. મુદે જેત-'સિંધ ઉદાવત.

સંવત્ ૧૭૧૮ મા મહારાજા જસવંતસિંહજી ઉડાણ ઉરંગશાહ આગે ભાગ્યા. રત્નસિંહ મહેદામોત કામ આવ્યો.

સંવત્ ૧૫૮૮ માં રાવ માલદેએ વીકાનેર લીધું.

સંવત્ ૧૬૧૮ કાર્તિક શુદિ ૧૨ રાવ માલદે દેવલોક થયા.

સંવત્ ૧૬૪૨ મા અકબર પાદશાહે આગ્રા વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં સાંગે રાણે ચિતોડમાં યુદ્ધ કીધું–બાબર પાદશાહ સાથે.

સંવત્ ૧૬૦૦ માં પાદશાહ સૂર મારવાડ ઉપર આવ્યો–જૈતો કુંપો કામ આવ્યા.

સંવત્ ૧૬૩૧ મા પોહ કરણ ભાટી ભીમે લીધી. નરોમી લીયો.

સંવત્ ૧૫૮૪ માં સાંગો રાણો ખવાસ ખાન આગે ભાગ્યો.

સંવત્ ૧૬૨૩ મા સોજત ભાગી, તે વરસ ૨૧ પછી વસી.

સંવત્ ૧૬૨૨ માં જોધપુરમાં તુરકાણ થયું. રાવ ચંદ્રસેન ભાગ્યો સંવત્ ૧૬૩૫ માં જોધપુર રાયસિંહ ભુરટીયાને મળ્યું–

સંવત્ ૧૩૩૭ માં પાદશાહે ઝાલોર લીધી, કાનડદે અલોપ થયા. કુંવર વીરમદે કામ આવ્યો.

સંવત્ ૧૧૮૧ મા ફલોધી મૈસાભાને શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું દહેરૂં બંધાવ્યું. ફલોધી પછી વસાવ્યુ.

સંવત્ ૧૨૨૮ મા વસ્તુપાળ તેજપાળે આબુ ઉપર દેહરાં કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૪૮૬ મા સાધ રણે રાણપુરાજીનું દહેરૂ કરાવ્યું. નવાણું લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યો.

સંવત્ ૧૩૭૧ મા રાવ ડુંગરે ડુંગરપુર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૯૧૬ મા બાધરસિંહ હાડે બુંદીગઢ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૪૮૧ મા રાડધરો વસ્યું.

સંવત્ ૧૩૩૭ મા સોજત વસી.

સંવત્ ૧૨૨૦ માં ગઢ પુગલ ઢોલાજી પરણ્યા.

સંવત્ ૬૭૩ મા અનંગપાલ તુંવારે દિલ્હીનો ગઢ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૨૮૧ મા રાઠોડ માધવસિંહે મહેવો ગઢ વસાવ્યો.

સંવત્ ૧૬૩૨ મા રાવ ચંદ્રસેને તુરકાણી કીધી. હાસમ કાસમ સિંધથી આવ્યા.

સવત્ ૧૩૮૩ મા પાદશાહ મહમદખાને સારણેસરજીનુ દેવળ કરાવ્યુ

સવત્ ૧૨૪૩ મા લાખો ફુનાણી થયો.

સવત્ ૧૨૧૨ શ્રાવણ સુદિ ૧૨ જેસલમેર વશ્યુ રાવ જેસલ ઘડસી રાવલગઢ કરાવ્યો

સવત્ ૧૨૭૫ મા થાપ ઉથાપ થયા

સવત્ ૧૪૩૪ મા સરૈ કાંણોજી પ્રગટયા

સવત્ ૧૪૫૫ મા ધનાશાહે શત્રુજયનો સઘ કઢાવ્યો

રાણે કુંભે રાણપુરે પશ્ચિમ પોળમા ચાલા ૪ કરાવ્યા, તેમા ૨ રાજ્યભા, તેમા ૧ લાખ ૨૪ હજાર ફદીયા લાગ્યા

સવત્ ૧૫૭૧ મા તાંઇ દહેરે કામ થયુ રાણા મોકલનો કુંભો થયો

સવત્ ૧૬૩૩ મા કુંભલમેર ભાગ્યુ

સવત્ ૧૬૨૪ મા ઉદેપુર વસાવ્યુ ને ચિતોડ ભાગ્યુ

ગઢ અજમેરરો મેડો આબૂ પાલી, ઉજેણ, દિલ્હી, નાડોલ, નડુલાઇ, ભિન્નમાન ઇત્યાદિ કેટલાક ખેડાતો કહ્યા છે કોઇ તો પાંડવના વખતમા વસાવેના છે કોઈ નારદ રૂષિના વસાવેના છે. કેટલાક શ્રી રૂષભદેવ તથા ભરત ચક્રવર્તીના વસાવેના છે કેટલાક તો જુના છે

નાણાનુ દેવળ, નાંદીયાનુ દેવળ, દયાણાનુ દેવળ, બ્રાંભણવાડજીનુ દેવળ એ જીવતસામ (કહીજે) રાજાશ્રી નંદીવધને કરાવ્યા છે. શ્રી મહાવીર સ્વામીએ જીવતા કરાવ્યા, તેથી જીવતસામ કહેવાય છે

રાજા સંપ્રતે સવાલાખ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે

રાજા કુમારપાને ૩૨ મોટા પ્રાસાદ કરાવ્યા છે, અને નાના તો ઘણા કરાવ્યા છે

વિક્રમાદિત્યે ૧૦૮ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે

ગર્દભીલ રાજાએ ૫૨ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. ગંધર્વસેન રાજાએ ૨૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. સગરપુત્રે અનેક પ્રાસાદ કરાવ્યા છે.

એમ આગળ તો સમ્યકવંતે અનેક પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. તે તો કેવલીગમ્ય છે.

અકબર પાદશાહે આગ્રામા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજીનો પ્રાસાદ કરાવ્યો; ૮ પ્રાસાદ દિલ્હીમાં કરાવ્યા, ૧૦૮ દેશમા કરાવ્યા, ૧૧૭ સમૈયે કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૮૧૨ મા મારવાડમા દખ્ખણી આવ્યા. મહારાજા વખતસિંહજી રામસિંહજીને વાદ થયો. સંવત ૧૮૨૪ મા મેવાડમા દ્વિખો થયો.

સંવત્ ૧૮૨૮ મા ગોઢવાડ જોધાના તાબામા ગઇ.

સંવત્ ૧૮૪૭ મા મારવાડમા વિખો થયો.

સંવત્ ૧૮૫૦ પોષ વદ ૭ વાર શુક્રે કુંભલમેર મેડતીયે અરજણસિંહે લીધુ.

સંવત્ ૧૮૫૬ મા મા નદીયા અપરબલ આઇ.

સંવત્ ૧૮૬૦ મા જાલોર શહેર ભળ્યું. મહારાજા ભીમસિંહજીએ ભેળ્યુ

સંવત્ ૧૮૬૧ આસો સુદિ ૫ રવિએ શીરોહી ભેળી–મહારાજા માનસિંહજીએ–રાવ વૈરીસાલજી ભાગ્યા.

સંવત્ ૧૮૬૧ ભાદરવા શુદ ૧૦ મે નદી લુણી અપ્રબલ આઇ,

સંવત્ ૧૮૫૫ માં જગાઉતે રાંણીગામમાં દેહરૂં બંધાવ્યું, સાકુશલેહેમે સંવત્ ૧૮૫૬ માં પ્રતિષ્ઠા કરી.

શ્રી વિજેજીનેંદ્ર સુરનેવારે ફોફલીયા ગાંમે સાકુશલેહિમો છે. રાણીગામ મધ્યે, મેડતીયા રાજ્યમા.

સંવત ૧૮૬૨ ના વૈશાખ ૩ મહારાજા માનસિંહજી જાલોર ગઢથી જોધપુર ગઢ બેઠા. સંવત્ ૧૮૬૪ દેવનાથ થયા.

સંવત્ ૧૮૭૩ વર્ષે શ્રીધવા ઇંદ્રાજી દેવનાથનું ચુક કીનો. જોધપુર ગઢ ઉપર સીપાઇ મીરખાને ખાલકાંકે મહેલમેં.[1]

(અં. ૭. ૮.)

---

૧. આ વિભાગનું મથાળું મૂળ હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં "શ્રી નગર-વંશાવલી" એમ લખ્યું છે. આમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરહિંદના ગઢો અને શહેરો તેમજ થોડાંક ગૂજરાતનાં શહેરો કોણે અને ક્યારે સ્થાપ્યાં તેની વિગત આપી છે. ઘણીખરી વિગત ખરી છે, પણ કેટલીક તારીખો ભૂલ-ભરેલી છે, એટલે તે સર્વાંશે વિશ્વસનીય તો નથીજ. ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી સેળભેળ છે અને ઘણે સ્થળે અશુદ્ધ છે, તેમજ કેટલેક ઠેકાણે તો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી.

છત્રીસ ગઢની વિગત.[1]

આદ્ય ૐકાર, ૐકારથી ઉતપત,
ચ્યૂંહ દેસે ચ્યાર, પ્રથમ આદ્ય પરમાર.
પ્રથવી તો પરમારા તણી, ધરા ઉજ્જ્વલ (ઉજ્જન ?) ને ધાર,
ઘઢ આબુ બેસણું અર્બતઘઢ એકાંણુ.
સોનઘઢ ઉતપત, નાગોરઘઢ ચ્યૂહવાણુ;
આસઘઢ ઘેહેલોતર, બ્રહ્માઘઢ બાહેરોડ
(બુંદીઘઢ)–બોડઘઢ બોડાણુા, ચાંદઘઢ ચાલા, આસઘઢ હાર;
કરસનઘઢ ડોડીયા, જેતલપરઘઢ ડોડા.
(સાંઢારીએ'–સૂદેઘઢ પઢારીયા, બાકરોલીએ મહીડા;
અરશટગઢ રોઠીલા દીલીગઢ તુંવર
રોહડીઘઢ કછવા, વાડીઘઢ પડચડ.
ખોડાણઘઢ ગોહલ, પાટડીઘઢ ઝાલા;
પાટણઘઢ ચાવડા, પાટઘઢ સીસોદીયા.
ભ(ભૂ)જઘઢ જાડેચા(જા), શંણઘઢ સંખલા;
છેલ–સેલેઘઢ કાબા, રાટઘઢ મોટી.
માંડવઘઢ લકુમ, દલીઘઢ તુઉ(વ)ર;
જેસલઘઢ ભાટી, પાવરઘઢ (કચ્છ) કાઠી.
ખાનઘઢ મકવાણા ધૂમલીઘઢ જેઠુવા, વેજલપર વેજા;
તારંગઘઢ રેહેવોર, કપડવજ ડાભી.
મોરગઢ મોરી ભુજ કછવાહા, શીરોઇએ દેવડા;
મધુ(થુ)રામા જાદવ, ભાલઘઢ સોલંકી;

૧. આમાં રાજપુતાના અને ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય ગઢ અને તેને રાજકુલનાં નામ આપેલાં છે; ગઢોનાં નામ કવિતમાં કાળા પ્રાય અક્ષરે મૂકેલાં છે. બાપા બારોટશાહી હોઇ અશુદ્ધ છે.

કામધ્વજ રાઠોડ, બૂંદિગઢ હાડા.
ડભાંણગઢ વાઘેલા, અગ્રગઢ વાસોદા;
વાયસગઢ મકુવાણા, ડુંગરપર રાવેલ.
ગઢ અજમેર રેદી સાખે વાઘેલા, ધનધન ક્ષત્રિયાં વારવલી;
કવિ ગદ કહે સુણો ઠકરો, ગઢ છત્રીસે રાજકલી.

મનોરગઢ સામન હુવો, હુવો અજમેર સમસૂર
પોગલગઢ ગજમાલ હુવો, હુવો ભોજસો જાલંધર
આલ્ય પાલ્ય અરખત હુવો, હુવો હાં સુપારકર
નવે કોટ કરડા થકી થર પરમારે લહી થપીએ
ભાઇઓ ધર ઉપરે ગઢ જુજવા વેંચી કીએ.

(અં. ૨૩. ગ.)

અણહિલપાટણ.

હાલનું પાટણ કે પટ્ટણ એજ અગાઉનું અણહિલપુર પાટણ છે તે વિશે શંકા રહી નથી. તે અમદાવાદની ઉત્તરે ૬૬ માઈલ દૂર આવેલું છે. અણહિલવાડ, અણહિલપુર અને અણહિલપાટક આદિ જૂદા જૂદા નામે તેનો શિલાલેખો કે તામ્રપત્રોમા ઉલ્લેખ કરેલો છે. મુસ્લીમ ગ્રંથકર્તાઓ તેને નહરવાલાના નામથી ઓળખાવે છે.

દંતકથા પ્રમાણે આ શહેરની સ્થાપના વિ. સં. ૮૦૨ માં ચાપોત્કટ (ચાવડા) વંશના સ્થાપક વનરાજે કરી હતી. 'પ્રબોધ ચિંતામણિ'માં મેરુતુંગે પણ આજ સંવત્ નોંધેલો છે; પરંતુ 'વિચારશ્રેણી' મા તેની તિથિ વિ. સં. ૮૨૧ ની લખેલી છે. ગમે તેમ પણ આઠમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા એ શહેર સ્થપાયું છે.[1] દંતકથા પ્રમાણે અણહિલ નામના ભરવાડે આ સ્થાન નવું રાજધાનીનું શહેર બાધવા માટે ઉત્તમ છે એવું વનરાજને કહ્યું હતુ અને તેથી વનરાજે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ અણહિલવાડ રાખ્યું હતું.

ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા અને મુસલમાન રાજકર્તાઓના સમયમા અણહિલપટ્ટણ ગૂજરાતનું પાટનગર હતુ. સ્થાપના પછી તેનું મહત્ત્વ વધતું ગયું; એક પછી એક હિંદુ રાજકર્તાએ તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું અને મંદિરો, મહેલો, વિહારો અને ઉદ્યાનો બાધી તેની શોભા વધારી. પણ કમનસીબે મુસ્લીમોના અતિક્રમણે આ સર્વનાં ચિન્હો લુપ્ત કર્યા છે. કહેવાય છે કે વનરાજે ત્યાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય અને મૂલેશ્વર અને ત્રિપુરેશ્વરનાં મંદિરો બંધાવ્યાં

હતાં, પણ હાલ તેની કાંઇ નિશાની રહી નથી. રાજા દુર્લભે ખોદાવેલા દુર્લભ સરોવરની પણ એજ સ્થિતિ થઇ છે.

રાણીની વાવ અને સહસ્ત્રલિંગ તળાવનાં ભગ્ન અવશેષો તો અદ્યાપિ મોજુદ છે. હાલ તે સપાટ ખેતર જેવું છે. રાણીવાવ પહેલા ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હતી અને તે સમયમાં તે વાવ ગૂજરાતમા સૌથી મોટી, ભવ્ય અને સુંદર ગણાતી હતી. મેરતુગના કહેવા પ્રમાણે આ વાવ સહસ્ત્રલિંગ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ હતી. હાલના ખંડિયેરો ઉપલી વાત સિદ્ધ કરે છે.

કર્તા તેનો ઘેરાવો ૧૮ માઈલનો હતો એમ લખે છે ગમે તેમ પણ તેની જનસખ્યા ૫ લાખની તો અવશ્ય હશેજ

અને એમા કાઇ નવાઇ નથી ' કુમારપાનચરિત 'મા જણાવ્યુ છે કે શહેરમા ૮૪ ચૌટા–બજારો હતા દરેક ધધા માટે જૂદી બજાર રાખી હતી દરરોજની આયાતજકાતનો વેરો ૧ લાખ ટક એટલે રૂા. ૫,૦૦૦ નો થતો હતો ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ ત્યા વરબાર કરી વસ્યા હતા અને રાજા અને તેના અમાત્યો તેમનો આદરભાવથી સત્કાર કરતા તેઓ સુરક્ષિત અને સલામત હતા. પરદેશીઓને પણ જાનમાલની ધાસ્તી નહોતી, તે ઉપરથી સમજાય છે કે પોલીસની વ્યવસ્થા સતોષકારક હોવી જોઇએ

શહેરની આસપાસ મજબુત કોટ હતો અને તેમા સુદર કોતરણી અને શિલ્પકામવાળા ઘણા મહેલો અને મદિરો હતા વળી ત્યા મોજશોખને માટે ઉદ્યાનો હતા અને શહેરના લોકો તેનો છુટથી ઉપયોગ કરતા હતા

પાછળના સોલકી રાજાઓના વખતમા શહેર જૈન ચળવળનુ કેન્દ્ર થઈ પડયુ હતું ખડિયેરોમાથી જૂદી જૂદી અનેક જૈન–મૂર્તિઓ મળી આવી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એકવાર શહેરમા ઘણા જૈન મદિરો હોવા જોઇએ કુમારપાલ પોતે પોતાના પાછલા સમયમા જૈનધર્મમા દાખલ થયો હતો તેના ઘણાખરા અમાત્યો અને તે પછીના અમાત્યો એજ ધર્મ પાળતા હતા અને હેમચદ્ર જે કુમારપાલના સમયમા થઈ ગયા તે તેના ધર્મગુરૂ તરીકે હતા આ સર્વ અશોને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જૈન ધર્મની ઘણી ઉન્નતિ થઈ

નાસી ગયો અને મહમુદે તેને લૂંટયું અને પાયમાલ કર્યું. પણ મુસલમાનો સિંધુ નદી સુધી પહોંચ્યા કે તુર્તજ ભીમદેવ ફરીથી પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો અને તેનો પુનરૂદ્ધાર કર્યો. આ રાજા અને તેની પછીના બે રાજાઓના સમયમાં આ શહેર આબાદ અને ગૌરવાન્વિત થયું.

૧૧૭૮ મા ગઝનીના મુઝુલદીને શહેર ઉપર હુમલો કર્યો; પણ ભીમદેવ બીજો જે તે વખતે તુર્તમાંજ ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેણે તેને સજ્જડ હરાવ્યો. પણ ૧૧૯૫ માં મહમુદ ગોરીના સરદાર કુતુબુદ્દીનના હાથે તેનો પરાજ્ય થયો. ગૂજરાતનું લસ્કર હાર્યું અને ફરીથી મુસલમાનોએ અણહિલપટ્ટણ લૂંટયું, તોપણ મુસલમાનો થોડોજ વખત આ શહેરનો કબજો રાખી શકયા, કારણ કે તુર્તજ ભીમદેવે તે પાછું લીધું. કુતુબુદ્દીન ૧૧૯૭ માં ફરીથી ગૂજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો, ફરીથી ગૂજરાતના લશ્કરને હરાવ્યું અને પાટનગરનો કબજો લીધો, પણ તે તુર્તજ દિલ્હી પાછો ફરવાથી ભીમદેવે ફરીથી પાટણનો કબજો લીધો.

રંજાડથી પાયમાલ થયલુ આ શહેર પોતાના પૂર્વકાળની ઘણીજ ઓછી જાહોજલાલી આજે ધરાવે છે, તેની પૂર્વની મહત્તા અને વૈભવના શેષ ચિન્હો પણ અલ્પજ રહેલા છે.

પાટણનું વસતીપત્રક.

પાટણનું વસતીપત્રક સં ૧૮૮૭ મા દીવાનજીએ કર્યું હતું, તે દહાડે ૧૦,૦૦૦ ઘર હતા, હાલ ઘણા તૂટી ગયા છે શહેર ઉત્તર દક્ષિણ કાઈક લાબુ છે જૂનુ પાટણ શહેરથી પશ્ચિમમા છે, તેમાં થોડી વસતી નવા પાટણને લગતી છે.

ગામથી પૂર્વમા માઇલ ૧ સુધી પાયા નીકળે છે. દક્ષિણમાં તો ગામની હદ છે ત્યા સુધી અને ઉત્તરમા થોડી જમીન છે ત્યાં સુધી નીકળે છે

હાલ શહેરના દરવાજા ૧૧, બારી ૧ છે ૧ બગવાડાનો દરવાજો, પૂર્વમા, ૨ ધુંધડીનો પૂર્વમા, ૩ મકલીપરનો દરવાજો દક્ષિણાદે મોઢે, ૪ ભઠીવાડનો દરવાજો, દક્ષિણમા પૂર્વમૂખે, ૫ ખાન॰ સરોવરનો, દક્ષિણમા, ૬ શામોતીનો દરવાજો, નૈરૃત્યમા, ૭ કણસડો દરવાજો, પશ્ચિમે, ખરેલી ગણેશબારી, ૮ ફાટીપોળનો દરવાજો, ઉત્તરમાં, ૯ દિલ્હી દરવાજો અથવા આગ્રાઈ ઉત્તરમા, ૧૦ કોઢીકુઇનો દરવાજો ઇશાનમા, ૧૧ છીંડીઓ દરવાજો ઉત્તર મુખે—ભાટ ઉદેપુરની બાઇને છીંડુ પાડી લઈ ગયો તે માટે તેનું નામ છીંડીઓ દરવાજો પડયું છે.

૧,૦૦૦ શ્રાવકના ઘર હાલ છે; ૧૦૮ દેરા શ્રાવકનાં છે. શંકર સ્વામીના સ્થાપેલા શિવ ૪ છે (૧) ત્રિપુરેશ્વર શાલીવાડામાં, (૨) માદમેશ્વર હજામવાડામા, (૩) કરણેશ્વર અથવા ગુપ્તેશ્વર વસાવડાના પાડામા, (૪) સિધ્ધેશ્વર ગામથી પૂર્વમા સિંધબા માતા પાસે. હાલના ગામ વચ્ચે લાખુખાણુ કહેવાય છે. શંકર સ્વામીના શિષ્યે હેમાચાર્યના લાખ જતી દાટયા છે.

પાટણનાં જોવાલાયક પ્રાચીન સ્થાનો.

૧. ગંધર્પવાડાના મોહોલામા ગણપતીની બેમણીએ અક્ષર છે. ૨. આહીથી પશ્ચિમમા મોજે વડલી ગામ છે, ત્યા જૂના પાટણનો ઘીકાટો હતો ૩. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ પાસે કાલિકા માતા પાસે રાણકી વાવ છે. તે રાજા કરણની રાણીની બંધાવેલી છે. દામોદર નામના વાણીયા હસ્તક વાવ બંધાવી, તેણે પોતાના નામનો કુવો બંધાવ્યો. ૪. ગામથી પશ્ચિમમા કણસડા દરવાજા બહાર અદીના મસ્જીદ છે, તે જગદેવનો ઉતારો હતો, પછી હેમાચાર્યની પોશાલ થઇ. ૫. પંચાસર પારસનાથ પાસે વનરાજની મૂર્તિમા અક્ષર છે ૬. ખાનસરોવર. ૭ સિદ્ધરાજ જેસગને વટલાવીને માર્યો' (તે) પીર મલાણા સાહેબ, બાવા હાજી, શેખ ફરીદ, મોશબદર.

ખુનીએ હિંદુઓને મારવા માડયા ત્યારે એ ઠેકાણે આવતા કહ્યું કે લડાઈ બસ કરો માટે તેનું નામ એવું પડયુ છે. એ તળાવ સિદ્ધરાજ જેસંગની જસમા નામની ઓડણ હતી તેણે બંધાવેલું ને ગધેડા બાધવાની જગ્યા આપી માટે ખોલવાડું નામ પડયુ. એ ઓડણને સિદ્ધરાજે રાખવા ઘણી મહેનત કરી, પણ હાથ આવી નહીં ને અંતે બળી મૂઈ. તેનો પવાડો તૂરી લોકો ગાય છે.

૪. બિંદુ સરોવરનો કુંડ સિદ્ધપુરમા.

(અં ૪૮. ૪. ૭)

પાટણનો ઈતિહાસ.

અણહીલવાડ-પાટણ, સિદ્ધપુર-પાટણ, પીરણ-પાટણ કે ગૂજરાત-પાટણ, એ નામોથી ઓળખાતુ પાટણ વડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાતમા અમદાવાદની ઉત્તરે ૨૩ ગાઉ છે અને તે સરસ્વતી નદીને કિનારે આવેલુ છે.

તેણે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. તે આશરે ૬૦૦ વર્ષ સુધી ગૂજરાતની રાજધાની રહ્યું હતું, અને ઉન્નતિને શિખરે પહોચ્યુ હતુ. પાટણ ઉપર ચાવડા, સોલંકી, અને વાઘેલા એ ત્રણ ક્ષત્રીય વંશોએ તેમજ મુસલમાનોએ અગાઉના વખતમા રાજ્ય કર્યું છે.

વનરાજ ચાવડાએ સં. ૮૦૨ મા પાટણ વસાવ્યુ હતુ, વનરાજના બાપ જયશિખરીનું રાજ્ય પાટણની પશ્ચિમે અગાઇ ઉપર આવેલા પંચાસર નામના ગામમા હતું ચાવડા વંશ સં. ૧૦૧૭ સુધી ચાલ્યો.

ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓનો અમલ ત્યા સાડાપાચસો વર્ષ સુધી ટકી રહ્યો

પાટણમા મુસલમાની અમલ સં. ૧૩૫૪ થી સં. ૧૮૨૦ સુધી રહ્યો. સં ૧૩૫૪ થી ૧૪૫૯ સુધી દિલ્હીના સુબાઓના તાબામા પાટણ હતુ, પાછળથી સુબાઓ સ્વતંત્ર થતા ગયા એવા એક સ્વતત્ર બનેલા સુબા અહમદશાહે સં. ૧૪૬૯ મા અમદાવાદ વસાવી ત્યા રાજ્યધાની કરી ત્યારથી પાટણ ગૂજરાતની રાજધાનીનું શહેર આળસી ગયુ, અને તેથી પાટણની પડતી થઇ.

સં ૧૭૩૦ મા ઔરંગઝેબના સમયમા પાટણ રાધનપુરના બાબીઓના અધિકાર નીચે ગયુ અને સં. ૧૮૨૦ સુધી તેમના હાથમા રહ્યુ.

સંવત્ ૧૮૨૦ મા શ્રીમંત દામાજીરાવ ગાયકવાડે જવામર્દ બાબીને હરાવી પાટણ લીધું ત્યારથી તે આજપર્યન્ત ગાયકવાડની સત્તા નીચે છે.

પાટણના રાજાઓ જેમ બહાદુર અને પરાક્રમવાળા થયા છે તેમ તેમના પ્રધાનો ઘણે ભાગે નાગર અને થોડાક વણિક, પણ વિદ્વાન અને અક્કલવાળા થયા છે પાટણનુ રાજ્ય બળવાન હતું તે પ્રધાનોની સલાહનુ પરિણામ હતું એમના નામ, ચાંપો, એલચી, ડાયર અથવા દામોદર, લૂવ, શોભ, શાન્તુ, ઉદયન, મુંજાલ, વલ્લભ, કપર્દી, વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને માધવ.

પાટણમા ઘણા વિદ્વાનો અને કવિઓ થયા છે. હેમચંદ્રાચાર્ય, તેમના શિષ્ય રામચદ્ર, શ્રીપાળ, સોમેશ્વર, અમરચંદ્ર, આરસિંહ, જિનદત્ત આદિ સસ્કૃત ગ્રંથકારો હતા.

ગૂજરાતી કવિઓમા ભાલણ, વિશ્વનાથ જાની, નાચભવાન અને ભાલણના પુત્રો ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસ થયા છે.

જૂનું પાટણ.

જૂનું પાટણ હાલના પાટણની પશ્ચિમ દિશાએ હતું. હાલ જ્યાં ખેતરો ખેડાય છે અને પુષ્કળ ઇંટો પડેલી છે. જૂના ખંડેરોમાં માત્ર બે છે; સહસ્ત્રલિંગ તળાવ અને રાણીની વાવના ખાડા. કનસડા દરવાજા બહાર થોડેક છેટે કાળકા માતાના મંદિરની પાછળ જૂના કોટનો થોડો ભાગ છે. એ હાલના ગામના કોટ કરતાં દોઢો ઉંચો અને મજબૂત છે. હાલનું પાટણ સંવત્ ૧૫૦૦ ના શતકમાં વસ્યું હોય એમ જણાય છે. જૂના શહેરનો નાશ શી રીતે થયો હશે તેનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી. કુદરતી કારણે નાશ થયો હોવા સંભવ છે.

હાલના ગામથી ઉત્તર દિશાએ અર્ધો ગાઉ ઉપર સરસ્વતી નદી વહે છે; પણ તેનું વહેણ પહેલાં એ દિશામા ન હોવું જોઇએ, દક્ષિણ દિશાએ હોવું જોઇએ. નદીના વહેણથી શહેરનો નાશ થઈ દક્ષિણ ભાગમાં નવું શહેર વસવાનો સંભવ છે.

જૂનું પાટણ–સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વખતનું–કેવું હશે. તેનું વર્ણન ક્યાંય પણ જણાતું નથી. પણ તેની જાહોજલાલી ઘણી હોવી જોઇએ. વિસ્તારમાં પણ તે બહુ મોટું હશે. હાલના પાટણથી ત્રણ ગાઉ દૂર વડલી નામનું ગામડું છે, ત્યાં જૂના શહેરનો ધીકાંટો હતો એમ કહેવાય છે.

કર્નલ ટોડે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન એક પુસ્તકમાથી પાટણ વિષે આ પ્રમાણે ઉતારો કર્યો છે.

"અણહીલપુરનો ઘેરાવો બાર ગાઉ હતો. તેમાં ઘણાં દેવાલય અને પાઠશાળાઓ હતાં; ચોરાશી ચોક હતા, ચોરાશી ચૌટાં હતાં, અને ત્યાં સોનારૂપાની ટંકશાળો હતી. દરેક ન્યાતને માટે જુદા જુદા મહોલ્લા હતા અને જૂદી જૂદી જણસો જેવી કે હાથીદાંત,

મણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ માટે ઇલાયદાં બજારો હતા. એક નાણાવટીનું ચૌટું હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતુ, એક વૈદ્યોનું હતુ; એક કારીગર લોકોનું હતું, એક સોનીઓનુ હતુ, એક રૂપાના ઘાટ ઘડનારનું હતું; વળી ખલાસીઓ, ભાટ, અને વહીવંચા માટે જુદા રહેઠાણો હતા. નગરમાં અઢારે વર્ણ સુખે વસતા હતા. મહેલની આસપાસ આયુધાગાર (હથીયાર રાખવાનું મકાન), હાથીશાળા, ઘોડાર અને હીસાબી અને બીજાં ખાતાના અધિકારીઓની કચેરીઓ આવી રહી હતી. દરેક જાતના માલ માટે જૂદી જૂદી માડવીઓ હતી; અને ત્યાં નગરમા આવતા જતા અને વેચાતા માલ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી. આ માલમા તેજાના, મેવા, કરીઆણાં, કપુર, ધાતુ અને દેશપરદેશની દરેક કીમતી વસ્તુઓ હતી. તે સર્વે જાતના વેપારનું મથક હતું. જકાતની રોજની આવક એક લાખ ટંકા (હાલના પાંચ હજાર રૂપીયા) આવતી. એ નગરમાં પાણી માગો તો દૂધ મળતું. ત્યા જૈનનાં ઘણા દેરાસર હતાં. એક સરોવરના કિનારે સહસ્રલિંગ મહાદેવનુ દેરૂ હતુ. ચંપા, નાળિયરીઓ, જામફળીઓ, ચંદનનાં ઝાડ વગેરે વાળી તથા જેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા છે એવી વાડીઓમા એ શહેરની પ્રજા આનંદ મેળવતી. અહીંઆં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી અને તેથી સાંભળનારને બોધ મળતો. જૈન સાધુઓ અહીંઆં થોડા ન હતા, તેમજ બોલ્યા પ્રમાણે પાળનારા અને વેપારમાં કુશળ એવા વેપારીઓની પણ અછત ન હતી. વ્યાકરણ શીખવવાની ઘણી નિશાળો હતી ખરેખર અણહીલવાડ નરસમુદ્ર (માણસથી ભરેલો દરિયો) હતો. જો તમે દરિયાનું પાણી માપી શકો તો તમારે તેમાં રહેનારી વસતીની ગણત્રી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ત્યાંનું લશ્કર અસંખ્ય હતું અને ઘંટ બાંધેલા હાથીઓની પણ ખોટ ન હતી.''

આખું પથ્થરનું બાંધેલું હતું. તેને કાંઠે ફરતાં એક હજાર મહાદેવનાં દહેરાં હશે

સહસ્ત્રલિંગના કાંઠા ઉપરજ રાણીની વાવ છે. એ વાવના કુવાનું થોડુંક કોતરકામ માત્ર બચવા પામ્યું છે. એની કોતરણી ઉંચા પ્રકારની છે અને તે સમયના આબુ ઉપરના વિમલશાહના દેરાને મળતી છે. એ સિદ્ધરાજના દાદા **ભીમ**ની રાણી ઉદયમતિએ બંધાવી હતી એમ 'પ્રબંધ ચિંતામણિ'મા લખ્યુ છે. બર્જેસ એ વિષે લખે છે કે એ વાવ આખી હશે ત્યારે એનો જોટો આખા ગૂજરાતમા નહિ હોય

રાણીની વાવથી થોડે દૂર દામોદર કૂવો છે. આજથી ૧૧૦ વર્ષ અગાઉ તે કોઈ શાહૂકારે બંધાવ્યો હતો એવો 'વડોદરા સર્વસંગ્રહ'માં ઉલ્લેખ છે. ત્યાથી થોડે દૂર એક નાનું દેરૂ છે. આ દેરૂં જસમાની યાદગીરીમા અહીંના ઓડ લોકોએ આશરે ૬૦ વર્ષ ઉપર બંધાવ્યુ હતુ એ જસમાનું દેરૂ કહેવાય છે.

સિવાય મૂળરાજનો ભવ્ય ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ, દુર્લભે બંધાવેલું સાત માળનું ધવલગૃહ, દુર્લભ સરોવર, કર્ણનો પ્રખ્યાત કર્ણમેરુપ્રાસાદ, **ભીમે** બધાવેલું **ભીમે**શ્વર મહાદેવનું દેવાલય અને કુમારપાલનું કુમારવિહાર, આ સર્વની કંઇ એંધાણી રહેવા પામી નથી.

સહસ્ત્રલિંગની બાજુમા નદીની વચ્ચોવચ્ચ એક મકાન છે, તે 'શેખ ફરીદની દર્ગાહ' ના નામથી ઓળખાય છે. તેના ઘુમ્મટની છતમાં અને ભીંતોમા બહુ ઉત્તમ કોતરણીકામ છે. આ દર્ગાહ મૂળ હિંદુ મકાન હશે એમ બર્જેસ સાહેબનો મત છે.

નદીને સામે કાંઠે બાવા હાજીની દર્ગાહ છે.

ગામની પશ્ચિમ દિશાએ કનસડા દરવાજા બહાર ઇસામુદ્દીન સાહેબનો રોજો આવેલો છે. પ્રથમ તે હેમચંદ્રાચાર્યની પોષધશાળા (અપાશરો) હતી એમ કહેવાય છે.

ઇસામુદ્દીનના રોજાની પાછળ ૪૦ ફુટ પહોળી, ૨૦ ફુટ ઊંડી, ૪૦૦ ચોરસવાર આકારની એક ખાઇ છે, ત્યા અલફખાને સં. ૧૩૬૧ મા અદીના અથવા જામે મસ્જીદ બંધાવી હતી.

સિવાય શેખ જોધની મસ્જીદ, ગુમડા મસ્જીદ અને ગઝની મસ્જીદ એ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે.

હાલના પાટણને આશરે ત્રણચાર માઇલ ઘેરાવાનો કોટ છે. આ કોટ બાબીઓ અને શ્રીમંત ગાયકવાડે બંધાવેલો કહેવાય છે. તે બહુ ઉંચો નથી, પણ પાયાથી અર્ધો ભાગ સુધી પત્થર વાપરેલો છે. તેને ૧૨ દરવાજા અને ૧૩ મી બારી છે. એ બારી ભદ્રની પાછળ હતી, પણ હાલ તે તોડીને રસ્તો કર્યો છે. દરવાજાના નામ બગવાડો, છીંડીઓ, કોડીકુઇ, અઘારો (અગાર) અથવા દિલ્હી, ફાટીપોળ, કનસડો, (કાંસટા) મોતીશાહ, ખાન સરોવર, ભઠીવાડો (ભટીવાડા), મીરાં, નાગરવાડા, અને ગુંગડી [૧]

ભિન્નમાળ–શ્રીમાળ.[1]

શ્રીમાળ–હાલનું ભિન્માલ અથવા ભિન્નમાલ[2]–શ્રીમાળી, પોરવાડ અને અન્ય કેટલીક જ્ઞાતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન–જોધપુર રાજ્યના એક વિશાળ મેદાનમા લગભગ ૨૦ થી તે ૩૦ ફીટ ઉંચી તથા ઉત્તર દક્ષિણે પોણો માઇલ પથરાતી લાંબી ટેકરી ઉપર આવેલું છે. તેની સીમામા ઉત્તરે સુકડી (સુકી) નદી, પૂર્વમાં આબુ પર્વતની હારમાલા, દક્ષિણે સાંચોર પ્રદેશ અને પશ્ચિમે લુણી નદી આવેલાં છે.

આ નગર આજે કાલવશાત્ લગભગ નિર્જન તથા નિર્જીવ થયું છે અને વ્યાપાર નષ્ટ થયો છે. છતાં આજ નગર પૂર્વે ઘણું સમૃદ્ધિવાળું, ગાઢ વસ્તીવાળું તથા અનેક પવિત્ર તીર્થો, ગગનચુંબી મહાલયો તથા સુંદર સરોવરોથી ભરેલું હતું અને અણહિલવાડ પાટણ પહેલાં તે ગુર્જરદેશ–ગૂજરાત–નું મુખ્ય રાજનગર હતું. આ સુશોભિત નગરનું ગૌરવ તથા કીર્તિ ૧૩ મા સૈકા સુધી જળવાઈ રહ્યાં હતા. રાજ્યસ્થાન–રજપુતાના–માંથી ગૂજરાતમા પ્રવેશ કરવાના એક મુખ્ય રસ્તાને મથકે આ નગર બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેને લીધે તે રાજસત્તા તથા વ્યાપારનું મુખ્ય મથક થઇ પડયું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૩ માં મુગલ શહેનશાહ અકબરે રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે ભિન્નમાલને મારવાડ વિભાગમાં મૂકયું ત્યા સુધી તે ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત દેશ) ના એક ભાગમા ગણાતું; ત્યારપછી તે જોધપુર રાજ્ય

૧. આ હકીકત રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના ' શ્રીમાળ ક્ષેત્ર ' નામથી ૧૯૨૪ ના 'ગૂજરાતી' ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલ વિસ્તૃત લેખમાંથી લીધા છે.

૨. કેટલાક ગ્રંથોમાં આ નગરને ભિલ્માલ, ભિલ્લમાલ, ભિંડમાલ ઇત્યાદિ નામોથી વર્ણવામાં આવ્યુ છે પણ આ બધાં નામો ભિન્નમાલના અપભ્રંશો છે.

(મારવાડ) ના જસવંતપુર જીલ્લાનું એ મુખ્ય નગર થઈ પડયું. જ્યારથી જોધપુરના મહારાજા જસવતસિંહજીએ ભિન્નમાલની બાજુમા લોયાણા કરીને એક ગામ હતુ તેના રાણા સાલજીએ જોધપુર રાજ્ય સામે મડ ઉઠાવ્યુ, તે સમાવી સાલજી પાસેથી લોયાણા સર કર્યુ અને લોયાણાનુ નામ બદલી જસવતપુર નામ આપી તેને એ જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ અને થાણુ કર્યું, ત્યારથી ભિન્નમાળની અગત્ય ઘટતી ગઇ અને ઘણો સઘો વ્યાપાર પણ બીજે રસ્તે ખેચાઇ ગયો

'શ્રીમાળ પુરાણ'મા લખ્યુ છે કે આ નગર સત્યયુગ (કૃત-યુગ)મા શ્રીમાલ, ત્રેતાયુગમા રત્નમાન અને દ્વાપરયુગમા પુષ્પમાલ એ નામે ઓળખાતુ અને કલિયુગમા ભિન્નમાલ એ નામે ઓળખાશે. લાવણ્યસમય કૃત 'વિમલ પ્રબધ' નામના જૈન પુસ્તકમા આ નગર સત્યયુગમા પુષ્પમાળ, ત્રેતામા રત્નમાળ, દ્વાપરમા 'શ્રી શ્રીમાળ' અને કલિયુગમા ભિલ્લમાલ એ નામે ઓળખાયુ એમ લખ્યુ છે. આ નગરના જુદા જુદા નામો માટે જુદી જુદી કથાઓ 'શ્રીમાળ પુરાણ' તથા અન્ય ગ્રથોમા આપેલી છે

'શ્રીમાળ પુરાણ'મા શ્રીમાળ નગરની સ્થાપના છેક સત્યયુગમાં થયેલી લખી છે, ત્યારે જૈન ગ્રથોમા લખ્યુ છે કે દ્વાપર યુગને અંતે (વિક્રમ સવત પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ મા) આ નગરનું નામ શ્રીમાળ હતુ ઐતિહાસિક દષ્ટિથી આ નગરની સ્થાપના દ્વાપર યુગને અન્તે માની શકાય છે અને તેથી આ નગરનુ નામ દ્વાપર યુગમા શ્રીમાળ હતુ

શ્રી લક્ષ્મીજીએ શ્રીમાળ નગર વસાવ્યુ એવો લગભગ સર્વ કથાઓમા ઉલ્લેખ છે-ખાસ કરીને 'શ્રીમાળ પુરાણ'મા [૧]

---

૧ एतत्तदेव विप्राणां श्रीमालं देवपत्तन ।
यत्पुरा श्रीसमादेशान्निर्मित विश्वकर्मणा ॥९॥

શ્રીમાળ નગર લક્ષ્મીજીએ સ્થાપ્યું, અને શ્રીમાળ નગરમાં લક્ષ્મીનો વાસો હતો, એ સર્વ વાતનો ખુલાસો 'શ્રીમાળ પુરાણ' ના અધ્યાય ૬૬ માના ૯ થી ૧૩ સુધીના શ્લોકો ઉપરથી થઇ જાય છે. શ્રીમાળ નગરની આસપાસ સુવર્ણાદિ રત્નોની ખાણો હતી.[૨] સોનું અને રત્નો પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીરૂપ છે. શ્રીમાળની ભૂમિમા આવા બહુમૂલ્ય પદાર્થો ભરેલા હોવાથી તેને લક્ષ્મીનું પ્રિયસ્થાન કહેવામા આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને લક્ષ્મીનો ત્યા વાસો હતો એમ કહેવામા આવે, એ પણ તેટલુંજ ખરૂં છે.

આ નગરના આદિમવાસીઓ અથવા સત્તાધિશો ભિલ્લો હતા, ત્યારપછી આ નગર મનુના પૌત્ર આનર્તના હાથમાં આવ્યું. આનર્તના પુત્ર રૈવતના હાથમાથી આ નગર યાદવોએ લીધું. યાદવાસ્થળી (ઇ. સ. પૂ. ૧૩૯૦) મા યાદવો નાશ પામ્યા, ત્યારપછી

विहिता निधयो यत्र स्वयं देव्यास्तथाश्रिया ।
इच्छाप्रदायिनो यत्र श्रीरेयासीत्स्वयं किल ॥१०॥
एतत्तदेव विप्राणां श्रीमालन्नाम पत्तनम् ।
क्षीरोदमथनाज्जाता यत्र श्री स्थितिमातनोत् ॥११॥
एतत्तदेव विप्राणां श्रीमालन्नाम पत्तनम् ।
यत्रोर्व्या खनमानायां पुरा रत्नानि निर्ययुः ॥१२॥
अधुनैतत्प्रपश्यन्तः कष्टं जीयामहे वयम् ।
दुःखितं सर्वतो हन्त घोरे प्राप्ते कलौयुगे ॥१३॥
(અ. ૬૬ મો)

૨ ગ્રીક રાજા સેલ્યુકસનો એલચી મેગાસ્થીનીસ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦)' મૌર્ય વંશના મગધ દેશના રાજા ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિંદુસ્તાન વિષેની ઘણી હકીકતો લખી છે તેમાં તેણે લખ્યું છે કે આબુની પાસે સોનારૂપાની ખાણો હતી. (જુઓ મુંબઈ ગેઝેટીયર, વો. ૧, ભા. ૧. પાનું ૫૩૪).

આ નગર ઉપર મલેચ્છ (પરદેશી લોકો)ની સત્તા થઇ. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૯ થી ૧૯૭ સુધી આ નગર પર મૌર્ય (પરમાર) રાજાઓ સત્તાધીશ હતા. મૌર્યો પછી આ નગરમા ગ્રીક-બેકટ્રીઅન રાજાઓનો અમલ થયો અને આ લોકોનો પરાજય કરી ક્ષત્રપ રાજાઓ (ઇ. સ. ૧૦૦-ઇ. સ. ૩૮૯) એ આ નગરમા રાજ્યસત્તા સ્થાપી. ક્ષત્રપો પછી ગુપ્ત વંશના રાજાઓ (ઈ. ૪૧૦-૪૭૦) સત્તાધીશ થયા. ત્યારપછી હુણોના હાથમા રાજ્યસત્તા આવી. ત્યારપછી આ નગરમા ગુર્જરોની (ઈ. સ. ૫૫૦-૬૫૩) સત્તા થઈ. તે પછી પરમારો આ નગરના રાજા હતા. ઇ. સ. ૧૧૮૩ ના અરસામાં ભિન્નમાલ નાડોલના સોનગિરા ચોહાણોના હાથમા ગયું. ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં આ નગરમા રાઠોડો સત્તાધીશ થયા. ચોહાણોએ ભિન્નમાલ પાછું મેળવ્યું, પણ થોડા વખતમા રાઠોડોના હાથમા પાછું ગયું રાઠોડો પાસેથી ભિન્નમાલ અફઘાનોના હાથમા ગયું. અફઘાનો પાસેથી પડીહાર રજપૂતોએ તે પાછું મેળવ્યું અને તેમની કનેથી રાઠોડોએ પાછું સર કર્યું અને અદ્યાપિ પર્યંત તે તેમનેજ હસ્તક છે.

આ નગરના અનેક રાજ્ય પરિવર્તનોમા ભિન્નમાલને થોડે કે ઘણે અંશે હાનિ થયેલી, પણ ગુર્જર રાજાઓના સમય સુધી આ નગર સમૃદ્ધિવાન હતુ અને વસતી ખીચોખીચ હતી. વ્યાપાર પણ ધમધોકાર ચાલતો. વનરાજે (ઇ. ૭૨૦-૭૮૦) મા પાટણ વસાવ્યું હતુ. અને દેશપરદેશના વ્યાપારીઓને તેડાવી પાટણમા રાખ્યા હતા. વળી ચાવડા રાજાઓના સમયમા ગૂજરાતનુ મુખ્ય નગર ભિન્નમાલ મટી પાટણ થયું હતું, છતા ભિન્નમાલને તેની સમૃદ્ધિ, વ્યાપાર તથા વસ્તીને લીધે લેશ પણ ધોકો પહોચ્યો ન હતો.[1] ગુર્જર

૧. ગૂજરાત ગેઝેટીયરમાં આપેલી ભિન્નમાલની તવારિખમાં તથા અન્ય સ્થળે શ્રીમાળના નાશ તથા ઉદ્ધારની કેટલીક સાલો આપેલી છે તે ઇતિહાસપ્રિય પુરૂષને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ જાણી અત્રે આપવામાં

રાજાઓ પછી અનેક કારણોને લઈ ભિન્નમાલની પડતીની શરૂઆત થઈ અને ત્યારપછીનાં ચારપાંચ સૈકામાં ભિન્નમાલનો ભાંગી ભૂકો થઇ ગયો, વ્યાપાર ગયો, વસ્તી ગઈ અને સમૃદ્ધિ પણ ગઇ. ભિન્નમાલની અવનતિનાં ઘણા કારણો છે, તેમાં મુખ્ય કારણોઃ— (૧) રાજ્યકર્ત્તાઓની અવ્યવસ્થા, (૨) ગૂજરાતની પ્રભુતા, (૩) દુકાળો અને (૪) શત્રુઓના આક્રમણો છે.

સંવત્ ૧૫૧૨ માં પદ્મનાભ કવિએ કાન્હડદે પ્રબંધ રચ્યો છે; તેમાં ભિન્નમાલના નાશ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગૂજરાતના રાજા કરણ વાઘેલા (ઇ. સ. ૧૨૯૬–૧૩૦૪) એ પોતાના નાગર બ્રાહ્મણ પ્રધાન માધવની ગેરહાજરીમાં તેની સ્ત્રીની ઈજ્જત લીધી અને તેના ભાઈ કેશવને માર્યો. જ્યારે માધવ બહારગામથી આવ્યો ત્યારે આ સમાચાર સાંભળી રાજા ઉપર એને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં દિલ્હી જઇ, ત્યાંના સુલ્તાન અલાઉદ્દીનને ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરવા ઉશ્કેર્યો. અલાઉદ્દીને પોતાના સરદાર અલફખાનની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અલફખાને ઝાલોરના સોનગિરા ચોહાણ રાજા કાન્હડદેને તેની સરહદમાં થઇને જવા દેવાને કહેણ મોકલ્યું. પણ કાન્હડદેએ કહેણ કબુલ કર્યું નહિ, એટલે અલફખાન મેવાડને રસ્તે થઈ ગૂજરાત ગયો અને ગૂજરાત જીત્યું. પછી કાઠીયાવાડ તથા કચ્છ ગયો અને ત્યાંનાં કેટલાંક નગરો લૂંટી મારવાડ તરફ ચાલ્યો. મારવાડ જઈ અલફખાને સિવાણે પડાવ નાંખ્યો અને ઝાલોરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ આખરે ફાવ્યો નહિ તેથી ચાલ્યો ગયો. અલાઉદ્દીને બીજીવાર ઝાલોર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું, પણ ઝાલોર

આવે છે. ઇ. સ. ૨૦૯ માં શ્રીમાળમાં પહેલવહેલો નાશકારક હુમલો, ઈ. સ. ૪૩૮ માં રાક્ષસોનો હુમલો, ઇ. સ. ૬૪૪ માં શ્રીમાલ ફરીથી બંધાયું, ઈ. સ. ૮૪૪ માં દુશ્મનોનો હુમલો, ઇ. સ. ૮૯૯ માં શ્રીમાળનો પુનરુદ્ધાર. સાઢકુલ રત્નપટાવળીમાંથી જણાયું છે કે સં ૧૩૧૩ માં રાવ કાન્હડદેએ શ્રીમાળ પાછું વસાવ્યું.

પડયું નહિ, તેથી ત્રીજીવાર ગોરી મલેક નેબની સરદારી હેઠળ મોટું લસ્કર મોકલ્યું. આ વખતે ઝાલોર પડ્યું. ઝાલોર લીધા પછી એક દુભાષીયા મારફતે મલેકને ખબર પડી કે પાસે ચોહાણની બ્રહ્મપુરી (બ્રાહ્મણોની પુરી) ભિન્નમાલ નગરી છે અને ત્યા ધનાઢ્ય લોકો રહે છે. આથી મલેક ભિન્નમાલ તરફ જવા નીકળ્યો. મલેકનું લશ્કર ભિન્નમાલ પહોચ્યું અને લોકોને સુનાજ દબાવ્યા. નરનારીઓને કેદ કર્યાં; ગામ લૂંટયું અને બાળી નાંખ્યું. સવાર થતાં પહેલાં મુસલમાનો પાછા વળ્યા. કાન્હડદેને આ સમાચાર મળ્યા કે તરતજ મોટું લશ્કર એકઠું કરી મલેકની સામે ગયો અને મહીમ દેવડા નામના એક સરદારે મુસલમાની લશ્કરને કાપી નાખ્યું. અલાઉદ્દીને ફરીથી ઝાલોર

વખતે નેવું હજાર વાણીયા, પીસતાળીસ હજાર બ્રાહ્મણો તથા અન્ય જાતિઓ મળી લગભગ અઢીલાખ માણસો હતા, અનેક ધનવાનો હતા, અનેક વ્યાપાર ઉદ્યોગો હતા તે શહેર આજે (ઈ. સ. ૧૮૯૧ મા) સરકારે તૈયાર કરેલા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૧૪૨૧ ઘરના, ૪૫૪૫ મીટે ભાગે ખેતીપર તથા કાસાના વાસણો બનાવી ગુજરાન કરનાર ગરીબ માણસોથી વસેલું છે. ઈ. ૧૬૧૧ મા અંગ્રેજ નિકોલસ ઉફલેટે ભિન્નમાલને ૩૬ માઈલ (૨૪ ગાઉ) ઘેરાવાવાળું તથા ઘણા નાશ પામતા તળાવો તથા કિલ્લાવાળું જણાવ્યું હતું.

શહેર બહાર પાચ ૭ માઈલ દૂર આવેલા જુના દરવાજાઓ (ઉત્તરે ઝાલોરદ્વાર, પશ્ચિમે સાંચોરદ્વાર, ઈશાન કોણમા સૂર્યદ્વાર અને અગ્નિ કોણમા લક્ષ્મીદ્વાર) ના ખંડિયેરો પડયા છે. ભિન્નમાલની તળેટીની આસપાસ એક નાની પાછલા વખતની કિલ્લેબંધીના ચિન્હો જણાય છે.[1]

---

૧. મુંબાઇ ગેઝેટીયર (વોલ્યુમ પહેલુ, ભાગ ૧ લો) માં આપેલી ભિન્નમાળની તવારીખમાં આ દરવાજાઓનાં જુદાં જુદાં નામો આપ્યાં છેઃ (૧) કિધાણુ બીવાવ, ભિન્નમાળની ઉત્તરમા લગભગ ૭ માઇલ દુર નરટનની પાસે અને મોટા કુવા આગળ; (૨) સુરજપાલ, ભિન્નમાળથી લગભગ ૭ માઇલ દૂર પૂર્વમાં, મહાદેવના દહેરા આગળ આનપુર પાસે, (૩) રસવિહાર ભિન્નમાળથી દક્ષિણે લગભગ ૬ માઈલ દૂર, હનુમાનના દેવળની પાસે અને (૪) ધરણિધર, ભિન્નમાળની પશ્ચિમે લગભગ ૭ માઈલ બંદરની પાસે મોટા કુવા આગળ.

આ કિલ્લાબંધી ગૂજરાત દરવાજાથી નીકળી પશ્ચિમમાં પિપ્પલદ્વાર અને ત્યાંથી ચક્ષસરોવરની નહેરની પૂર્વ બાજુમાં થઈ સરોવરના નૈઋત્ય ખુણામાં વધે છે અને ત્યાંથી સરોવરના દક્ષિણ કિનારાની બાજુએ થઈને ઉત્તરમાં ઝાલોરદ્વાર આગળ જાય છે ઝાલોરદ્વારથી આ કિલ્લાબંધી પૂર્વમાં કરાત (કરાડ-કનકસેન) સરોવરની બાજુ તરફ વધે છે અને આ સરોવર આગળથી કિલ્લાબંધી દક્ષિણે ગૂજરાતના દરવાજા આગળની કિલ્લાબંધી સાથે મળે છે. આ હેલી કિલ્લાબંધી એટલીબધી જીર્ણ થઈ ગઇ છે,

પંચાસર.

પ્રાચીન પંચાસર અને હાલનું પંચાસર એકજ છે અને તે ગૂજરાત અને કચ્છની સરહદ ઉપર આવેલું ઠીકઠીક મોટું ગામ છે. પંચાસર ચાપોત્કટ વંશના રાજાઓનું મુખ્ય શહેર હતું અને મેરૂતુંગે તેને 'વર્ધમાન આહાર' મા આવેલું હોવાનું જણાવ્યું છે.

એક દંતકથા પ્રમાણે પંચાસરમાં ચાપોત્કટ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. બીજી દંતકથા પ્રમાણે દ્વીપ અગર આધુનિક દીવમાં ચાપોત્કટ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. આ બન્ને દંતકથાઓ સત્ય હશે, કારણ કે એ વંશની બે શાખાઓ આ બે સ્થળે રહેતી હશે. છતાં પણ જે ચાપોત્કટ વંશના રાજાઓએ પાછળથી અણહિલપુરમાં ગાદી સ્થાપી તે પહેલાં પંચાસરમાં વસેલા હોવા જોઇએ. દંતકથાથી સિદ્ધ થાય છે કે અણહિલ પટણમાં વસ્યા પહેલાં ચાપોત્કટોએ ૭૨ વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું. જો તેમનું સ્થાન દ્વીપ ધારવામાં આવે તો આપણે ધારવું પડશે કે ત્યાં તેઓ ઇ. સ. ૬૭૫ માં વસ્યા હતા. પણ તે શંકા ભરેલું લાગે છે; કારણ કે આ વખતે વલ્લભી અમલ દ્વીપ કરતાય વધારે પશ્ચિમ તરફ ફેલાયો હતો, કારણ કે જૂનાગઢ તેના તાબામાં હતું. તેથી ચાપોત્કટ વંશની શાખા દ્વીપ જેટલા દૂર પ્રદેશમાં આવી ઇ. સ. ૬૭૫ માં પોતાની

શાખા સ્થાપે એ સંભવિત નથી. પંચાસર ભિન્નમાલથી ઘણું નજીક છે અને ત્યાં મુખ્ય શાખા રાજ્ય કરતી હતી. વલ્લભી અમલ એટલે ઉત્તર સુધી પ્રસર્યો ન હતો. ચાપોત્કટોની હાર થવા છતાં તેઓ પંચાસરમા રહેતા હતા એવી વાત સાચી જણાય છે, તેથી વનરાજ પંચાસરમા જન્મ્યો હતો એ વાતથી દ્વીપને બદલે પંચાસર રાજ્યધાની હતું એ વાતને ટેકો મળે છે. વળી વનરાજે અણહિલ પટ્ટણમા પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું છે તે ઉપરથી સર્વ શંકા દૂર થાય છે. કારણ કે મંદિરનું એ નામ એટલા માટે પાડવામાં આવ્યું હતુ કે મૂર્તિ જૂની રાજ્યધાની પંચાસરમાથી આણવામાં આવી હતી.

'રત્નમાલ' મા જણાવ્યું છે કે કનોજના ચાલુક્ય રાજાએ વિ. સં. ૭૫૨ મા પંચાસરના ચાપોત્કટ રાજા જયશિખર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. પણ ૭ મા સૈકામાં કનોજમાં ચાલુક્ય નહિ પણ પાલ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા; પણ એટલી વાત ચોક્કસ છે કે વનરાજનો બાપ માર્યો ગયો હશે. (યુદ્ધમાં?) અને તે દુઃખી હાલતમા તેના બાપના મરણ પછી જન્મ્યો હશે. દંતકથા પ્રમાણે તે વનમા જન્મ્યો હતો, માટે વનરાજ કહેવાયો અને **શીલગુણસૂરિ** નામના એક જૈન સાધુને તેની ભાળ મળતાં તેણે તેની માને તેને ઉછેરવામાં મદદ કરી હતી.

વલભી–વંશ

વલભી નગરની સ્થાપના સૌરાષ્ટ્રના ગુપ્ત રાજાઓના સરદાર ભટાર્કે કરી હતી. તેણે ગિરિનગરમાં પર્ણદત્તને સત્તા ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો. શરૂઆતમાં ભટાર્કે ગુપ્ત રાજાઓની તાબેદારી સ્વીકારી, પરંતુ સ્કંદગુપ્તના અવસાન પછી તે સ્વતંત્ર થયો, વલભીને રાજધાની બનાવી અને જૂનાગઢમાં પોતાના તરફથી એક સુબો નીમ્યો.

આ વખતે વલભી આબાદી ભોગવતું મોટું શહેર હોવું જોઈએ. હુએનસંગના કહેવા પ્રમાણે તેનો ઘેરાવો ૬ માઈલનો હતો. એની પ્રજા વિવિધ વર્ણની અને શ્રીમંત હતી. ઈ. સ. ૭૬૦ માં પણ વલભી નગરનું શાસન ઉત્તરમાં વડનગર સુધી, પૂર્વમાં ગોધરા સુધી અને પશ્ચિમમાં જૂનાગઢ સુધી હતું.

વલભી રાજાઓ મોટા દિલના હતા, તેથી દરેક ધર્મ આબાદ થયો હતો. જૈનોનાં પણ ત્યાં મંદિરો હતાં અને બ્રાહ્મણો પણ ત્યાં આકર્ષાઈને આવ્યા હતા.

વલભી નગરની આબાદી લગભગ ૩ સૈકા સુધી ટકી રહી. વલભીના નાશ વિષે જૂદી જૂદી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે, પણ તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની નથી. ધ્રુવભટ્ટના વખતમાં વલભી નગરની પડતી થઇ હશે. મેરૂતુંગ કહે છે કે વલભીનો એક ધનાઢ્ય વેપારી રાજ્યથી નારાજ થઇ સિંધમાંથી મુસલમાનની ચડાઈ લઇ આવ્યો; એ વાત ઐતિહાસિક લાગે છે, કારણ કે અલબરૂની તેને પુષ્ટિ આપે છે. સિંધના રાજકર્તાએ દરિયા માર્ગે લશ્કર મોકલ્યું અને તેણે રાત્રે ઓચિંતો છાપો મારી રાજાને મારી નાંખ્યો. તે પછી શહેર લૂંટી, તેનો નાશ કર્યો. વલભી નગરનો વિનાશ ઇ. સ. ૭૭૫ માં થયો હશે.

રાજપૂતાનાની દંતકથા પ્રમાણે વલભી વંશની એક શાખા ૧૫ મા સૈકાના અંતમાં મૂળરાજે તે જીતી લીધું ત્યાં સુધી ત્યાં રાજ કરતી હતી; તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સત્ય ભાસે છે.

વળાની હકીકત.

વળાથી અગ્નિ ખુણામાં ગામ ચમારડી ગાઉ ૨॥ ઉપર છે. વળેથી ત્યાં જતાં આશરે અર્ધો મેલ ચમારડી રહે છે. ત્યાં ડાબી બાજુ ઉપર ખેતરમાં મોટા પથરા પડયા છે, તેને ભીમની બેન રમવાના પાંચીકા કહે છે. એ ચમારડી ગામમાં ઉત્તરાદે મોઢે એક વાવ છે, તે ઘણી જૂની છે. તેનું પાણી પીવા સિવાય વાપરવાના કામમાં આવે છે. ગામમાં મુસાફર લોકોને ઉતરવાનો ચોરો હાલ બનાવેલો છે, તે ઘણો સારો છે.

ગામના થડમા ઉગમણો ખોડિયાર માતાનો એક ડુંગર છે. તે ઉપર ખોડીયાર માતાનું સ્થાનક છે તથા એક ઠેકાણે મોટી ગુફા છે, તેને ભીમની ગુફા કહે છે. તે આશરે ૪૦ માણસ બેસી શકે એવડી છે.

એ ડુંગરના પથરા, વળાની આસપાસના મહાદેવ તથા પોઠીયાના પથરા જેવા છે. એ ડુંગર ઉપર પથરામા પાણીના મારકાનું નિશાન પડેલા છે; તેથી લોકો કહે છે કે અહીં સુધી કોઇ વખત દરીયો હતો.

એ ડુંગરના થડમા ઉત્તરાદિ તરફ એક મોટો પથર છે, તેને લોકો ભીમની મોઇ કહે છે, તથા તેજ ડુંગરથી ઉગમણી તરફ જમીનમા પથરની ખાણો છે. તેમા ધોળા પથર, કાચા ભુકરવ જેવા નીકળે છે, ત્યાથી અગ્નિ ખુણામા અર્ધો માઈલ ઉપર એક નાનો ડુંગર છે. તે ડુંગરના પેટામા આથમણી બાજુ એક પથરની ખાણ છે, તે ઘણી જૂની છે. તેના પથર અગાઉ જણાવેલી ખાણ કરતા વધારે કઠણ છે.

તેની પાસે આથમણે એક નાનુ ગામ છે, તેમા છાનરના (?) ઘર ૨૫ આશરે છે, તે જુની ચમારડી કહેવાય છે. ખોડીયારના ડુંગરની દક્ષિણમા એક કુવો છે તેનું પાણી એ ગામના લોકો પીએ છે. તે ઠેકાણે પીપરનું તથા લીંમડાનું ઝાડ છે. ત્યાથી પશ્ચિમમા પથરની એક મોટી ભેખડ છે. તેની વાત એમ ચાલે છે કે કંસારાની જાન કોઇ વખત આ ઠેકાણે દબાઇ મરશે એવું ભવિષ્ય કોઇ મંત્ર પુરૂષ કહી ગયા છે તેથી કંસારા લોક ડરીને ત્યાથી વેગળા ચાલે છે. ચમારડીથી આથમણી બાજુ ખોડિયારના ડુંગર સામો એક ડુંગર છે, તે ઉપર જૂની મસ્જીદ છે. ચમારડીથી દક્ષિણમા એક નદી કાલુભાર વળાને પાદર હતી, તે ગામ ચોગદને પાદરથી ફંટાઇને વર્ષ ૬ થયા ત્યા આવી છે તેનાથી દક્ષિણે ઘ્રશાલેવો નામે ડુંગર છે

તેના થડમા પીતુના ઝાડ હેઠળ ઘુઘલીમલ બાવાની મૂર્ત છે, તેનુ માથુ તથા ધડ જુદા છે તેના માથા ઉપર બાવાની ટોપીનો નકશો છે, કાનમા પથરના કુડલ છે, કેડ સુધી મૂર્તિ ભોયમા છે એક પથરની તુબડી છે તેની માનતા ઘણી ચાલે છે

ત્યાથી ઉત્તરમા થાપો ડુગર છે, તેના થડમા ઉત્તરાદિ તરફ થાપનાથ મહાદેવ તથા ખેતરપાળનુ એક દહેરૂ છે ત્યા એક વાવ છે, અને ગોસાઈ રહે છે, તેના ઘર ઉત્તરાદે બાર છે તેમાના આથમણી તરફના ઘરમા પછીતે એક ભોયરૂ છે, તેની એવી વાત ચાલે છે કે એક ગોસાઇ અને એક ચમારડીનો ગરાસીયો મણ ૧ તેલ લઇને મસાલ સહિત તે ભોયરામા ગયા તેમાથી મણ ॥ તેલ બળી ગયુ, પણ ભોયરાનો પાર આવ્યો નહિ, ત્યારે પાછા વળ્યા

તે થાપા ડુગર ઉપર શિવનુ એક જૂનુ દેરૂ છે તેનુ નામ પણ થાપનાથ છે તેનો પોઠીયો તૂટેલો છે તે દેરાથી પૂર્વમા ૨ મહાદેવ છે તથા જૂની ઇમારતના પાયા છે તે ડુગરના થડમા સતીના પાળીયા તથા બાવાની સમાતો છે

આનંદપુર.

આનંદપુર કયુ શહેર છે તે વિષે ઘણો મતભેદ છે. ડૉ. ફ્લીટના કહેવા પ્રમાણે પ્રાચીન આનંદપુર તે હાલનુ ખેડાથી અગ્નિકોણમા ૨૫ માઇલને અંતરે આવેલું આણુંદ છે. ડૉ બર્જેસના કહેવા પ્રમાણે કાઠિયાવાડમા વળાની વાયવ્ય કોણમા ૫૦ માઇલ છેટે આવેલું આનંદપુર તેજ એ છે, તો સ્ટીવન્સન, વીવીઅન દસેન્ટ માર્ટીન, ડૉ બુહલર અને ડૉ ભાંડારકરના મત પ્રમાણે તે હાલનુ ઉત્તર ગૂજરાતમા આવેલુ વડનગર છે

છેલ્લો અભિપ્રાય વાસ્તવિક લાગે છે. બીજાં બે સ્થળોની જેમ વડનગર અને આનંદપુરમા ઉચ્ચારનુ સામ્ય નથી, પરંતુ લાબાકાળથી ચાલી આવતી દંતકથા પ્રમાણે તેના નામમા ઘણીવાર ફેરફાર થયો છે. કૃતયુગમા તેનુ નામ ચમત્કારપુર હતુ, ત્રેતાયુગમા આનર્તપુર હતુ, દ્વાપર યુગમા આનંદપુર હતું અને કલિયુગમા વૃદ્ધનગર હતું. કુમારપાલના વખતની એક પ્રશસ્તિથી જણાય છે કે ૧૨ મા સૈકામા હાલનું વડનગર આનંદપુરના નામથી ઓળખાતુ હતુ[1] એજ પ્રશસ્તિમા ત્રણ ઠેકાણે નાગર બ્રાહ્મણો આનંદપુરમા વસ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તે વડનગર નાગર બ્રાહ્મણોનું નિવાસસ્થાન છે એ દંતકથાને પુષ્ટિ આપે છે

સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા વડનગરનુ નામ આણંદપુર અને આનર્તપુર બન્ને હતું એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે.

હુએનસંગે આ શહેરનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેણે તેની સ્થિતિની આપેલી વિગત તેની યથાર્થતા જાણવામા આપણને ઘણી

१ धर्माऽत्रैव चतुर्युगेऽपि कलिनानदः परिस्पन्दते ।
तेनानन्दपुरेति यस्य विबुधै र्नामान्तर कारितम् ॥

મદદ કરે છે. તે કહે છે: "અહીંથી (વલ્લભી) વાયવ્ય ખુણામ જતાં ૭૦૦ લીને અંતરે (અનન્તોપુલો) આણંદપુર આવે છે. આ પ્રદેશ વિસ્તારમાં ૨૦૦૦, લી છે, અને મુખ્ય શહેરનો વિસ્તાર આશરે ૨૦ લી છે. વસ્તી ઘાટી છે અને શ્રીમંત છે. ત્યાં મુખ્ય રાજકર્તા નથી, પણ તે માલવાની સાથે જોડાયલું છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આણંદપુર વલ્લભીથી ૧૪૦ માઇલ આવેલું છે અને વડનગર પણ બરાબર એટલેજ અંતરે છે. કાઠીયાવાડનું આણંદપુર તો વળાથી માત્ર ૫૦ માઇલજ છે.

વળી હુએનસંગના સમયમાં કચ્છ અને આણંદપુર માલવાના શાસન નીચે હતાં. ધ્રુવભટ્ટના સમયમાં વલ્લભી રાજ્ય સત્તાવાન હતું, જૂનાગઢનો રાજા પણ વલ્લભીના રાજકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો હતો.

એવુ જાણ્યું નથી, કારણકે કુમારપાલના સમય સુધી તેને કોટ બંધાયો નહોતો[1]

રાજા કુમારપાળે તે સવત ૧૨૦૭ મા બધાવ્યો હતો. બ્રાહ્મણોનું કેન્દ્ર હોઇને તેમા એકવાર અનેક મદિરો હશે અબુલ-ફઝલે લખ્યુ છે કે તેમા ૩૦૦૦ મંદિરો હતા આ કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. ૩૦૦ વર્ષનાં મુસલમાની અમલ પછી જો તેમા આટલા બધા મદિરો હતા તો તેની ચડતીના સમયમા કેટલા બધા હશે તે કલ્પી શકાશે[1]

ઇક્ષ્વાકુ વશના રાજા કનકસેને ઇ સ પૂર્વે ૧૪૪ મા પરમાર રાજા પાસેથી પ્રદેશ ઝૂટવી લઈ વડનગરની સ્થાપના કરી એવી દંતકથા છે[2]

ગિરિનગર (જૂનાગઢ).

જૂનાગઢ (યવનગઢ) શહેરનુ મૂળ નામ ગિરિનગર કે ગિરનાર હતું, પણ હાલ તેની પાસેનો ડુંગર તે નામથી ઓળખાય છે. શહેરનું મૂળ નામ પડવાનું કારણ એ હતુ કે કોઈ વાર ઉજ્જયન્ત અને કોઇ વાર રૈવતક પર્વતના નામથી ઓળખાતા સુંદર ડુંગરની પાસે તે આવેલું હતુ [1]

પ્રાચીન કાળથી ગિરનાર સુવિખ્યાત સ્થળ થઇ પડયુ છે, અને એક વખતે તે તીર્થસ્થાન રાજધાનીનુ શહેર, આરોગ્ય સ્થળ, કિલ્લો અને મેળો ભરવાનુ સ્થળ થયુ હોય તેમા આશ્ચર્ય નથી

હિંદુઓ, જૈનો અને બૌદ્ધો સર્વ તેને તીર્થ ગણે છે ઘણા પ્રાચીન કાળમા બ્રાહ્મણો આ સ્થાનને અસાધારણ પવિત્ર માનતા હતા. ખુદ મહાભારતમા તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે

उज्जयन्तश्च शिखरो क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥
तत्र देवर्षिवीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकः त निबोध युधिष्ठिर ॥
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
उज्जयन्ते स्म तप्तांगो नाकपृष्ठे महीयते ॥

ભારતમા નથી, એટલે પાછળથી લખાઈ હશે. કૃષ્ણની સાથે આ સ્થાનના સયોગને લીધે તે તીર્થ ગણ્યું હોય તે સભવિત છે. આ સંબધમા હજી ત્યા ગરૂડના પગલા યાત્રાળુને બતાવવામા આવે છે, તે અર્થસૂચક છે.

જૈનો પણ આ ડુંગરને પવિત્ર માને છે. તેમના ૨૨ મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમી અથવા નેમીનાથ, જે કૃષ્ણના ભત્રીજા થતા હતા એમ કહેવાય છે, તે ત્યા દેવ થયા હતા એમ મનાય છે. આથી દિગમ્બરીઓ આ સ્થાનને અસાધારણ પવિત્ર માને છે.

અશોકનો લેખ ત્યા કોતરાવાથી તે સ્થાન બૌદ્ધોને પણ પવિત્ર થયુ. હાલ પણ ત્યા બૌદ્ધોની કેટલીક ગુફાઓ છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ ડુંગરને ઉચ્ચ સ્થળ–Hill station તરીકે ગણવામા આવે છે. મહાભારતમાના નીચેના શ્લોકોથી તે વત સ્પષ્ટ થાય છેઃ

तौ विहृत्य यथाकामं प्रभासे कृष्णपांडवौ ।
महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ।
पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचसा त महाधरम् ।
पुरुषा मंडयांचक्रुरुउपजह्रुश्च भोजनम् ॥
ततः कतिपयाहस्य तस्मिन्नैवतके गिरौ ।
वृष्ण्यन्धकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥
प्रासादे रत्नचित्रैश्च गिरिस्तस्य समन्ततः ।
सदेशः शोभितो राजन्कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥
वादित्राणि च तत्रान्ये वादकाः समवादयन् ।
ननृतुर्नर्तकाश्चान्ये जगुर्गेयानि गायकाः ॥
एते परिवृता. स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक् पृथक् ।
तमुत्सवं रैवतके शोभयां चक्रिरे नृप ॥

આથી જણાશે કે પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થાન Hill station તરીકે વિખ્યાત હતું, અને આનંદવિનોદ અર્થે મોજશોખી જનો તેનો લાભ લેતા હતા. "કીર્તિકૌમુદી" માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેજપાળે ગિરનાર ઉપર જે સુધારા કર્યાનું વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપર્લુ અનુમાન ખરૂં પાડે છે.

સૌરાષ્ટ્રના ફળદ્રુપ મેદાનોની મધ્યમાં આવેલા ઉન્નત કિલ્લાસહિત ગિરિનગર રાજધાની માટે નમુનેદાર સ્થાન હતું. ઘણા પ્રાચીન કાળથી એ રાજધાનીનું શહેર હતું, એવી સાબીતી મળે છે. અશોકના સમયમાં તેના કાઠિયાવાડના વાઇસરોયનું તે મુખ્ય સ્થાન હતું એમ જણાય છે. ક્ષત્રપ રાજાઓના કાળમાં ગિરિનગરમાં રાજધાની હતી. જ્યારે ઈશ્વરદત્ત આભીરે ઉજ્જયિની છતી ક્ષત્રપોને તેની રાજધાનીમાંથી હાંકી કાઢ્યા, ત્યારે પશ્ચિમ વિભાગના ક્ષત્રપોની રાજધાની ગિરિનગર થયું હશે. સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર ગુપ્ત રાજ્યમાં ભેળવી દેવાયું, ત્યારે તેનો વાઇસરોય ત્યાં (જૂનાગઢમાં) રહેતો હતો. ગુપ્ત અને વલ્લભી રાજાઓના વાઇસરોયો વામનસ્થલી (હાલનું વંથળી) માં રહેતા હતા એવી માન્યતા કે દંતકથા આથી ન માની શકાય એવી છે.

સુબા સજ્જને બંધાવ્યું હતું-૧૨ મા સૈકામાં. આ દેવાલય બાંધવામાં કાઠિયાવાડની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખર્ચાઇ હતી એમ કહેવાય છે. ડુંગર ઉપર ચઢવાનાં પગથીયાં કુમારપાળના પ્રધાન ઉદયનના દીકરા આંબડે બંધાવ્યાં હતાં. (૧૧૪૪-૧૧૭૪).

જૂના ગિરિનગરમાં ખાસ અગત્યનું જોવા લાયક સ્થાન હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. અને બે લેખો નહિ હોત તો તેના અસ્તિત્વની પણ આપણને ખબર ન પડત. એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષ થયાં ગિરિનગરની પાસે ખેતીવાડી માટે બાંધેલું એક તળાવ અસ્તિત્વમાં હતું. ગિરિનગર પાસેની રૈવતક પર્વતની ખીણને ચંદ્રગુપ્તના વંશના

ગિરનારપરનો કોટ.

ઉપરકોટ શબ્દ અપરકૂટ શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ લાગે છે. એ શબ્દનો અર્થ આથમણું નિવાસસ્થાન કે આથમણી ટેકરી થાય છે. ગિરનાર પર્વતની પશ્ચિમે આવેલ ટેકરી પર તે બંધાયો છે. વળી ગિરનાર ઉપર પણ એક કોટ કે કિલ્લો છે, એટલે એ કિલ્લાને જો મુખ્ય ગણવામાં આવે તો આ ઉપરકોટને અપર એટલે ગૌણ ગણવામાં આવે એ સંભવિત છે.

મથુરાના રાજા ઉગ્રસેને પ્રથમ આ કોટ બંધાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી તેને **रेवंत गिरिवत्तु** નામના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમાં **उग्रसेण गढदुग्गु** એ નામથી વર્ણવામાં આવેલ છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે યાદવ વંશના ચૂડાસમા કુળના હિંદુ રાજાઓ સોરઠ ઉપર રાજ કરવા લાગ્યા તે પહેલાં એ કિલ્લો હયાતીમાં હતો. હાલમાં જે કિલ્લો હયાતી ધરાવે છે તે કદાચ પાછળથી બંધાયો હોય તો ભલે, પરંતુ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મૌર્ય વંશના રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક તથા ત્યાર બાદ થયેલા

સુલ્તાન અહમદશાહે, ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં મહમદ બેગડાએ, ઈ. સ. ૧૫૯૧-૯૨ મા અકબરના સેનાપતિ નવરંગખાને અને છેવટે ઈ. સ. ૧૭૬૨ મા જૂનાગઢ ઉપર રાજ કરનાર હાલના બાબી વંશના નવાબ પહેલા મહોબતખાનજીને બંડખોર આરબોથી મુક્તિ અપાવનાર દિવાન અમરજીએ: એમ એ દરેકે ઉપરકોટના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલેલા.

આ પુરાણપ્રસિદ્ધ અને ઐતિહાસિક સ્મારકોથી ભરપૂર કિલ્લાનો એકંદર ઘેરાવો ૭૬૫૦ પાદ જેટલો છે અને તેને ફરતી જે દિવાલ છે તેનો ઉદય ૭૦ પાદ જેટલો છે. મિરાતે અહમદી પ્રમાણે ત્રણ પણ હાલમા તેને દરવાજા ૧૨ છે અને તેનાં શિરોગ્રહોની સંખ્યા ૮૦ છે. તે એક ઉંચા મજબૂત ખડક ઉપર બાંધેલો છે અને તેની આસપાસ ફરતી ખાઈ એટલી ઊંડી છે કે તે ઓળંગીને તેની દિવાલ ઉપર ચઢવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે. એમ પણ કહેવાય છે કે એ કિલ્લાથી ગિરનાર સૂધી ભોંયરા જેવો એક ગુપ્ત માર્ગ છે.

પૂર્વે પણ લશ્કરી બંદોબસ્ત નિમિત્તે કિલ્લેબંધી પણ હોવીજ જોઇએ. આ કોટને 'દેવકોટ' ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. 'દેવકોટ' શબ્દ 'દિવ્યકૂટ' નો અપભ્રંશ પણ હોઇ શકે. હાલમા તો આ કોટમા જૈન દહેરાઓજ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ડાબી બાજુએ કિલ્લાની દિવાલ ઉપર એક કાળા પત્થરની શિલામા કોતરાયેલો સંવત્ ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે, તેમા 'શાન' નામના એક વેપારી ઉપરાંત ચૂડાસમા વંશના નવ રાજાઓના નામ પણ જોવામા આવે છે.[૧] કુમારપાળનું મંદિર, અણહિલવાડ પાટણના રાજા વીરધવળના મંત્રી ખંભાતવાસી વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે વણિક ભાઇઓએ બંધાવેલા ત્રણ મંદિરો બીજાં બધા મંદિરો કરતા વધારે સુંદર છે. તેની બાજુમાં જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રા' ખેંગારનો મહેલ એ નામથી ઓળખાતું સંપત્તિ રાજાનું જૈન મંદિર ઉભેલુ છે.

'ગિરનાર' શબ્દ 'ગિરિનગર' ઉપરથી થયેલો છે, એટલે શહેરના મૂળનામ ઉપરથી પર્વતનું નામ પડી ગયું હોય એમ લાગે છે. એ સિવાય એ પર્વત ગિરિનારાયણ, ઉજ્જયંત, અને અવંતિગિરિના નામોથી ઓળખાય છે. આ નામો ઐતિહાસિક છે.

गुर्वीर्'जंघ दृशदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः।
विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तुं मार्गं पुना रोध्धुमिवोन्नमद्भिः
॥ २ ॥

भ्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतामणीनाम्।
श्रितं शिलाश्यामलताभिराम लताभिराममन्वितषट्पदाभिः
॥ ३ ॥

सहस्रसंख्यै र्गगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम्।
विलोचनस्थान गतोष्णरश्मि निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम्
॥ ४ ॥

कचिज्जलापाय विपाण्डुराणि धौतोत्तरीय प्रतिमच्छवीनि।
अभ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्ग विभक्त भस्मानमिव स्मरामि
॥ ५ ॥

ઉપની હકીકત સયાજી બાળજ્ઞાનમાળાના 'ગિરનાર-જુનાગઢ' નામના મણકામાંથી લીધી છે.

ચાંપાનેર-પાવાગઢ.

પાવાગઢનો ડુંગર જમીનથી ૨૫૦૦ હાથ જેટલો ઉંચો છે. લાખો વર્ષ પહેલાં આ ડુંગર રાજપીપળાના ડુંગરો સુધી લંબાતો પડયો હતો. ત્યારપછી કંઈક વર્ષો વીતી ગયાં તેવામાં ધરતીકંપના કે જ્વાળા-મુખીના ઉત્પાતથી તેની આસપાસ દરિયાનાં પાણી ફરી વળ્યા. અનેક વર્ષે આ પાણી પાછાં ઓસરી ગયાં, ત્યારે મૂળના વિસ્તારવાળા પર્વતોની હારમાંથી માત્ર હાલના પાવાગઢ જેટલો ભાગ સાબુત રહી ગયો અને બાકીનો ભાગ કાતો બેસી ગયો કે ધસાઇ ગયો.

પાવાગઢ નામ શી રીતે પડયું તે ચોક્કસ નથી. કોઇ કહે છે કે તે જૂના કાળમાં પાવકગઢ કહેવાતો; અને કોઇ કહે છે કે તે પવન-ગઢ કહેવાતો. જૂના લેખોમાં 'પાવકગઢ' (અગ્નિનો કિલ્લો) એ નામ ઘણી વખત વપરાયેલું જણાય છે.

હાલ તો આ પર્વત માત્ર જાત્રાના સ્થળ તરીકેજ પ્રખ્યાત છે; પરંતુ એક સમયે તેના ઉપર અનેક મહેલો અને બગીચાઓ હતા.

પર્વતની તળેટીમાં આવેલા ચાંપાનેર ગામને પાવાગઢથી છુટું પાડી શકાય તેમ નથી.

વડોદરાથી પૂર્વે ૨૫ માઇલ દૂર આવેલ ચાંપાનેર ઘણી જૂની જગ્યા છે. એમ કહેવાય છે કે વનરાજના સમયમાં ચાંપાએ તેની સ્થાપના કરી હતી. (સં. ૭૭૫) મુસ્લીમોએ તે જીત્યું ત્યાં સુધી ત્યાંના રાજાઓ અણહીલપટ્ટણના ખંડિયા તરીકે રાજ કરતા હતા.

ચાંપાનેરનો ઇતિહાસ તેજ પાવાગઢનો ઇતિહાસ છે. વનરાજના ચાંપા નામના પ્રધાને આ શહેર વસાવી પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ ચાંપાનેર પાડયાનું કહેવાય છે. વનરાજે પોતાના રાજકાળમાં ઘણે ઠેકાણે કિલ્લેબંધી કરાવી હતી.

सहस्रसख्यै गेगन शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम्।
विलोचनस्थान गतोष्णरश्मि निशाकर साधु हिरण्यगर्भम्
॥ ४ ॥

क्वचिज्जलापाय विपाण्डुराणि धौतोत्तरीय प्रतिमच्छवीनि।
अभ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्ग विभक्त भस्मानमिव स्मरामि
॥ ५ ॥

ઉપરની હકીકત સયાજી બાળજ્ઞાનમાળાના 'ગિરનાર-જુનાગઢ' નામના મણકામાંથી લીધી છે.

ચાંપાનેર–પાવાગઢ

પાવાગઢનો ડુંગર જમીનથી ૨૫૦૦ હાથ જેટલો ઉંચો છે. લાખો વર્ષ પહેલાં આ ડુંગર રાજપીપળાના ડુંગરો સુધી લંબાતો પડયો હતો. ત્યારપછી કંઈક વર્ષો વીતી ગયાં તેવામાં ધરતીકંપના કે જ્વાળામુખીના ઉત્પાતથી તેની આસપાસ દરિયાનાં પાણી ફરી વળ્યાં. અનેક વર્ષે આ પાણી પાછાં ઓસરી ગયાં, ત્યારે મૂળના વિસ્તારવાળા પર્વતોની હારમાંથી માત્ર હાલના પાવાગઢ જેટલો ભાગ સાબુત રહી ગયો અને બાકીનો ભાગ કાંતો બેસી ગયો કે ધસાઇ ગયો.

પાવાગઢ નામ શી રીતે પડયું તે ચોક્કસ નથી. કોઇ કહે છે કે તે જૂના કાળમાં પાવકગઢ કહેવાતો; અને કોઇ કહે છે કે તે પવનગઢ કહેવાતો. જૂના લેખોમાં 'પાવકગઢ' (અગ્નિનો કિલ્લો) એ નામ ઘણી વખત વપરાયેલું જણાય છે.

હાલ તો આ પર્વત માત્ર જાત્રાના સ્થળ તરીકેજ પ્રખ્યાત છે; પરંતુ એક સમયે તેના ઉપર અનેક મહેલો અને બગીચાઓ હતા.

પર્વતની તળેટીમાં આવેલા ચાંપાનેર ગામને પાવાગઢથી છુટું પાડી શકાય તેમ નથી.

આ પછી ઘણાં વર્ષો સુધી ચાંપાનેર કે પાવાગઢનો કશો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. પૃથુરાજ રાસામાં પહેલા ભીમદેવ સોલંકીના વર્ણનમાં રામગૌર તુંવારને 'પાવાપતિ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ તુંવાર વંશના રાજપૂત રાજાઓ અણહીલપુર પાટણના સોલંકી અને વાઘેલા રાજાઓનું ઉપરિપણું સ્વીકારતા હતા, અને પાવાગઢ ગૂજરાતના રાજ્યનો મજબૂત કિલ્લો ગણાતો હતો.

તે પછી રણથંભોરના સીસોદીઆઓના આશ્રયે રહેતા ચહુઆણ રાજપૂતોએ મુસલમાનોએ તરતના જીતેલા ગૂજરાતમાં ચાલતી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઇ ખાલી પડેલા અને ભીલોના કબજામાં આવેલા પાવાગઢનો આશ્રય લઈ ચાંપાનેરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી દીધું. ખીચી હમીરનો એક વંશજ પાલનદેવ કેટલાક રાજપૂતો સાથે ગૂજરાતમાં આવ્યો અને પાવાગઢના જંગલોવાળા ભાગને સ્વાધીન કરી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યુ.

આ પ્રમાણે ચાંપાનેર લાંબા કાળ સુધી હિંદુ રાજાઓને હસ્તક રહેલું જણાય છે. ઇ. સ. ૧૨૯૭ ની અથવા ૧૩૦૦ ની સાલમાં ગૂજરાતનું હિંદુ રાજ્ય મુસલમાનોને હસ્તક ગયું, છતાં પાવાગઢ ઉપર ત્યાર પછી પણ ૧૮૪ વર્ષ સુધી રાજપૂતોની ધ્વજા ફરકતી રહી હતી.

ચાંપાનેર શહેરમાં પેસી શકાય છે, તેની રચના પણ યુદ્ધપ્રિય સમયને અનુકૂળ છે. પ્રથમ મોટો દરવાજો છે. એની આસપાસની ભીંત કિલ્લાનો કાટખૂણો બનાવી રહી છે. વચમાં થોડીક ખુલ્લી જગા છે, તે પછી પાછો સુંદર દેવડીઓવાળો દરવાજો છે, અને દરવાજાને અડકીને પાછલા ભાગમાં દરવાનોને રહેવાની પથરની ઓરડીઓ છે. જ્યાં જ્યાં મજબૂત કિલ્લાઓ હોય છે, ત્યાં ત્યાં દરવાજાની યોજના આ રીતેજ થયેલી જોવામાં આવે છે. ડભોઇની હીરાભાગોળનો એનમૂન કારીગરીવાળો, પરંતુ સંભાળ ન લેવાથી જીર્ણ થઈ ગયેલો દરવાજો આવા જ ઘાટનો છે.

દરવાજા ઉપર ફારસી લેખ છે, તેમાં મહમદશાહ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહનું નામ જોવામાં આવે છે.

કોટની અંદર સ્થળે સ્થળે ખંડેરો વેરાયેલાં નજરે પડે છે. કોટ હજી લગભગ આખો ઉભો છે. આ કોટ ઉંચો, મજબૂત, સુંદર બાંધણીવાળો, બુરજોથી ભરપૂર, સમચતુષ્કોણ આકૃતિમાં ચાંપાનેરને ચારે બાજુએથી વીંટી લેતો પડયો છે. પરંતુ કોટની બહાર પ્રાચીન સમયમાં શહેર લંબાયું ન હોય એમ માની શકાતું નથી.

કિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં જંગલ આવેલું છે. તે જંગલમાં 'શિકારી કોટ' આવેલો છે. તેની નીચી દિવાલો સેંકડો ખંડેરોને વીંટી લઇ ઉભેલી નજરે પડે છે. 'શિકારી કોટ' ચાંપાનેરના કિલ્લાની માફક આખો રહ્યો નથી. તે ઘણી જગાએથી તૂટેલો માલમ પડે છે.

પશ્ચિમ દરવાજાની કમાનથી ચાંપાનેરના બહાર કોટની દિવાલ દક્ષિણે સાડી ત્રણસો વાર સીધી ચાલી ત્યાંથી વળી કાટખૂણો પાડી પશ્ચિમ તરફ જાય છે; અને એક ઝરાના ઉંડાં મૂળ આગળથી વધી ડુંગરના જે શિખર ઉપર 'ગુલનબદન' દરવાજો છે ત્યાં સુધી તે પહોંચે છે.

ઉત્તર તરફ પણ આ દિવાલ લંબાય છે. પાવાગઢના મુખ્ય વચલા

ડુંગરની જોડેજ તેનાજ એક ભાગ રૂપ સહજ છૂટી અને નીચી ટેકરીઓ આવે છે. એ ટેકરીઓ ઉપર પતાઇ રાવળના સાળાનો મહેલ આવેલો છે. તે ટેકરીની ટોચ સુધી આ ઉત્તર તરફની દિવાલ ચાલે છે; ટોચથી તે પાછી વળી નૈઋત્ય ખુણા ભણી ઉતરે છે, અને ત્યાંથી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલી જાય છે.

ચાંપાનેર તરફના રસ્તાની છેક પાસે અને સમાંતરે જતી આ દિવાલ થોડે સુધી ઇટચૂનાની છે, અને એ જૂની દિવાલ પૂરી થતા તેને જોડાઇને પથરની મજબૂત દિવાલ શરૂ થાય છે. અરધા ગાઉ સુધી પહોચતા બીજી જૂની દિવાલ તેને મળે છે; ને તે દક્ષિણે પાવાગઢ તરફ લંબાઈ એક નાળું ઓળંગી પર્વત ઉપર ઉંચે સુધી જાય છે, અને પાવાગઢની કિલ્લેબંદીના પ્રથમ આવતા 'અટક' નામના દરવાજાને મળી જાય છે. આ દિવાલો મૂળ રાજપૂત રાજાઓના સમયમાં બંધાયેલી જણાય છે.

પાવાગઢની કિલ્લેબંદી.

પાવાગઢ ઘણું પ્રાચીન ગણાય છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિનું એ નિવાસસ્થાન મનાય છે. પાવાગઢમાંથી નીકળતી વિશ્વામિત્રી નદીના નામ સાથે વિશ્વામિત્રનો કાંઇક સંબંધ હશે એવું અનુમાન થાય છે.

પાવાગઢ ઉપર ચડતાં પા ગાઉની પણ અંદર પાવાગઢની મજબૂત અને ધ્યાન ખેંચે એવી કિલ્લેબંદીનો પ્રથમ કોટ આવે છે. આને નીચલો કોટ કહેવામાં આવે છે. તેની દિવાલ મોટા મોટા પથરોની બાંધેલી છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે તેના ઉપર મજબૂત બુરજો બાંધેલા હોવાથી તેની મજબૂતીનો સારો ખ્યાલ આપણને મળે છે. આ કોટમાંથી આગળ પર્વત ઉપર ચડવા માટે દરવાજામા પ્રવેશ કરવો પડે છે. એ દરવાજાને 'અટક' દરવાજો કહે છે. ચાંપાનેરના દરવાજાનાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે આ અટક દરવાજો પણ બેવડો છે; પરંતુ તેનો આગલો દરવાજો પડી ગયેલી હાલતમાં છે.

ત્યાંથી પા ગાઉ બીજા કોટની દિવાલો નજરે પડે છે. તે કોટની અંદર થઈને આગળ જવું હોય તો કોટના મોટા દરવાજાને નામે ઓળખતા ચાર દરવાજાના સમૂહમાંથી પસાર થવું પડે છે. દરવાજાઓની બાંધણી એવા પ્રકારની છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેનો દરવાજો બરાબર દેખાય અને તેનું રક્ષણ કરી શકાય. આમાંનો સહુથી નીચેનો દરવાજો 'બુઢિયા' દરવાજાને નામે ઓળખાય છે. આ દરવાજો પાવાગઢના પતન વિષેની લોકકથામાં ઘણો જાણીતો છે.

આ દરવાજાની દિવાલોનાં રાક્ષસી કદ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ચાર દરવાજામાં સહુથી ઉંચો 'ભાલાપૂલ' દરવાજો છે, અને તે 'બુઢિયા' થી ૧૫૦ હાથ ઉંચે આવેલો છે. ચારે દરવાજા મજબૂત દિવાલોથી જોડાયેલા છે. આ દિવાલ પર્વતના કેટલાક કઠણ ચઢાવવાળા ભાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે, અને કિલ્લેબંદીના ઉપલા ત્રીજા ભાગને મળી જાય છે.

દરવાજા વચ્ચેનો રસ્તો વાંકોચૂંકો અને પથરોમાંથી કાપી કાઢેલો છે. આ દરવાજાના બાંધકામમાં હિંદુ શિલ્પકળા ચોખ્ખી નજરે પડે છે.

કિલ્લેબંદીની આવી રીતે પરસ્પર જોડાયેલી ત્રણ શ્રેણીઓ અસંત ગંજાવર અને એકબીજાની ઉપર ઉચાં આવતાં જતાં શિખરોની ઉપર બાંધવામાં આવી છે. અટકનો દરવાજો પર્વતના સહુથી નીચા શિખર ઉપર આવ્યો છે. થોડીક સપાટ જગા મૂકી ઉંચે ચઢતાં બુદિયા દરવાજાવાળી કોટની બીજી હાર આવે છે. જે શિખર ઉપર આ શ્રેણી બાંધવામાં આવી છે તે શિખરની ઉંચાઇનો ખ્યાલ બુદિયા અને ભાલાપૂલ દરવાજા વચ્ચેની ઉંચાઇ ૧૫૦ હાથ મપાય છે તે ઉપરથી આવશે. એજ પ્રમાણે સદનશાહના દરવાજાનું બંધારણ છે. આ પ્રમાણે કિલ્લો બાંધવામાં ત્રણ મોટાં અને ઉંચાં શિખરો મજબૂતીથી બાંધી લીધેલાં છે. પ્રાચીનકાળની લશ્કરી કળાની દષ્ટિએ પર્વત ઉપર બાંધેલા કોટ કિલ્લાઓનો અભ્યાસ કરવાથી તેમની બાંધણીમાં વપરાયેલું ચાતુર્ય ધ્યાનમાં આવે છે.*

પાવાગઢનો કિલ્લો અહિંથીજ પૂરો થતો નથી. છેક ટોચ સુધી દિવાલોથી, બુરજોથી અને દરવાજાથી તેને રક્ષવામાં આવ્યો છે. ઊંડી ખો અને અત્યંત ઉંચા તથા ન ચઢાય એવાં શિખરો ઉપર દિવાલને દોડતી જોઇ આપણને પ્રાચીન શિલ્પીઓ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે.

થોડેક ઉંચે ચઢતાં 'પાટીયાપૂલ' નો દરવાજો આવે છે. પણ તેમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ઊંડી ખાઈ ઓળંગવી પડે છે. એ ખાઈ પહેલાં કિલ્લાના બચાવનું સાધન ગણાતું. આ ખાઇ ઉપર ખસેડી

લેવાય એવો પાટિયાનો પૂલ છેક આજ સુધી હતો, અને તેના ઉપ-રથીજ એ દરવાજાનું નામ પડ્યું છે. બેએક વર્ષથી પાટિયાના પૂલને સ્થાને પથરનો પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. ખાઇમાં પર્વતના મોટા મોટા પથરા ધસડાઈ પડવાથી તેનું ઊંડાણ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે.

આગળ ચાલતાં 'તારા' દરવાજો આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે લાંબે સુધી પગથિયા કોરેલા આવે છે. પગથિયા ભાગ્યાંતૂટ્યાં અને અનિયમિત રીતે કાપી કાઢેલા છે.

તે પછી 'સૂરજ દરવાજો' અને 'ટંકારખાનાનો દરવાજો' આવે છે.

ટંકારખાનાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા પાવાગઢની સર્વથી ઉંચી શૃંગસપાટી ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ. બાજુએથી ખુલ્લુ આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અરધો ગાઉ લાંબુ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોળું છે. આ આખા મેદાનની આજુબાજુએ થોડો થોડો કિલ્લો રહેલો છે. ટંકારખાનાના દરવાજાની બન્ને બાજુએ પંદર પંદર હાથ ઉંચી દિવાલો છે, તે પડતી પડતી પણ પોતાની મજબૂતી દર્શાવતી ઉભી છે

આશાપલ્લી–કર્ણાવતી–અમદાવાદ

હાલનું અમદાવાદ જૂના આશાપલ્લી અને કર્ણાવતીના સ્થાનકે આવેલું છે. આશાપલ્લી તે હાલ અમદાવાદની પાસે આશાવલ નામનું ગામડું છે.[1] કરણ રાજાના સમયમાં (૧૦૬૪ થી ૧૦૯૪ ઇ. સ.) તે ભીલ કોમનું મુખ્ય મથક હતું, અને કરણ રાજાએ તે જીતી લીધું હતું. તે જીત્યા પછી અને કોચરબ નામની સ્થાનિક દેવીના આશીર્વાદથી કરણ રાજાએ જયન્તી દેવી અને કરણેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરો સાથે તેનું એક મંદિર બંધાવ્યું. ત્યા પાડોશમાં તેણે એક નવું શહેર સ્થાપ્યું અને તેનું નામ કર્ણાવતી પાડયું. એ શહેર કદાચ હાલના અમદાવાદમાં ભળી ગયું હશે.

કર્ણાવતી થોડા વખતમાં જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યું. ત્યાં અરિષ્ટનેમીનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિખ્યાત જૈન ગુરૂ દેવસૂરિએ અહીં રહી ઉપદેશ કર્યો હતો. હેમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા દેવચંદાચાર્યને કર્ણાવતી આવવું પડયું હતું.

જૈનોનું રાજનગર કર્ણાવતી અગર હાલનું અમદાવાદ છે એમ કહેવાય છે. આમ થવું સંભવિત છે, કારણ કે તે જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર હોવા ઉપરાંત, થોડા સમય કર્ણ રાજાનું નિવાસસ્થાન હતું.

અહમદશાહ પહેલાં આશાવલનાં હવાપાણીથી ઘણોજ ખુશ થઇ ગયો હતો. તેથી તેણે પોતાની રાજધાની ત્યાં બદલાવી અને તેની પડોશમાં પોતાના નામથી નવું શહેર વસાવ્યું. આ પ્રમાણે હાલનું અમદાવાદ બંધાયું છે.

એક લાખ ઘોડું, દોઢ લાખ પાયદળ, ૬ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયાની ઉપજ, ૧૧ ગૂજરાતનાં બેસણાં, ૩૫૬ પરગણાં, ૭૦૦ ફરતી ગૂજરાતની અને ૭૦૦ જોજન ગૂજરાતની ફરતી ભોં—તેમાં ૩ લાખ ૯૨ હજાર ૨૨૨ ગામ છે.

વસતીની હકીકત.

તેમા ૯ લાખ તો ઘર છે,—૨,૦૦૦ ઘર સૈયદનાં, ૭,૦૦૦ મુગલની હવેલી, ૨૦,૦૦૦ પઠાણના ઘર, ૨૧ હજાર સિપાઇઓનાં ઘર, ૧૩,૦૦૦ તાઇના—વણકરના ઘર, ૬,૦૦૦ વોહરાનાં ઘેર, ૧૪,૦૦૦ પીંજારાના ઘર, ૧૫ હજાર પરચુરણ મુસલમાનનાં ઘર—એકંદર ૧ લાખ ને ૧૮ હજાર મુસલમાનના ઘર હતાં.

૭૦,૦૦૦ ઘર બ્રાહ્મણનાં, ૨૧,૦૦૦ ક્ષત્રી રજપૂતનાં ઘર, ૭,૦૦૦ કાઅતના ઘર, ૧૮,૦૦૦ ખત્રી વણકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ભાટનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ગંધરપોના ઘર, ૨,૦૦૦ ભરડાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ચારણનાં ઘર, ૨,૦૦૦ રબારીના ઘર, ૬,૦૦૦ ભરવાડનાં ઘર, ૪,૦૦૦ વણજારાનાં ઘર, ૨,૦૦૦ જાટનાં ઘર, ૩,૦૦૦ ખમારનાં ઘર, ૮૦,૦૦૦ ખત્રી, ૮૧,૦૦૦ વાણીયાના ઘર, ૧,૦૦૦ શાળવીનાં ઘર, ૭૦,૦૦૦ કણબીનાં ઘર, એમ ચાર વર્ણનાં ૩,૨૦,૦૦૦ ઘર હતાં.

નવ નારૂ, ૬,૦૦૦ કંદોઇનાં ઘર, ૮,૦૦૦ કુંભારનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ કાછીયાનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગાંમીના ઘર, ૭,૦૦૦ સુતારનાં ઘર, ૬,૦૦૦ સોનીનાં ઘર, ૫,૦૦૦ કંસારાનાં ઘર, ૩,૦૦૦ બંધારાનાં ઘર, ૮,૦૦૦ સાૈનાં ઘર,—એકંદર ૮૪,૦૦૦ નારૂ, પાંચ કારૂ તથા ૨,૦૦૦ ગોમીનાં ઘર હતાં. ૪,૦૦૦ મોચીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ લુવારનાં ઘર, અઢી હજાર છીપાનાં ઘર, ૭,૦૦૦ દરજીનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ડબગરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઓડનાં ઘર, ૬,૦૦૦ દાઢીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વાળંદનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ધોબીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ શરાણીયાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ મેનગરનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ભોઇનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગોલાનાં

એક લાખ ઘોડું, દોઢ લાખ પાયદળ, ૬ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયાની ઉપજ, ૧૧ ગૂજરાતનાં બેસણાં, ૩૫૬ પરગણાં, ૭૦૦ ફરતી ગૂજરાતની અને ૭૦૦ જોજન ગૂજરાતની ફરતી ભોં–તેમાં ૩ લાખ ૯૨ હજાર ૨૨૨ ગામ છે.

વસતીની હકીકત.

તેમા ૯ લાખ તો ઘર છે,—૨,૦૦૦ ઘર સૈયદનાં, ૭,૦૦૦ મુગલની હવેલી, ૨૦,૦૦૦ પઠાણનાં ઘર, ૨૧ હજાર સિપાઇઓનાં ઘર, ૧૩,૦૦૦ તાઇના–વણકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વોહરાનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ પીંજારાના ઘર, ૧૫ હજાર પરચુરણ મુસલમાનનાં ઘર–એકંદર ૧ લાખ ને ૧૮ હજાર મુસલમાનનાં ઘર હતાં.

૭૦,૦૦૦ ઘર બ્રાહ્મણનાં, ૨૧,૦૦૦ ક્ષત્રી રજપૂતનાં ઘર, ૭,૦૦૦ કાઅતના ઘર, ૧૮,૦૦૦ ખત્રી વણકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ભાટનાં ઘર, ૮,૦૦૦ ગંધરપોનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ભરડાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ચારણનાં ઘર, ૨,૦૦૦ રબારીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ભરવાડનાં ઘર, ૪,૦૦૦ વણજારાનાં ઘર, ૨,૦૦૦ જાટનાં ઘર, ૩,૦૦૦ ખમારનાં ઘર, ૮૦,૦૦૦ ખત્રી, ૮૧,૦૦૦ વાણીયાનાં ઘર, ૧,૦૦૦ શાળવીનાં ઘર, ૭૦,૦૦૦ કણબીનાં ઘર, એમ ચાર વર્ણનાં ૩,૨૦,૦૦૦ ઘર હતાં.

નવ નારૂ, ૬,૦૦૦ કંદોઇનાં ઘર, ૮,૦૦૦ કુંભારનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ કાછીયાનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગાંમીનાં ઘર, ૭,૦૦૦ સુતારનાં ઘર, ૬,૦૦૦ સોનીનાં ઘર, ૫,૦૦૦ કંસારાનાં ઘર, ૩,૦૦૦ બંધારાનાં ઘર, ૮,૦૦૦ માઇનાં ઘર,–એકંદર ૮૪,૦૦૦ નારૂ, પાંચ કારૂ તથા ૨,૦૦૦ ગાંમીનાં ઘર હતાં. ૪,૦૦૦ મોચીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ લુવારનાં ઘર, અઢી હજાર છીપાનાં ઘર, ૭,૦૦૦ દરજીનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ડબગરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઓડનાં ઘર, ૬,૦૦૦ હાટીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વાળંદનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ધોબીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ શરાણીયાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ મેનગરનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ભોઇનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગોલાનાં

નવ, કાટલાં છાપવાનાં દશ, નજરાણું અગિઆર, પટલાઇ બાર, દેસાઇગરી તેર, કુંવર સુખડી ચૌદ, ગોડા સુખડી પંદર, ચીલાવેરો સોળ, ભરાઇ સત્તર, હાથીવેરો અઢાર.

મહમુદ બેગડાએ ૪૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૬૧૦ ના ફાગણ શુદિ ૧૩ ની રાતે પહોર ગયા પછી બેરામદીને મહમુદ બેગડાને માર્યો, ઉમરાવો પાંતરીસ માર્યા, લૂંટી લીધા. જાડી શરવરખાંને મહમુદ બેગડાને માર્યો.

પછી સંવત્ ૧૬૧૦ માં મમદફરરાજ બેઠો, તેણે ૧૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૬૨૯ ના વર્ષમાં આગ્રેથી અકબરશાહ ગૂજરાત આવ્યો, તેથી મદેફર અકબરશાહની બીકે કચ્છમાં ગયો.

સંવત્ ૧૬૪૯ માં જાટે મદાફરને માર્યો. અકબરે વર્ષ ૫૧ રાજ કર્યું. દિલ્હીથી સૂબા આવે તે બેસે.

સંવત્ ૧૬૬૨ ના કાર્તિક વદી ૧૪ અકબર મરણ પામ્યો-જાડો થયો ને મુવો.

સંવત્ ૧૬૮૭ માં પાદશાહ દીની (લી?) ગઆ છે, પછી દુકાળ પડ્યો; બે કરોડ નાણું દિલ્હીથી પાદશાહ શાહજહાને મોકલ્યું ને રૈયતને જીવાડી.

નવ, કાટલાં છાપવાનાં દશ, નજરાણું અગિઆર, પટલાઇ બાર, દેસાઇગરી તેર, કુંવર સુખડી ચૌદ, ગોડા સુખડી પંદર, ચીલાવેરો સોળ, ભરાઇ સત્તર, હાથીવેરો અઢાર.

મહમુદ બેગડાએ ૪૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૬૧૦ ના ફાગણ શુદિ ૧૩ ની રાતે પહોર ગયા પછી બેરામદીને મહમુદ બેગડાને માર્યો, ઉમરાવો પાંતરીસ માર્યા, લૂંટી લીધા. જાટી શરવરખાંને મહમુદ બેગડાને માર્યો.

પછી સંવત્ ૧૬૧૦ માં મમદફરરાજ બેઠો, તેણે ૧૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૬૨૯ ના વર્ષમાં આગ્રેથી અકબરશાહ ગૂજરાત આવ્યો, તેથી મદેફર અકબરશાહની બીકે કચ્છમાં ગયો.

સંવત્ ૧૬૪૯ માં જાટે મદાફરને માર્યો. અકબરે વર્ષ ૫૧ રાજ કર્યું. દિલ્હીથી સૂબા આવે તે બેસે.

સંવત્ ૧૬૬૨ ના કાર્તિક વદી ૧૪ અકબર મરણ પામ્યો-જાડો થયો ને મુવો.

સંવત્ ૧૬૮૭ માં પાદશાહ દીની (લી?) ગયા છે, પછી દુકાળ પડ્યો; બે કરોડ નાણું દિલ્હીથી પાદશાહ શાહજહાને મોકલ્યું ને રૈયતને જીવાડી.

(અં. ૪૬. ૧. ૪૧)

પ્રભાસ (પાટણ).

પ્રભાસ જે સોમનાથ પાટણ કે વેરાવળના નામથી સુપરિચિત છે તે માત્ર ગૂજરાતમાજ નહિ, પણ આખા હિંદમાં ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. તેની સ્થાપના સંબંધી કશો ઐતિહાસિક પૂરાવો મળતો નથી. તેનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ નાશીકની ગુફાના લેખમાં કરવામાં આવેલો છે. તેમા જણાવ્યું છે કે ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના જમાઇ ઉશભદત્તે પ્રભાસ આગળ ૮ બ્રાહ્મણોના લગ્નનું ખર્ચ આપ્યું હતું.[૧]

પણ યાત્રાના સ્થળ તરીકે ઇ. સ.ના પહેલા સૈકા કરતા પણ વહેલાં પ્રભાસ જાણીતું હતું. કારણ કે પુરાણમા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે;[૨] તે શંકા પડતો માનીએ તો પણ મહાભારતનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં પર્વમાં ત્રણ પ્રકરણોમા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.[૩] આ ઉપરથી માની શકાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા ઘણા સમય અગાઉ પ્રભાસ એક યાત્રાના સ્થળ તરીકે આખા હિંદમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું.

---

૧ प्रभासे पुण्यक्षेत्रे ब्राह्मणेभ्योऽष्टभार्याप्रदाने ।

૨ कूर्मपुराण–उत्तर विभाग–३५; अग्निपुराण, અ. ૧૦૯.
रामायण–किष्किन्धाकाण्ड અ. ૪૩. ૬.

૩ (अ) समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतानिच ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥

(आ) सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतानिच ।
... प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥
तत्र पिंडारकं नाम तापसा चरितं शिवम् ।

(इ) जराऽथ त देशमुपानगम मुग्धस्तदानीं मृगलीप्सुरुग्रः।
स केशवं योगयुक्तंशयानं मृगासक्तो लुब्धकःसायकेना
जराऽविध्यत् पादतले त्वराचान्— ...

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો આ શહેરનો ઇતિહાસ જાણવા દંતકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પ્રભાસને અને શ્રી કૃષ્ણના જીવનને ઘણો સંબંધ છે. તે દ્વારકાંથી અર્જુનને મળવા પ્રભાસ જાય છે. (અર્જુન ત્યાં જાત્રા અર્થે આવેલો હતો.) ત્યાં તે કેટલાક દિવસ તેની સાથે ગાળે છે. વળી અહીં શ્રી કૃષ્ણના કહેવાથી કેટલાક યાદવો ભેગા થયા અને એકબીજાનાં ગળાં કાપ્યાં.[1] અને અહીંજ પારધીએ શ્રી કૃષ્ણને હરણ સમજી પ્રાણઘાતક બાણ માર્યું.

જનરલ કનીંગ્હામના કહેવા પ્રમાણે દ્વીપકલ્પના પહલવ રાજકર્તા કૃષ્ણે ઇ. ૭૨૦ માં ઇલાપુરનો કિલ્લો બાંધ્યો. તેમાં તેણે શિવલિંગની સ્થાપના કરી. આ ઉપરથી તે એવું અનુમાન કરે છે કે ઇલાપુર તે પ્રખ્યાત સોમનાથ છે, અને દીપકલ્પના મુખ્ય શહેર તરીકે તે પટ્ટણ નામથી જાણીતું હતું. ઇલાપુરમાંથી ઇલાવર અને તેમાંથી વેરાવળ સહેલાઇથી થઇ શકે છે.

પરંતુ કનીંગ્હામનું અનુમાન માન્ય રાખી શકાય તેવું નથી. ઇ. સ. ૭૨૦ પહેલાં ઘણા કાળથી સોમનાથ શિવ મંદિર માટે ખાસ જાણીતું હતું. કૃષ્ણે તો મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને શહેરને કોટ બાંધ્યો.

પુરાણોમાં પ્રભાસ શિવમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ છે:

तीर्थं चर्मण्वती सिन्धुः सोमनाथः प्रभासकम्।
अन्यच्चतीर्थप्रमुखं सिद्धथासमुदाहृतम्
प्रभासमिति विख्यातं यत्रास्ते भगवान्भवः।

મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રા વિભાગમાં અર્જુન તીર્થોનાં વર્ણન સાથે સોમનાથનો માત્ર આટલોજ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

---

૧. ततः प्रभासे न्यवसन्ययोरिष्टं यथागृहं।
अमृतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा॥

प्रभासं चोदधौतीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥

મતલબ કે પ્રથમ સોમનાથ સમુદ્ર કિનારે આવેલા સ્થળ તરીકે (Seaside place) પવિત્ર ગણાતું હશે. આદિ અને મૌસલ પર્વના વર્ણનો જોતા જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા તે પવિત્ર તીર્થ કરના આનંદવિનોદના સ્થળ તરીકે વધારે જાણીતુ હતું.

પ્રભાસમાં શિવમંદિરની સ્થાપના થયા પછી તેની આબાદી ઝપાટાબંધ વધી ગઇ. ઇબ્ન આસીરના જણાવવા પ્રમાણે દરરોજ સા હજારો યાત્રળુઓ આવતા અને ક્ષૌર કર્મ કરવા ૩૦૦ હજામોની જરૂર પડતી. આમા અતિશયોક્તિ નથી. કારણ, સોલંકી રાજાઓ પોતાની સરહદ ઉપર બાહુલોદ્ર આગળ યાત્રાળુઓનો યાત્રાવેરો લેતા, તે એક વર્ષે ૭૨ લાખનો થતો હતો. ઇબ્ન આસીર કહે છે કે આ મંદિરના નિભાવ અર્થે ૧૦ હજાર ગામો મળ્યા હતા. આ સંખ્યા વધારે પડતી હશે, પણ ઘણા ગામો અપાયા હશે એ વાત ચોક્કસ છે. કારણ કે પાસેના વલભી રાજાઓ શિવધર્મી હતા અને તેમની ઉદારતા નિસીમ હતી. મૂળરાજ તો દર અઠવાડિયે ત્યાં જાત્રા કરવા જતો હતો એમ કહેવાય છે.

કથનનું સમર્થન કરતાં મેરૂતુંગ જણાવે છે કે વનરાજના પૌત્ર યોગરાજે પ્રભાસ આગળ તોફાનમાં સપડાયલાં કેટલાક વહાણો લૂંટયાં હતાં.

મહમુદ ગીઝનીએ ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મૂર્તિ ભાંગી તેની હકીકત સુવિદિત છે, પણ હિંદુઓએ બચાવ કરવામાં બતાવેલી બહાદુરીની વાત એટલી પ્રસિદ્ધ નથી. ત્રણ દહાડા સુધી યુદ્ધ થયું તેમાં શું પરિણામ આવશે તે અચોક્કસ જણાતું હતું, તે વખતે કિલ્લામાં ગાબડું પડયું અને શેરીઓમા સામસામુ યુદ્ધ થયું. મહમુદ ગીઝનીએ શિવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલા ૫૦,૦૦૦ હિંદુઓના પ્રાણની આહૂતિઓ અપાઈ હતી.

પરંતુ ૩૦ વર્ષની અંદરજ કુમારપાલે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું શરૂ કર્યું અને તે માટે એક પંચ નીમ્યું. બે વર્ષમાં આ કામ પૂરૂં થયું અને તે પ્રસંગે રાજા પોતે શિવને નમન કરવા આવ્યો. હાલ દરિયા કિનારે આવેલા છિન્નભિન્ન થયલા અને મસ્જીદના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયલા શિવમંદિરનું શિલ્પકામ અને બાંધણી કુમારપાલના સમયનીજ છે, કારણ કે તે સમયનાં કુમારપાલનાં બીજાં મકાનોની બાંધણીને તે મળતી આવે છે.

આ જીર્ણોદ્ધાર પછી ૧૫૦ વર્ષે મુસલમાનોએ ફરીથી આક્રમણ કર્યું, કારણ કે અણહિલપટ્ટણ અને ખંભાત લીધા પછી અલફખાન કાઠિયાવાડમાં ગયો અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં સોમનાથના શિવાલયનો નાશ કર્યો. અલફખાનના ગયા પછી ફરીથી ખેંગાર ૪ થા ના આશ્રયથી જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ થયું. (ઇ. સ. ૧૨૭૯–૧૩૩૩). આ ખેંગાર ૪ થો જૂનાગઢનો ચૂડાસમો રાજા હતો પણ આ મંદિર લાંબો વખત ટકયું નહિ, કારણ કે તેના ઉપર ત્રણ બીજાં મુસ્લીમ આક્રમણો થયાં: (૧) ૧૩૯૦ માં મુઝફ્ફરે, (૨) ૧૪૯૦ માં મહમુદ બેગડાએ અને (૩) ૧૫૩૦ માં મોઝીર બીજાએ. છેલ્લા આક્રમણ કરનારે આ મંદિરને મસ્જીદના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું.

વૈરાટનગર[1]–ધોળકા.

અસલ વૈરાટ રાજાના વખતમા વૈરાટનગર ૪૮ ગાઉમા હતું એમ કહેવાય છે, પણ તે ઉજ્જડ થયા પછી ઘણે કાળે ધવલસિંહ વાઘેલે ધોળકું વસાવ્યું. તે વખતમા પણ ધોળકા મોટું શહેર હતું, વૈરાટનગરને તો અમલ ગણેશ ધોળકું લગતુ હતુ એમ કહે છે. હાલ ગામથી ઉત્તરમા ૦।।। ગાઉ ભપલીપર ગામ છે, ત્યા સુધી જૂની વસ્તીના પાયા વગેરે નિશાનો દેખાય છે. પૂર્વમાં ૦। ગાઉ ઉપર અમ્તાણું તથા ઢાંકણીઉં તળાવ છે; ત્યાં સુધી ધોળકું વસતું હતુ એમ કહે છે. દક્ષિણમા ગાઉ ૦। ખારી વાવ સુધી શહેર હતું.

વૈરાટનગર ઉજ્જડ થયા પછી પણ બે અથવા ત્રણ વખત કોઇ રાજાએ આ ઠેકાણે શહેર વસાવ્યા હતાં.[2]

ગણેશ ધોળકાના ગણેશ છે તે વૈરાટ રાજાના વખતના છે એમ કહેવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની મા મીનલદેવીએ મલાવ નામનું તળાવ ગામને પાદર બંધાવ્યું ત્યારે સિદ્ધરાજની ઉમ્મર આશરે ૧૦ વર્ષની હતી. તે તળાવને ઉગમણે કિનારે એક ગુણિકાનું ઘર હતુ. તે તળાવ બાંધવામા આડું આવતુ હતું, ત્યારે એ ઘર જેવડો રૂપીઆનો ઢગલો કરીને તેની કિમ્મત તરીકે આપવા માડ્યો, પણ ગુણિકાએ ઘર વેચાતુ આપ્યું નહિ અને કહ્યું કે તમે જેમ તમારી નામના માટે આવું મોટું તળાવ બંધાવો છો, તેમ આ ઘર વેચાતું ન આપવાથી મારૂં નામ પણ જગતમા અમર રહેશે. આથી એ ઠેકાણે ખુણો રહ્યો છે. અને હાલ સુધી કહેવત ચાલે છે કે ન્યાય જોવો હોયતો ધોળકામાં

મલાવે જઈને જુઓ અને અન્યાય જેવો હોય તો ચૌટામા જુઓ. ચૌટામા એક અન્યાયની દુકાન કહેવાય છે. તે દુકાન જૂની છે અને રસ્તા વચ્ચે છે. કોઈ જુલમી માણસે તે કરાવેલી છે એમ કહેવાય છે.

પાંડવોના વખતની વૈરાટનગરની નિશાનીઓ.

૧. પાંડવોની નિશાળ ગામ વચ્ચે છે, તે હાલમા તો ટાંકાની મસ્જીદ કહેવાય છે અને મુસલમાનોના કબજામા છે. કેટલીએક મસ્જીદનો આકાર મુસલમાનોએ કર્યો છે, પણ તેના થાંભલામા કોઈ કોઇ ઠેકાણે મૂર્તિઓ છે. તેથી માલુમ પડે છે કે એ અસલ હિંદુની જગ્યા છે.

૨. ગામથી વાયુ કોણમા ૪ ગાઉ ઉપર ગામ ધનવાડાને સીમાડે ઓખા ખીજડી કહેવાય છે, તે ખીજડીની પૂજા પાંડવોએ કરી હતી અને ત્યા હથિયાર મૂકીને વૈરાટનગરમા પેઠા હતા એમ કહેવાય છે.

૩. ત્યાથી ગાઉ ૧ ઉપર ભીમકુંડ છે (તળાવ બાંધ્યા વિનાનું છે.)

૪. ધોળકાથી ઉત્તરમાં ગાઉ ૧૨ ઉપર ગામ ગોધાવી છે. પાંડવોએ ત્યાથી ઢોરવો લઇ જતા હતા તે ગાયો પાછી વાળી હતી.

રામાનુજ સંપ્રદાયના કોઇ આચાર્ય દક્ષિણમાંથી ગૂજરાતમા આવ્યા હશે ત્યારે કોઇએ વૈરાટનગર ચોક્કસ કર્યું છે, દક્ષિણનું કે ગૂજરાતનું ? એવો પ્રશ્ન કર્યો હશે. તેના ઉત્તરમા આચાર્યે જણાવેલું કે પાંડવોને દક્ષિણમાં જવાનું કાંઈ કારણ નહોતુ. એમને તો દ્વારકામા શ્રી કૃષ્ણ પાસે જવાનો વિચાર હતો. પણ માર્ગમાં વૈરાટનગર આવ્યું અને ત્યાની રાજ્યધાની મોટી જોઇને તેઓ ત્યાં રહી ગયા. માટે દિલ્હીથી દ્વારકાના રસ્તામા ધોળકાને સ્થાને આવેલુ વૈરાટનગરજ ખરૂ છે. સઘળા ગૂજરાત દેશના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં ધોળકાના શ્રીમાળીઓ ધનવાન તથા કુળવાન છે; સિદ્ધપુરના ઔદીચ્ય ગણાય છે તેમ.

ધોળકા ગામથી પૂર્વમાં ધોળનાથ મહાદેવ છે તે વાઘેલાની વખતના છે. ગામની ઉત્તરે સિદ્ધનાથની વાવ છે તેમાં ૧૭૮૦ ની સાલનો એક લેખ છે.

દ્વારાવતી.

હિંદુઓની માન્યતા અને દંતકથાઓ અનુસાર દ્વારિકા અથવા દ્વારાવતી ઘણું ઘણું પ્રાચીન છે. જ્યારે શ્રી કૃષ્ણને જરાસંધના ડરથી મથુરા છોડી જવું પડયું, ત્યારે તે સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા અને દ્વારિકાનગરી સ્થાપી. આ દંતકથાથી એવી ઐતિહાસિક બાબત સિદ્ધ થાય છે કે વસતી વધવાથી કે અંદરના કલહથી આર્યજાતિ સૌરાષ્ટ્રમા આવી વસી. આ વાત ચોક્કસ ક્યારે બની તે સ્પષ્ટ જાણી શકાતું નથી. તેનો આધાર મહાભારતના યુદ્ધની ઐતિહાસિકતા ઉપર અને તે કઈ સાલમા થયુ તે નક્કી કરવા ઉપર રહે છે. દ્વારકાં કદાચ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું નહિ હોય (મહાભારતનું યુદ્ધ ઐતિહાસિક બિના છે અને તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં થયું છે) છતાં તે ઇ. સ. પૂર્વેના ૩જા સૈકાથી તો જૂનુંજ હશે; અને હાલના મહાભારતનો એ કાળ ગણાય છે. કારણ કે હાલના મહાભારતમાં તેનો ત્રણ ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને એ પ્રકરણો પાછળથી ઉમેરાયાં છે એમ કહેવું યુક્ત નથી. એટલે કાઠિયાવાડમા દ્વારિકા ઘણું પ્રાચીન નગર છે, પ્રભાસ કે ગિરિનગર જેટલુંજ પ્રાચીન છે.

મૂળનું-અસલનું દ્વારાવતી પાણીમાં ડુબી ગયું છે એવી દંતકથા કેટલાંક કારણોને લીધે વાસ્તવિક લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણના જીવન સંબંધી જે જે પુરાણોમા કાંઈ ઉલ્લેખ છે તે સર્વમાં આ બાબત લખી છે, મહાભારતમા પણ આ બનાવની વિગતવાર હકીકત આપી છે. જૈન ગ્રંથકર્તાઓ પણ અસંગોપાત્ત આ વર્ણવે છે. પોરબંદર અને મીયાણી (શ્રીનગર) વચ્ચેનો દરિયા કિનારો, માધુપુર પાસેની જગ્યા, સોમનાથ પટ્ટણથી વાયવ્ય કોણમાં ૩૬ માઇલ સુધીની જગ્યા અને કોડીનારથી નૈઋત્ય કોણમાં ૩ માઇલ સુધીની જગ્યા; આ સર્વ મૂળ દ્વારિકા હતાં એમ કહેવાય છે. અમુક જમીન સમુદ્રમાં

ડૂબી જવાના બનાવો કાઠિયાવાડના કિનારા ઉપર પ્રાચીનકાળમા સાધારણ હતા વલ્લભી જે પાચમા સૈકામા બંદર હતુ તે હાલ દરિયાકાંઠાથી ૭ માઇલ દૂર છે. હાલનું દીવ જે હાલ ટાપુ છે, તે આઠમા સૈકામા મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયલો દ્વીપ હતો.

હાલની દ્વારિકા પ્રાચીનકાળમા યાત્રાના સ્થાન તરીકે બહુ જાણીતુ નહોતુ દ્વારિકાના મંદિરોને આપેલા ગામો કે જાગીરોને લગતા લેખો મળી આવતા નથી ગમે તેમ પણ મુસલમાનોના અત્યાચારનુ તે ભોગ બન્યુ જણાતું નથી[1]

સિંહપુર–શિહોર.

સિંહપુર, એટલે આધુનિક શિહોર ભાવનગરથી દક્ષિણે ૧૮ માઇલ દૂર આવેલુ છે. અગાઉ તે શહેર આબાદી ભોગવતુ હતું અને મહત્ત્વનું હતું. આ શહેર ઘણાજ પ્રાચીનકાળનુ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ૭ મા સૈકામા તેનો અગત્યના શહેર તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

દશમા સૈકામા મુળરાજના આમંત્રણથી અત્રે ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણો આવી વસ્યા બારમા સૈકામા સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સો ગામ આપ્યા કહેવાય છે.

શિહોરનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

શિહોરને ત્રણ દરવાજા છે. પશ્ચિમમાં સુરકાનો દરવાજો, વાયુ કોણમા ભાવનગરનો દરવાજો, દક્ષિણમા જૂના શહેરનો દરવાજો વાયુ કોણમા શિહોરી માતાનો ડુગર છે, તે ઉપર શિહોરી માતાનું સ્થાનક છે. શિહોરમા હિંદુ માત્રના વરઘોડીયા પરણે અથવા પરગામ પરણી આવે તે જરૂર શિહોરી માતાના દર્શન કરવા જાય છે. જાનીની કુળદેવી છે, તેના પરથારમા દક્ષિણ તરફ આરૂદેવી એવું નામ લખ્યું છે.

ચિન્હ હાલ સુધી છે. એ ડુંગર જુના શહેર વચ્ચે હતો એમ લોકો કહે છે. એ ડુંગર પાસે સુખનાથ નામનાં મહાદેવ છે તે ઘણા જૂના છે. તેથી નીચે ભીડભંજન મહાદેવ છે; તે દાદાકુંવરના સ્થાપેલા છે. શહેરની નૈઋત્ય કોણમાં નદીમાં ગૌતમકુંડ છે, તથા ત્યાં ડુંગરમાં ગૌતમેશ્વર મહાદેવ છે, પણ ઔદિચ્ય પ્રકાશમાં તેનું નામ નીલકંઠ જણાવ્યું છે. નદીનું નામ ગોમતી છે. તે મહાદેવનું દે ગુફામાં છે, ત્યાં બંગલો છે. લોકો કહે છે કે અસલ ગૌતમઋષિ ત્યાં રહેતા હતા. તે વખતમાં સાત દુકાળ પડયા ત્યારે ઘણા બ્રાહ્મણો ગૌતમના આશ્રમમાં આવીને રહ્યા. ગૌતમ નિત્ય સાંજે જવ વાવત હતા અને તે સવારમાં ઉગીને તૈયાર થતા હતા અને તે વડે સર્વે બ્રાહ્મણોનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. એ ગૌતમની સ્ત્રીનું નામ અહલ્યા હતું. ઉપર પ્રમાણે સો દુકાળ ગયા પછી સર્વે બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો જે ગૌતમના સામર્થ્યથી આપણે શત દુકાળ ઉતર્યા તે કારણથી એના કુળનો મહીમા આપણા સર્વ કરતાં ઘણો વધશે અને સર્વોપરી કહેવાશે. વાસ્તે એને માથે કાંઈ દોષ મૂકીએ તો એન વંશનો મહીમા આપણાથી વધી જાય નહિ. એવો વિચાર કરીને દર્ભની ગાય બનાવીને ગૌતમે વાવેલા જવમાં ચરવા મૂકી. તેને જોઇ ગૌતમે દર્ભની સળી લઇ તે ગાયને મારી અને ગાય તેજ વખતે મરણ પામી. આથી સર્વે બ્રાહ્મણોએ ગૌતમને માથે ગૌહત્યાનું પા મૂક્યું અને કહ્યું કે તમે ગૌહત્યા કરી તેથી તમારા ઘરનું પાણી અમાં ખપે નહીં અને તમે તથા તમારૂં કુળ આજથી અમારે પૂજનીય નથી. આમ કહીને તે બ્રાહ્મણો ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે ગૌતમને ઘણ રીસ ચડી અને વિચાર કર્યો કે એ તમામ બ્રાહ્મણોએ મારૂં અપમાન કર્યું છે અને મારૂં પૂજનીયપણું બંધ કર્યું છે, તો હું હવે એ સર્વે બ્રાહ્મણોનું પૂજનીયપણું બંધ થાય અને એના વંશજોનું અપમાન થાય એવો ઉપાય કરૂં. એમ વિચાર કરીને એ મરેલી ગાયનું પૂછડૂ લઇને તેનો ઓયો કર્યો; અને આંચળ લઇને ત્રપણી કરી; ગાયન

ચામડું ઉતારીને શરીરે ઓઢયું, ગાયના કાનની મુસતી કરી, પગની લાકડી કરી. એ રીતે જતીનો વેશ લઇને જૈન ધર્મ વર્તાવવા ચાલ્યા, અને જે જે કામે સ્નાન, સંધ્યા, હોમ, યજ્ઞ વગેરેમા બ્રાહ્મણો ધર્મ બતાવતા હતા તે તમામ કામમા પાપ લાગે છે અને બ્રાહ્મણો તો ઘણા પાપી છે, વાસ્તે તેઓને પૂજવા નહિ, એવો ઉપદેશ લોકોને આપવા લાગ્યા. જૈન ધર્મના ગ્રંથોમા લખ્યુ છે કે મહાવીર સ્વામીના મોટા શિષ્ય ગૌતમ બ્રાહ્મણ થયા હતા, અને ગૌતમના બનાવેલા જૈન મતના ઘણા ગ્રંથો છે હિંદુ ધર્મના ગ્રંથ ગૌતમી સ્મૃતિ વગેરે ગૌતમના બનાવેલા છે. રામાયણ તથા પુરાણોમા ગૌતમની વાત લખેલી છે.

(અં. ૪૮-૯-૪).

સિદ્ધપુર.

મહાભારત, અગ્નિપુરાણ, કૂર્મપુરાણ કે વરાહપુરાણમાં શ્રીસ્થલનો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી; તેમ છતાં હાલ તે ઘણું પવિત્ર તીર્થ મનાય છે. ગયામા જેવી રીતે પિતૃશ્રાદ્ધ થાય છે તેવીજ રીતે અત્રે માતૃશ્રાદ્ધ થાય છે. તેથી આ સ્થળને માતૃગયા પણ કહેવામા આવે છે. એમ કહેવાય છે કે પરશુરામે પોતાની માતાનું પિતાની આજ્ઞાથી મરણ નીપજાવ્યું હતું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અત્રેના અલ્પસરોવરમાં ન્હાઇને અને તેના પાણીથી શ્રાદ્ધ કરીને કર્યું હતું. શહેરથી પશ્ચિમે બે માઇલ દૂર કપિલાશ્રમમાં માતૃયજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ સ્થળે જ્ઞાનવાપિકા અને બિન્દુ સરોવર નામના બે પવિત્ર સરોવર છે.

મૂલરાજના શાસનકાળમાં આ શહેર વિખ્યાત થયું. મામાનો વધ કરવાના દુઃખથી દુઃખી થઈ મૂલરાજે જીવનનો ઉત્તરકાળ શ્રીસ્થળમાં ગાળ્યો. રાજ્યાશ્રય આપીને તેણે સંયુક્ત પ્રાંતોમાંથી અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબોને ત્યા વસાવ્યા. ઉદીચ્ય, ગૌડ અને કનોજ્યા બ્રાહ્મણો હજી પણ મૂલરાજના રાજ્યાશ્રયને તેમના ગૂજરાતના નિવાસના કારણ

અવશેષો બાકી રહ્યા છે, પરંતુ **પ્રબંધ ચિંતામણિ**મા કરેલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે તે અત્યંત સુંદર અને ભવ્ય હોવું જોઇએ.

પાટણથી પૂર્વમા **સિદ્ધપુર** માત્ર બાર ગાઉ છેટે છે. ઉત્તરમાં અંબાજીના પહાડોમાથી સરસ્વતી નદી નીકળી ગામ આગળ પૂર્વ દિશામા વાક ખાઇ પશ્ચિમ દિશાએ **પાટણ** તરફ જાય છે.

સિદ્ધપુર ઘણું પ્રાચીન ગણાય છે. **ભાગવત**મા **સિદ્ધપદ** જણાવેલું છે તેજ આ **સિદ્ધપુર** મનાય છે. તેને લગતી કથા **ભાગવત**માં

મૂલરાજે પાપ નિવારવા કેટલાક બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર આપ્યુ હતું તેણે તેના છેવટના દિવસો પણ ત્યાજ ગાળ્યા હતા સિદ્ધરાજે તેનુ નામ શ્રીસ્થલ બદલીને સિદ્ધપુર રાખ્યુ હતું

ત્યા આવેલા રૂદ્રમાળનુ ખડેર ખાસ જોવા જેવુ છે અહીં પ્રથમ મૂળરાજે મહાદેવનુ દેરૂ બધાવ્યુ હતું તે અધુરુ રહ્યુ તેની મરામત સિદ્ધરાજે કરી અને ભવ્ય દેવાલય બધાવ્યુ

આ રૂદ્રમાળ મુસલમાનોને હાથે બે વખત તૂટેલો છે એકતો ગૂજરાતમા મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર અલફખાને સ ૧૩૫૪–૫૫મા અને બીજી વખત અમદાવાદ વસાવનાર અહમ્મદશાહે સ ૧૪૭૧મા કહે છે કે રૂદ્રમાળ તૂટયા પછી મહાદેવની મૂર્તિ શીરોહી રાજ્યમા લેઇ જવામા આવી હતી અને ત્યા શરણેશ્વર મહાદેવના નામથી તેની સ્થાપના કરવામા આવી હતી

રૂદ્રમાળના એક ભાગમાથી મસ્જીદ બનાવવામા આવી છે, તે જામે મસ્જીદ કહેવાય છે એ પણ અલફખાને બાધી હશે એમ કહેવાય છે

રૂદ્રમાળના પગથિયા છેક નદી સુધી હતા એમ કહેવાય છે નદી ઉપર લાબો પત્થરનો આરો બાધેલો છે

ત્યા સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, ભૂતનાથ મહાદેવ, સતીની દેરીઓ અને બ્રહ્માડેશ્વરના દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે

સિદ્ધપુરમા ભીમ નામે કવિ થયેલો છે, તે પાટણના કવિ ભાલણના સમયમા થયો હતો તેણે સ ૧૫૪૧ મા હરિલીલા શોડષકલા નામનુ કાવ્ય લખ્યુ છે

વામનસ્થળી (વંથળી).

વામનસ્થલી અગર હાલનું વંથળી જૂનાગઢથી નૈઋત્ય કોણમાં ૮ માઇલ દૂર આવેલું છે. ત્યાના રણસ્થંભ ઉપર કરવામાં આવેલી કોતરણીમા તેનું નામ વામનપુર લખ્યુ છે. આ સ્થળ બહુ જુનું છે. મહાભારતમા વામનતીર્થનો ઉલ્લેખ છે, અને કદાચ તે આ જ સ્થળ હશે. કારણ કે ગિરનાર મહાત્મ્યમા જણાવ્યું છે કે વામન ભગવાનનો અવતાર આ સ્થળમા થયો હતો અને વામન ભગવાનેજ આ શહેર સ્થાપ્યું હતું. આ સ્થળે હજી પણ વામનજીનું મંદિર છે.

પાચમા સૈકામા ગુપ્ત વંશના રાજાઓના કાઠિયાવાડના સૂબાઓની અત્રે રાજધાની હતી. છેલ્લો સૂબો પર્ણદત્ત હતો, પણ તેના સરદાર ભટાર્કે તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી ગુપ્ત વંશના ખંડિયા રાજા તરીકે પોતે વામનસ્થલીમાં શાસન કરતો હતો. પરંતુ સ્કંદગુપ્તના મરણ પછી તે તદ્દન સ્વતંત્ર બની ગયો અને વલભી નગરમાં રાજધાની કરી અને વામનસ્થલીમાં સૂબો નીમ્યો. .

વલભી રાજાઓના શાસનકાળ દરમીયાન વામનસ્થલી એક પ્રાંત તરીકે રહ્યું હતુ. સ્થાનિક સૂબાઓ વંશપરંપરાનું શાસન ભોગવવા માંડયા હતા. વલભી શાસનના અંત પછી વામનસ્થલીનો ખંડિયો રાજા સ્વતંત્ર થયો. તેને કાંઈ દીકરો નહોતો અને પોતાના વારસ તરીકે પોતાના જમાઇને ગાદી આપી. આ પ્રમાણે ૯ મા સૈકામાં જૂનાગઢમાં ચૂડાસમા વંશની સ્થાપના થઇ.

ફરીથી ખંડીયા રાજા બનાવ્યો. પરંતુ ચૂડાસમા રાજાઓ એમ માની જાય એવા નહોતા. કારણ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહને તેમને નરમ કરવા વામનસ્થળી ઉપર બે વાર ચડાઇ કરવી પડી હતી. વાઘેલાઓને પણ એમજ કરવું પડયું હતું. વીરધવલ એ રાજકર્તાઓની બેનને પરણ્યો હોવા છતાં તેઓ તેને ખંડણી આપતા નહોતા; પરિણામે બન્ને વચ્ચે લડાઇ થઇ. તેમાં વીરધવલના બન્ને સાળાઓ માર્યા ગયા. પરંતુ વીરધવલ માત્ર ખંડણીજ વસુલ કરી શક્યો, કારણ કે ચૂડાસમા રાજાઓ ૧૫ મા સૈકા સુધી રાજગાદી ઉપર રહ્યા અને છેવટે દોલતખાન ઘોરીએ તેમનો મુલક કબજે કર્યો.

વર્ધમાન (વઢવાણ).

વઢવાણ કાઠિયાવાડના ઉત્તર ભાગમા આવેલું છે, તે ઐતિહાસિક શહેર છે. શીલાદિત્ય ૪ થાના દાનપત્રમાં વર્ધમાનના નામથી તેનોજ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે. પણ ૮ મા સૈકામાં તે માત્ર સાધારણ કદનું ગામ હશે, પણ તેની મહત્તા ઝપાટાબંધ વધતી ગઇ. અણહિલપટ્ટણના ચાપોત્કટ રાજાઓએ ત્યાં પોતાના કુટુંબીઓની એક શાખા સ્થાપવા દીધી હતી.

દશમા સૈકાની શરૂઆતમાં વર્ધમાન ખંડિયા રાજાની રાજધાની બન્યું હતું. કદાચ આ વખતે તેની આસપાસ મજબુત દિવાલો બંધાવી તેને કોટ ચણવામા આવ્યો હશે.

મોઢેરા.

પાટણની દક્ષિણે ૧૮ માઇલ દૂર આવેલ મોઢેરા ગામ અગાઉ મોટું શહેર હતું. હાલનાં ગામડાની આસપાસ જે ઇંટો પડી છે; તેમજ કોતરેલા પથરોના કકડા મળી આવે છે તે ઉપરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

અગાઉ તે સૂર્યપૂજાનું કેન્દ્ર હતું. હાલનું ભાગ્યુંતૂટયું સૂર્યમંદિર ગૂજરાતનું એક સુંદર અને ભપકાદાર મંદિર હતું.[૧] તેની બાંધણી અને શિલ્પકામ ઉપરથી જણાય છે કે તે મંદિર ૧૧ મા સૈકામાં બંધાયું હશે. પરંતુ આ મંદિરમાં ઘણા લાંબા કાળથી સૂર્યપૂજા થતી હશે. પાચમા સૈકામાં પણ પ્રાચીન હિંદમાં સૂર્યનાં મંદિરો સાધારણ હતાં. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ૬ ઠ્ઠા સૈકામાં નહિ તો ૧૧ મા સૈકાથી વહેલું હશે.

ભૂમિલિકા–ઘૂમલી.

ભૂમલી અથવા ઘૂમલીના જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયેલાં ખંડિયેર પોરબંદરની વાયવ્ય કોણમા ૨૫ માઈલને અંતરે બરડા ડુંગરમાં આવેલા છે. ત્યાં પ્રાચીન ભૂમિલિકા નગર હતું. એક વખત ભૂમિલિકા એક બળવાન રાજ્યનું પાટનગર હતુ. હાલ માત્ર તેનાં ખંડિયેરોજ અવશિષ્ટ રહ્યા છે. આ રાજ્યની પ્રાચીન મહત્તાના માત્ર ત્રણજ અવશેષો રહ્યા છે. પશ્ચિમની દિવાલ પાસે એક નાનું મંદિર, રાજ-મહેલની કમાન અને એક મોટો નહાવાનો હોજ.

ભૂમિલિકા મેર લોકોનું ચાર સૈકા સુધી પાટનગર હતું. મેર લોકોનું મૂળ સ્થાન કાઠિયાવાડના ઉત્તર વિભાગમાં હતું, અને તેઓ વલ્લભી રાજાઓના સમકાલીન હતા; પરંતુ વલ્લભી રાજ્યની પડતી થતા તેઓએ કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગ ઉપર પોતાનું શાસન ચલાવ્યું અને ભૂમિલિકાને પાટનગર બનાવ્યું; કારણ કે તેની કુદરતી સુરક્ષિતતાથી એમ કરવું તેમને વધારે અનુકૂળ લાગ્યું.

આ દંતકથા સત્ય હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઘૂમલીની પાસે ડુંગર ઉપર સોન કંસારીના નામનું એક મંદિર અસ્તિત્વમાં છે. અને મુસ્લીમ લશ્કર ચાલી ગયા પછી પણ જેઠવાઓએ કિલ્લો તેમજ શહેર ફરીથી બંધાવવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ; તે ઉપરથી માની શકાય છે કે સોન કંસારીના શ્રાપથી આમ બનવા પામ્યું હશે.

ખંડિયેરો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ભૂમિલિકાની લંબાઇ ૧ માઇલ અને પહોળાઇ અર્ધો માઇલ હશે, તેની જનસંખ્યા ૧૫,૦૦૦ ની હશે. શહેરની રચના પંખાના જેવી છે. કિલ્લાની દિવાલો મજબુત અને જાડી હશે અને તેની આસપાસ ફરતી ખાઇ હશે.

ભરૂચ—ભૃગુકચ્છ.[1]

ભરૂચ ઘણુ જુનુ શહેર છે પ્રાચીન કાળમા તે ભૃગુપુર, ભૃગુકચ્છ, ભૃગુક્ષેત્ર એ નામથી ઓળખાતુ હતું.

ભૃગુપુરની મહત્તા બે કારણોને લઇને હતી; પ્રથમ તો એ પવિત્ર ક્ષેત્ર હતું અને બીજું ઉત્તર હિંદનો આયાતનિકાસ વેપાર એ બંદરેથી ચાલતો હતો. પુરાણોમા પણ તે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બલિરાજાએ અહિં મહાન યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ યજ્ઞમા તેણે પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય વામન-વિષ્ણુને આપી દીધુ હતું. પહેલા સૈકામા-તેથી પહેલા નહિ તો-પણ તે પવિત્ર તીર્થ તરીકે જાણીતું હતું.

મહત્ત્વનું થઇ પડયું હતું કે કાબુલથી પરદેશ મોકલવાનો માલ ભૃગુપુર આવતો હતો.

આવુ સમૃદ્ધિશાળી બંદર હોઇને ભૃગુપુર કોઈ રાજ્યની રાજધાની હોવું જોઈએ. આ ભરૂચ ગજ્યનો વિસ્તાર નર્મદા અને મહી નદી સુધી હોવો જોઇએ. કારણ કે પુરાણોમા જ્યારે પણ દેશોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે ત્યારે भरुकुच्छाः समाहेयाः એવી રીતે લખવામા આવ્યુ છે. રાજધાની હોઇને તેની આસપાસ મજબુત દુર્ગ બાંધેલો હતો; કારણ કે કોટની દિવાલોનો ઉલ્લેખ દદ્દ બીજાના દાનપત્રમા મળી આવે છે. જ્યારે તે કોઇ સ્વતંત્ર રાજ્યની રાજધાની નહોતું, ત્યારે તે પ્રાતનુ મથક હતું. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના શાસનકાળ દરમ્યાન તે પાટનગર હતું. સોલંકી વંશની સત્તા સ્થપાતા આ બંદર તેના કબજામા ગયુ. ભરૂચનો સકુનીકા વિહાર બાહડે પોતાના પિતા ઉદયનની મરણ સમયની ઇચ્છાને અનુસરી બંધાવ્યો હતો.

બીજા સૈકામા આ બંદરનો દરિયાઇ વેપાર પૂરબહારમાં ચાલતો હતો; તે ૭ મા સૈકા સુધી અખંડિત ચાલ્યો, કારણ કે હુએનસંગે પોતાના પ્રવાસમા નોંધ્યું છે કે તેની આબાદી તેના દરિયાઇ વેપારને આભારી હતી. આરબ લૂંટારાઓને લીધે તે પછીના બે સૈકામા આ વેપાર ઓછો થતો ગયો લાગે છે.

સ્તંભતીર્થ-ખંભાત.

સ્તંભતીર્થ તે હાલનું ખંભાત છે અને ખંભાતના અખાત ઉપર આવેલું છે. સ્તંભતીર્થ નામ ચાપોત્કટ રાજાઓના સમયમાં મળ્યું હશે એમ લાગે છે. તેનું જૂનું નામ ગમ્ભૂટ હતું.

સોલંકી રાજાઓના કાળમા અહીંના રાજ્યવંશનો અંત આવ્યો લાગે છે અને તે પછી તે શહેર અણહિલપટ્ટણ સાથે જોડી દેવામા આવ્યું છે. રાજધાની ન રહેવા છતા તેની આબાદી ઘટી નહિ, ખરી રીતે તો તેની આબાદી વધતી ગઇ, કારણ કે હવે તે બળવાન ગુર્જર રાજ્યના આયાતનિકાસ વેપારનું મુખ્ય બંદર બન્યું. અણહિલપટ્ટણ, આગ્રા અને દિલ્હીનો વિશાળ વ્યાપાર આ બંદર મારફતે થતો. ઉત્તર હિંદના મુસ્લીમો આ બંદરેથી હજ્જ કરવા જતા. શહેરમાં ઘણાં બજારો હતાં. ત્યાના વેપારીઓ શ્રીમંત હતા. ગૂજરાતના શરાફી વ્યવહારનું તે એક મુખ્ય શહેર હતું. બંદરમાં ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ પણ આવી વસ્યા હતા.

ગૂજરાત મુસલમાનોએ જીત્યુ ત્યારથી આ શહેરની પડતી થઈ. અણુહિલપટ્ટણ પડયા પછી અનફખાને આ શહેરનો કબજો લીધો અને લૂટયુ મલેક કાફુર જે પછીથી એક જાણીતો સરદાર થયો તે સ્તંભતીર્થના એક મુસ્લીમ વેપારીના ઘરમા તે વખતે ગુલામ હતો અનફખાને તેને દિલ્હી મોકલ્યો અને ત્યા તેનુ નસીબ ઝળકી ઉઠયુ

—— * ——

સ્થાન-થાન.

વઢવાણની ઉત્તરે થાન નામનું એક નાનું ગામ આવેલું છે. સ્થાન સંસ્કૃત શબ્દનો આ ગુજરાતી શબ્દ છે. દેવપાંચાલ જાતિ કે જેમાંથી દ્રૌપદી ઉત્પન્ન થયાં, તેનો આ દેશ હતો એમ કહેવાય છે. અને ઋષિઓના ત્યાંના વસવાટથી અને ત્રિનેત્રેશ્વરના જેવાં મંદિરોથી એ સ્થળ પવિત્ર ગણાય છે. સ્કંદપુરાણમાં આ દેવનું વર્ણન એક પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે તેને તરણેતર મહાત્મ્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકરણ ઉપરથી જણાય છે કે અત્રેનું સૂર્ય મંદિર સત્યયુગમાં માંધાતાએ બંધાવ્યું હતું. સ્કંદપુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગામ અગાઉ કેટલાય ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળું અને ૫ લાખની વસતીવાળું મોટું શહેર હશે, પરંતુ આ વાતની ઐતિહાસિક સાબીતી મળી આવતી નથી.

ઝીંઝુવાડા.

—:—

ઝીંઝુવાડાનો ગઢ અણહિલપટ્ટણથી નૈઋત્ય કોણમા ૭૫ માઈલ દૂર આવેલો છે. સિદ્ધરાજે ૧૧ મા સૈકામા ડભોઈ અને ઝીંઝુવાડાના ગઢો સાથે બંધાવ્યા હતા. ઝીંઝુવાડાનો ગઢ ડભોઇના ગઢ કરતા વધારે સારો અને નિયમિત બંધાયો છે. કોઇપણ લેખમા તેનો ઉલ્લેખ નથી. ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછી આ સ્થાન અમદાવાદના સુલ્તાનોના સરહદના કિલ્લા તરીકે વપરાતુ હતુ.

આ કિલ્લા વિષે રાસમાળા ભાગ ૧ લામા નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

ઝીંઝુવાડાના કિલ્લાનો આકાર[1] ખરેખરો સમચોરસ છે. તેની એકેકી બાજુની લંબાઇ આસરે આઠસે વાર છે. એની ભીંતિ નક્કર ગચ્છીની છે અને ઉંચાઈમા પચાસ ફીટ છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડા છે, તે બંને બાજુની કૌંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનુ કામ સારે છે, તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની ભીંતની જાડાઇમા કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામા આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પત્થરની ગચ્છી રહી છે. ઘુમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે મુસલમાનોએ આવી બાધણી ને કમાનો કરવાનો ચાલ પાડયો હતો; તેમ છતા પણ ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી ઉપરના પ્રકારનીજ બાધણી બાધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના એકેકા ખૂણામા એકેકો બુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે, પણ હિન્દુ કારીગરોને ખાચો પાડીને અસાધારણ

---

૧. મિ. બર્જેસ કહે છે કે ઝિંઝુ નામના રબારીના નામ ઉપરથી એ નામ પડેલુ છે. અણહિલવાડ પાટણના બલ્હાર રાજાઓના રાજ્યની સીમા ઉપરનો બારમા શતકમાં બંધાયલો આ કિલ્લો હશે.

આકાર કરવો પમ્ર પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલુ છે, વચલો દરવાજો અને ખૂણાના દરેક બૂરજની વચ્ચે ચચ્ચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વપ્ર છે કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કોતરકામની આડી પટ્ટિયોથી ઠેઠ સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાજુએ અર્ધ ગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ જે પ્રાકાર ઉપર ચોકીવાળાને ફરવાનુ હોય છે તેને ઓથો કરવાનુ કામ સારે છે દરવાજાઓમા કોતરકામ એટલુ બધુ છે કે તેનો બરાબર ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુનરથીજ લઈ શકાય કિલ્લાની માહે દક્ષિણ બાજુના દરવાજાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા અડુબાજુનો કુંડ છે, તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણસે વારનો છે તેની આસપાસ પગથિયાનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે ત્યા આગળ થઈને ઢોર અથવા પૈડાવાળી ગાડી તળાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુ રૂપ છત્ર છે. એ તળાવની પાસે એક વાવ છે આ કિલ્લાને ચાર દરવાજા છે તે જૂદા જૂદા ખંડેરના આકારમા હજી લગણ રહેલા છે અને એઓ માહેલા બે દરવાજાને ખૂણાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાધી લે છે તે બધી આખેઆખી છે આ પ્રમાણે સમચોરસ જગ્યા મનાવવામા આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી જાતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામા આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબૂતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યો છે આ ભાગમા હાલનું શહેર વસેલુ છે, તે કોળી ઠાકોરના તાબામા છે, પણ અસલના કિલ્લામા જે ઇમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયુ છે.. પ્રાચીન કાળના ઘણા ભાગ છે તેમા "**महं श्री उदल**" એવા લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામા આવ્યા હશે

દર્ભાવતી—ડભોઈ.

જૂનું દર્ભાવતી તે હાલનું ડભોઈ ભરૂચથી ઇશાન કોણમાં ૪૦ માઇલ અને વડોદરાથી અગ્નિ કોણમાં ૨૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના અમલકાળમા (૧૦૯૪–૧૧૪૩) દર્ભાવતીને સરહદના કિલ્લાના રૂપમા ફેરવી નાખ્યું. તેની બાંધણી તેમજ તેની સુંદર અને ભવ્ય કોતરણીથી રૂદ્રમાળનું મંદિર અને ઝીંઝુવાડા અને દર્ભાવતીના કિલ્લાઓ એ ત્રણે સ્થાનો એકી વખતે બંધાચ્યાં હતાં એવી પુષ્ટિ મળે છે.

કિલ્લાની બાંધણી ઘણી નિયમિત છે; તેની બે બાજુઓ સાંકડા ખુણામા મળે છે અને બીજીના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. ટુંકી બાજુઓ આશરે ૮૦૦ અને લાંબી બાજુઓ આશરે ૧,૦૦૦ વાર જેટલી લાંબી છે. હાલ તેના સઘળા દરવાજા ભાંગીતૂટી ગયા છે, તેનું પ્રાચીન ગૌરવ અને ભવ્યતા તદ્દન લુપ્ત થયાં છે.

રાસમાળા ભાગ ૧ લામાં ડભોઈના કિલ્લાનું આમ વર્ણન કર્યું છેઃ—

ડભોઇ આકારમાં અને વિસ્તારમાં ઝિંઝુવાડાને મળતું છે. તેનો આકાર ઝિંઝુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે. તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખૂણો થાય છે, અને બીજી બાજુઓના કરતાં લંબાઇમા વધી જાય છે. પ્હોળાઇ વાળી બાજુઓ આશરે આઠસેં અને લંબાઇવાળી લાંબી એક હજાર વાર લંબાઇની છે. ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ ઝિંઝુવાડાના દરવાજા જેવા નથી, તોય પણ એ કનિષ્ઠતા ચોથા દરવાજાથી વળી ગઇ છે. તે હીરાનો દરવાજો કહેવાય છે. તેની યોજના ઘણા યત્નથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખૂણાના બુરજ

માંહેલો એક છે, તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે કિલ્લાની ભીંત અંદરની બાજુએ ઝોકતી છે.[1] આ કિલ્લાની એક બાજુએ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તમ્ભપંક્તિ છે (માંહેની બાજુએ) તે કિલ્લાની ભીંતની હારોહાર ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક ફીટ પ્લેટફોર્મની એક ગચ્છી આવી રહી છે, તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયેલો હારમંડપ બનેલો છે. તે હિન્દુ કિલ્લેદારોનું અમુલ્ય આશ્રયસ્થાન થઇ પડ્યું હશે. દર્ભોઇના કિલ્લામાં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તળાવ છે

એક મહાન રાજ્યના સરહદ ઉપરના કિલ્લાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયાં પછી દર્ભાવતીની મહત્તા ત્વરાથી વધી ગઇ. વિ સ ૧૨૮૮ ના ગિરનાર પરના જૈન લેખમાં આ શહેરને ગૂજરાતના અગત્યના શહેરોમાંનુ એક ગણ્યુ છે.[2]

૧૩૦૦ માં અણહિલપટ્ટણની પડતી થયા પછી દર્ભાવતી મુસ્લીમોના વધતા જતા આક્રમણથી પડ્યુ, અને તેના મંદિરોનો નાશ થયો.

---

૧. મિ. બર્જેસ કહે છે કે આ ભીંત અંદર ઝોકતી જણાય છે તે ભ્રમ છે. કેમકે તે ઝોકતી નથી પણ સીધી લંબાકાર છે ર. છ.

૨. श्री तेजःपालेन श्री शत्रुंजयार्बुदाचलप्रभृति महातीर्थेषु श्रीमदणहिलपुर भृगुपुर स्तमनकपुर स्तंभतीर्थ दर्भवती धवलक्क प्रमुखेषु नगरेषु कोटिशः अभिनवधर्मस्थानानि प्रभूततीर्थोद्धारा श्चकारिताः ।

નવસારિકા (નવસારી).

સુરતની દક્ષિણે આવેલું નવસારી તે અગાઉનું નવસારિકા છે. નવસારી ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. પશ્ચિમ હિન્દના એક બંદર તરીકે ગ્રીક લોકો તે જાણતા હતા.

ખ્રીસ્તી શકના પહેલા પાંચ સૈકા દરમીયાન આ શહેર વિષે શિલાલેખોમા તેમજ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ જણાતો નથી, કે જેથી તે સમયની એ શહેરની માહિતી મળી શકે.

ગૂજરાતમા ચાલુક્ય રાજાઓના સમયમાં નવસારિકા અગત્ય ધરાવતુ શહેર થયું. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી એમ ધારે છે કે તે ગુર્જર ચાલુક્યોનું મુખ્ય શહેર હતું; પણ આ અનુમાન સત્ય જણાતું નથી. શ્રી આશ્રય શીલાદિત્ય યુવરાજના શિલાલેખ (ઇ. સ. ૭૪૦) ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે નવસારિકા પાટવી કુમારનું નિવાસસ્થાન હતું, અને રાજા અન્ય સ્થળે રહેતો હતો. તેણે પોતાના એક દીકરાને એક પ્રાંતનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તે પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર નવસારિકા હતુ.

૯ મા સૈકામા નવસારી જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર થઇ પડયું હોય એમ જણાય છે. કર્કના સુરતના તામ્રપટમાં નવસારીનાં જૈન મંદિરોને કેટલીક મિલ્કત આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

પારસી વસાહતો ત્યા ૧૬ મા સૈકામા આવ્યા, પણ ઇ. સ. ૧૧૪૨ ની સાલમા થોડાક પારસીઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા, પણ પારસીઓનો ખાસ વસવાટ ઈ. સ. ૧૫૨૦ મા થયો. તે વખતે મુસલમાનોએ તેમને સંજાણમાથી હાકી કાઢયા હતા.

—.o·—

છાયા (પોરબંદર).

ખ્રીસ્તી યુગની શરૂઆતમા છાયા વિખ્યાત બદર હતુ, અને હાલનુ પોરબદર એ સ્થાને આવેલું છે એમ કહેવાય છે, જો કે તે શકા પડતુ છે ભાગવતમા જણાવ્યા પ્રમાણે સુદામાપુરી અને પોરબદર બન્ને એકજ છે, અને સુદામાપુરી શ્રી કૃષ્ણે પોતાના મિત્ર સુદામા માટે સ્થાપી હતી એવો ભાગવતમા ઉલ્લેખ છે[1]

હાલ છાયા માત્ર નાનુ અને મહત્ત્વ વગરનુ ગામડુ છે અને પોરબદરની અગ્નિકોણમા બે માઇલ દૂર આવેલુ છે. જેઠવા વશના રાજાઓએ રાણપુરનો રાજધાની તરીકે ત્યાગ કર્યો અને પોરબદરમા રાજધાની કરી, તેની વચગાળામા અહીં રાજધાની કરી હતી, અને જૂનો રાજમહેલ હજી પણ ત્યા છે[2]

ચંદ્રાવતી.

—:o:—

બનાસ અને સ્વોપન નદીઓના સંગમ આગળ સિદ્ધપુરથી વાયવ્ય કોણમાં આશરે ૪૦ માઇલ દૂર ચંદ્રાવતી નામક એક નાનું ગામ આવેલું છે હાલ તે કશા મહત્ત્વનું રહ્યું નથી, છતા એકવાર તે રાજ્યધાનીનું શહેર હતું; કારણ કે આબુના પરમાર રાજાઓ જે સોલંકીના ખંડિયા રાજાઓ હતા, તે આ ચંદ્રાવતીમાંજ રહેતા હતા. પરમાર વંશની શાખા અગત્યની હતી; અને સાર્વભૌમ સત્તા વાળાઓને તેમની મદદ ઘણી કિમતી લાગતી હતી. અર્ણોરાજ સામેની લ્હડાઇમા પરમાર રાજા સામેલ ન થવાથી કુમારપાલને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. ચંદ્રાવતીના ધારાવર્ષની મદદથી ભીમદેવ બીજો કુતુબુદ્દીન સામે ફત્તેહ મેળવી શકયો હતા.

ઘોઘા.

આ શહેર (બંદર) નું જૂનું નામ ગુંઠીગઢ છે વલ્લભી રાજાઓના સમયમા એ મહત્ત્વનું બંદર હતું. પણ વલ્લભી રાજ્યની પડતી સાથે તેની મહત્તા ઘટી ગઈ, અને માત્ર ખારવાઓજ ત્યા તૈયાર થતા તો પણ મુસલમાન શાસનકાળ દરમ્યાન તે મોટું શહેર બન્યું અને વેપારમા વધ્યુ.

નાન્દીપુરી (નાંદોદ).

નાન્દીપુરી તે હાલનું રાજપીપળા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે. તે ભરૂચથી ઇશાન કોણમા ૩૦ માઈલ દૂર છે.

ગુર્જર રાજાઓના બે તામ્રપત્રો નાન્દીપુરીથી કાઢેલા છે. પહેલા બે તામ્રપત્રોની શરૂઆત **નાન્દીપુરીતઃ** થી થાય છે. તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે નાન્દીપુરી દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્યનું મુખ્ય શહેર હતું.

દ્વીપ (દીવ).

શિલાદીત્ય ૩ જાના તામ્રપત્રમાં દ્વીપનો ઉલ્લેખ દોની બ્રાઈ-ઓના મૂળસ્થાન તરીકે કરેલો છે. આ ટાપુનું પ્રાચીન નામ દેવભદ્ર કહેવાય છે. પણ આઠમા સૈકાથી તેનું નામ દ્વીપ પડ્યું છે. દ્વીપમાંથી દીવ થવું સહેલ છે.

દ્વીપ વિષે કશો ઉલ્લેખ સાતમા સૈકા પહેલાં જણાતો નથી. રજપૂત દંતકથા પ્રમાણે વચ્છરાજે સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં દિવકોટ અથવા દેવપટ્ટણમાં પરમાર રજપૂતોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૭૦ વર્ષ પછી એકાએક ભૌગોલિક અને સામુદ્રિક ફેરફારો થવાથી દ્વીપ કે જે અત્યાર સુધી દ્વીપકલ્પ હતો તે બેટ બની ગયો. તેમા વેણીરાજ જે તે વખતે રાજ્ય કરતો હતો તે ડૂબી ગયો, પણ તેની સગર્ભા રાણી નાસી ગઇ અને તેને પાછળથી વનરાજ નામનો

રાણપુર (ગોહિલવાડ).

અસલ રાણપુરમા ૯૦૦ હળ હતા. પાદશાહે ઉજ્જડ કરીને માહે મીઠું વાવ્યુ. ત્યારપછી તે હાલાજીને વસાવી આપ્યું. હાલાજીને બીજા પરગણામા મોટી જાગીર આપવા માટી હતી, પણ તેણે કહ્યું કે મારા સઉ કુટુંબી કહેશેઃ હાલોજી તો કયાય રખડીને મરી ગયો હશે. વાસ્તે મારા મામાનું ગામ ઉજ્જડ છે તે વસાવીને મને આપો. પછી ૬૬ ગામ સહિત રાણપુર વસાવીને આપ્યું.

રાણપુરને પાદરે દક્ષિણમા ભાદર નામે નદી છે, તે મદાવા નામે ડુંગર પશ્ચિમમા ગાઉ ૨૫ ઉપર છે ત્યાથી આવે છે. તેજ ડુંગરમાંથી બીજી મોટી ભાદર જે જેતપુરને પાદર નીસરે છે તેપણ થઇ છે. તે નાની ભાદરનું સરણું રાણપુરથી ગાઉ ૧૮ ઉપર જૂદું પડયું તેનુ નામ ગોમા નદી કહેવાય છે. તે બે વચ્ચે કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગાઉ ૩ સુધીના અંતરાલ પણ છે. રાણપુરને પાદર કિલ્લાથી પૂર્વમાં બન્ને નદીઓ એકઠી થઇને ભાદર નદી કહેવાય છે. તે ધોલેરા પાસે આશરે સમુદ્રમા ભળે છે.

(અં. ૪૮. ૯. ૨.)

કલોલ ગામની હકીકત.[1]

કલોલથી ઇશાન તરફ કોશ ૧ ઉપર તેરશા નામે શહેર હતું, ત્યાં અસલી હનુમાન હજી છે. તેનું નામ તેરશીયા હનુમાન કહેવાય છે અને ત્યાં વસતીનું નિશાન પણ છે. તે ગામ ભાગીને કલોલ વસ્યું. કલોલ નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે એક કલો નામનો જોગી (રાવળીઓ) હતો, તે ઝુંપડી બાંધીને પ્રથમ અહીં રહેતો હતો. તેની પાસે વસ્તી વધતી ગઇ ત્યારે તે જોગીના નામથી કલોલ ગામ થયું.

તે ગામમાં વાયવ્ય ખુણામા એક જૂની મસજીદ છે, તેના ૫ ખંડ છે. ગામથી નૈરૃત્ય ખુણામાં ૧ ખેતરવા છેટે મહાદેવ છે, તેનું નામ કપીલેશ્વર છે. તે જગો તો કાંઈ મોટી નથી, પણ તે મહાદેવ અસલી છે અને એ ગામ વસ્યા પછી તુરત વાઘેલાનું રાજ હતું, પણ સોલંકીના રાજ્યમાં કલોલ વસ્યું નથી. કલોલ વસ્યું તેનો સંવત્ સહિત લેખ કલોલમાં વ્યાસ રણછોડ જોઇતાને ઘેર છે એવું સાંભળ્યું છે.

તે ગામને પાધર તળાવ ૨ છે, પણ એકે બંધાવેલું નથી, તથા તે તળાવનું નામ પણ કાંઇ નથી. અને આ કલોલના ઠાકોર વરહો તથા જેતો થયા, તેમની બેન લાલાં અમદાવાદના પાદશાહને પરણાવી હતી તે વાત લોકોમાં જાહેર છે. પણ તેનાથી અગાઉ કોણ રાજા હતા તે માલુમ નથી.

કલોલમા મસજીદ છે તે કાલીના કોટના વખતની છે એમ અનુમાનથી જણાય છે. પણ તે મસજીદ કોણે બનાવી અને કયા વખતમાં બની તે ગામના કોઇ લોકોને માલુમ નથી. અને તે મસજીદથી જૂની જગા કલોલમાં બીજી કોઇ જણાતી નથી. કલોલને કિલ્લો નથી તથા અસલ હતો એવું જણાતું નથી, તથા તે ઠેકાણે મોટું

૧. આ હકીકત ચોપડામાં બારિટે લખ્યું હશે તે સમયની છે.

શહેર હતું એવી કાંઈ નિશાની નથી તથા ત્યાંના કોઈ લોકો પણ કહેતા નથી કે અહીં શહેર હતુ

કલોલની ઉત્તરાદિ તરફમા માતા ખોડિયારનુ સ્થાનક છે. તે આશરે ૮૦ વર્ષ ઉપર બનાવેલ છે.

અસલ આ પ્રાંતમા વસતી ભીલોની હતી. થોડી વસતી હતી તેથી જંગલ ડંઢાર—ઉજ્જડ—ભયંકર લાગતુ. તેથી તે જમીનનું નામ ડંઢાર હતુ તેમા વસતી થઇ ત્યારે ગુજરાતમા ડંઢાવ દેશ કહેવાયો તેનુ તખ્ત કલોલમાં હતુ. ત્યાના રાજાની રાખેલી રાણી નામે હુડબાઇએ અડાલજની વાવ કરાવી. તેના પથર લાવતા દર ગાઉથી ૧ પથર લઇને તે રાણીની છોકરીએ ગામ છત્રાલની વાવ કરાવી એમ લોકો કહે છે. તે છોકરીનું નામ જાહેરમા આવ્યું નથી

માળવામા નરસિંહપર પાટણ હતુ, ત્યાના વાણિયા નરસિંહપરાના ઘર ૭૦૦ પ્રાંતીજમાં આવ્યા, ત્યાથી કલોલમા ઘર ૪૦૦ સંવત્ ૧૩૦૦ ની સાલમા આવ્યા, તેમા હાલ ઘર ૪૦ છે.

કલોલમા વસતી ૨૦૦૦ ઘરની આશરે કહેવાય છે, નક્કી ઘર ૧૫૦૦ છે.

૫૦૦ સિપાઈના	૧૦ સોની	૨૫ રાવલીઆ
૨૦૦ વાણીયા	૩૦ સુતાર	૨૦ ચારણ
૬૦ તરગાળા	૧૦ દરજી	૪૦ ગંધરપો
૧૦૦ ભાટ	૧૦૦ કણબી	૩૦ કુંભાર
૫૦ બ્રાહ્મણ	૫૦ ઢેઢીયા	૪૦ પીંજારા
૨૦ હજામ	૭૦ કોલી	૧૪૫ પરચુરણ

કુલ ૧૫૦૦

(અં. ૪૬. ૧ ૫૨.)

કાલીના કોટની વિગત.

અમદાવાદથી કોશ ૨ ઉપર અડાલજના રસ્તાથી ડાબી બાજુએ કાલી ગામ છે. તેમા વસતી આશરે ઘર ૨૦૦ ની છે, પટેલ કણબી છે; વસતી બીલની તથા કણબીની છે. તેને પાધર કોટ અસલી છે. તેને દરવાજો ૧ ઉગમણો છે, ચાર ખુણે ચાર બુરજા છે. આથમણી તરફ બેઠક છે. તે જગો વચ્ચે ૧ કુવો છે. ચારે તરફ કોટ બહાર બુરજા પાસે કુવા ૪ અસલી છે. ત્યાં સરકારનું થાણું રહે છે. તેમાં સિપાઇ એક સઇયદ રેમુ ઉમર આશરે ૬૧ ની; તેણે સેલુગરના વખતમાં પ્રથમ પેશ્વાની વખતમાં ચાકરી કરી હતી. તે વખતમાં પણ અહીં થાણાંમાં એ સિપાઈ હતો. તે કહે છે કે આ કોટને તાબે તે દિવસ ૨૭ ગામ હતાં અને દુનિયાના કહેવાથી હું જાણું છું કે આ કોટ પાદશાહના અમીર આદમશાનો બનાવેલ છે. તે આદમશા ઉધાઈ કહેવાતા, કારણકે જ્યાં તે પડાવ કરે ત્યાં ઉધાઈની તરેહ જમાવ કરતા, મુકામ બાંધતા. તેણે આવા પર કિલ્લા બંધાવ્યા છે, એવું સંભળાય છે. તેમાં છેલ્લો રાણપુર પાસે કોટ બંધાવ્યો. ત્યાં હિંદુ રાજાનું રાજ હતું તે તોડયું, અને ગોમા તથા ભાદર એ બે નદીઓની અંદર કોટ બનાવ્યો. તે ઇમારત ઉગમણી, ઉત્તરાદિ તથા આથમણી તરફ બનાવી .અને દક્ષિણ તરફ અધુરૂં કામ હતું ત્યાં દિલ્હીમાં પાદશાહ આગળ કોઇએ ચાડી ખાધી જે આદમસા આવા કિલ્લા બનાવીને તમારા સામો થાશે. પછી પાદશાહે તેને દિલ્હી બોલાવી લઇને મારી નાંખ્યો.

તે કોટમાં એક બાઈ ભેંસ દોતી હતી, તે ગોળો લાગવાથી મરી ગઇ, અને એ કોટમાં સરબંધી આરબ ૧૨ હતા, તે પોતાનો પગાર લઇને પછી ગયા અને પેશ્વાએ કોટ હાથ કર્યો.

અમદાવાદ વસ્યા પછી ૧૦૦ વરસે આ કિલ્લો બન્યો એવું સાંભળ્યું છે. એ કોટની ઈમારત ઘણી સારી છે, પણ હાલ ઘણી ખરાબી થઇ છે. તે વાસ્તે સરકાર તેની તજવીજ કરે તો લોકોને ફાયદો થાય તેમ છે. તે ગામના મુખી વરઘભાઇ દાઉભાઇએ પણ એજ વિનતિ કરી છે. એ કોટથી ઉત્તરાદિ તરફ એક કુવો ભારે છે. અસલી પાદશાહનો બાગ હતો એમ કહેવાય છે, પણ હાલ સંભાળ વિના ખરાબ થાય છે.

(અં. ૪૬. ૧. ૫૦.)

સીતાપુર.

અસલ એક છેમો એવા નામનો આયર હતો; તેણે **સીતા**પુરને પાદર તળાવ ખોદાવ્યું, તથા માતાનું દહેરૂં ચણાવ્યું. અને એક વાવ બંધાવી. એ વાવ ફરી બંધાવા સારૂ થોડાં વર્ષ ઉપર ગામના લોકોએ ત્યાં ખોદાવ્યું હતુ; ત્યારે ૧૩ પગથીયાં બાંધેલાં તથા વાવના થંભ વિગેરે એ ઠેકાણે ખુલ્લાં જોવામા આવ્યાં હતા. અને એ વાવની ઇમારતના પથરા ગામમા દરેક ઠેકાણે પડેલા જોવામા આવે છે. આ તળાવનું નામ છેમાસર કહેવાય છે, તથા માતાનું નામ છેમોદ કહેવાય છે. ગામમા એક દહેરૂં ચતુર્ભુજ દેવનું છે, તે છેમોદ માતાના દહેરાથી પણ જૂનું છે. તે ઉપર જમીન ચઢી ગયાથી ભોંયરા જેવું દહેરૂં થઈ ગયું છે, તેમાં મહાદેવ પણ છે.

અસલ **સીતા**પુરનો રહેનાર પણ હાલ **સા**પાવાડામાં રહેતો એક કોળી જે ગુજરી ગયો છે, તેનું નામ **આંબો વી**ઠલાપરો. તેને **સીતા**પુરની સીમમાંથી ત્રાંબાનાં બે પતરાં મળ્યાં હતાં. તે બન્ને પતરાં બે કડાંમાં ભરાવેલાં હતાં. તે પત્રાં તેણે જેક્સન સાહેબને દેખાડ્યાં હતાં, અને સાહેબે તે જોઇને પાછાં આપ્યાં હતાં. પછી તે કોળીએ વિઠલાપરના ઠાકોરડા ખોડાજીને તે આપ્યાં હતાં. તે ઠાકરડો કોળીના છોકરા આગળ તે માનતો નથી.

મુંજપરની હકીકત.

છપ્પો.

માલવ ધરપતી મુંજ ભોગ ભોગવે વિશાલહ,
નાહદંત નરદંત અતી પ્રૌઢો પ્રતિપાલહ;
ભોજરાજ સંધલ હણ્યો તે પુત્ર રાજહ કારણ
તે હત્યા ઉતારવા, આવ્યો ક્ષેત્ર ધરમારણ્ય,
પરમાર વંશ પ્રથીતે અમલ, છત્ર ધર્યો રાય ભોજ શિર.
વાશિયો મુંજે મુંજપર, સંવત ૧૦૩ ત્રણ ઇક્લંતર

સંધલનો પુત્ર ભોજ, સંધલના ભાઇનો દીકરો મુંજ તેને મારી નાખવાનો હુકમ સંધલે કર્યો હતો, તે પાપ છુટવા લોટેશ્વરની જાત્રા કરવા આવ્યો, ત્યારે મુંજપર ગામ વસાવ્યું

મુંજપરને પાદર છારીયું તળાવ છે, તેના ખોટ નીચે માણસનાં હાડકા દાટયાં હોય તે બીજે દિવસે જોઇએ તો જોવામા આવતાં નથી, માટી જેવી માટી થઈ જાય છે ત્યા અમલની વખતનો કુંડ છે, તેની ઇમારત મોઢેરાના કુંડથી સરસ છે.

(અ. ૪૬. ૧. ૬૨.)

શંખેશ્વર.

સંવત્ ૧૧૭૨ ની સાલમાં વાણીયો ૧ નામે માનજી ગંધારીઓ; તેના વહાણ સમુદ્રમાં જતાં હતાં, ત્યારે તોફાન થયું, ત્યારે તેણે શંખેશ્વરજીને ચોથો ભાગ આપવાની માનતા કરી, એટલે વહાણ બચ્યાં.

પછી ચોથા હિસ્સાનું ધન ૯ લાખ રૂપીયા થયા, તેટલા ખરચીને શંખેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું. શિંખર ૩ તથા ઘુમટ પથરના આથમણે મોટે હતા. તેને ફરતી પ્રદક્ષિણાનાં શિખર જૂદા જૂદા ધણીએ કરાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. કારણકે તેની ઉપરની બારસાખે સંવત્ ૧૬૬૮ તથા કોઈ સંવત્ ૧૬૭૨ એ રીતે લખેલું છે.

પછી આશરે સંવત્ ૧૭૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદના પાદશાહની ફોજ અહીં આવી હતી, તેનો કારભારી વહોરો હતો. તે હિંદુઓનાં દેવસ્થાનોનું અપમાન કરતો હતો. તેણે એ દહેરામાં ગોહત્યા કરી, તેથી તે દહેરૂં ખાલી કરીને શંખેશ્વરજીની મૂર્તિઓ વાણીઆઓએ લઇને ભોંયરામાં કેટલાંએક વર્ષો સુધી રાખી. પછી એક ઓરડામાં રાખી હતી.

......१२३८ वार्षे माघ वदि ३ शनौ
श्री सोमप्रभसूरिभिर्जिनमात.. ....
राजा ह्वीरत्नाभ्यां स्वमातु.........

શંખેશ્વર ગામનું વસ્તીપત્રક.

ઘર સંખ્યા

૧૦૦ કોળીના	૭ ચારણ	૧ દરજી
૨૫ ભાટ	૧૦ રજપુત	૩ લુહાર
૪૦ બ્રાહ્મણ	૧૦ ભરવાડ	૬ હજામ
૨૫ વાણીઆ	૩૦ ઢેડ–ચમાર	૪ કુંભાર
૪૦ નાડોદા	વાઘરી–તુરી	૧ ઘાંચી
૧૨ કણબી	૪ સુથાર	૧ ભાડભુંજો
૧૨ ગોસાઇ		૫ સિપાઈ

કુલ ૩૩૬
(અ ૪૬ ૧: ૭૦)

શંખેશ્વર.

સંવત્ ૧૧૭૨ ની સાલમાં વાણીયો ૧ નામે માનજી ગંધારીઓ; તેના વહાણ સમુદ્રમાં જતાં હતાં, ત્યારે તોફાન થયું, ત્યારે તેણે શંખેશ્વરજીને ચોથો ભાગ આપવાની માનતા કરી, એટલે વહાણ બચ્યાં.

પછી ચોથા હિસ્સાનું ધન ૯ લાખ રૂપીયા થયા, તેટલા ખરચીને શંખેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું. શિખર ૩ તથા ઘુમટ પથરના આથમણે મોટે હતા. તેને ફરતી પ્રદક્ષિણાનાં શિખર જૂદા જૂદા ધણીએ કરાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. કારણકે તેની ઉપરતી બારસાખે સંવત્ ૧૬૬૮ તથા કોઈ સંવત્ ૧૬૭૨ એ રીતે લખેલું છે.

પછી આશરે સંવત્ ૧૭૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદના પાદશાહની ફોજ અહીં આવી હતી, તેનો કારભારી વહોરો હતો. તે હિંદુઓનાં દેવસ્થાનોનું અપમાન કરતો હતો. તેણે એ દહેરામાં ગોહસા કરી, તેથી તે દહેરૂં ખાલી કરીને શંખેશ્વરજીની, મૂર્તિઓ વાણીઆઓએ લઈને ભોંયરામાં કેટલાંએક વર્ષો સુધી રાખી. પછી એક ઓરડામાં રાખી હતી.

.. ...१२३८ वार्षे माघ वदि ३ शनौ
श्री सोमप्रभसूरिभिर्जिनमात.. ..... .
राजा दवीरत्नाभ्यां स्वमातु... .. ...

શંખેશ્વર ગામનું વસ્તીપત્રક.

ઘર સંખ્યા

૧૦૦ કોળીના	૭ ચારણ	૧ દરજી
૨૫ ભાટ	૧૦ રજપુત	૩ લુહાર
૪૦ બ્રાહ્મણ	૧૦ ભરવાડ	૬ હજામ
૨૫ વાણીઆ	૩૦ ઢેડ-ચમાર	૪ કુંભાર
૪૦ નાડોદા	વાઘરી-તુરી	૧ ઘાંચી
૧૨ કણબી	૪ સુથાર	૧ ભાડભુંજો
૧૨ ગોસાંઇ		૫ સિપાઈ

કુલ ૩૩૬
(૨૫ ૪૬ ૧ ૭૦)

દાદાહરિની વાવનો લેખ.

---:*:---

અમદાવાદની દાદા હરિની વાવમાં એક પથરના પાટીયામાં સંસ્કૃત અક્ષરે લખ્યું છે; તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

"જગતના કરનારને નમસ્કાર, જલનો પતિ, જીવનો ઉત્પત્તિ કરતા, પૂન્યનો સાક્ષી, એવો તરૂણ તું–તને નમસ્કાર. જગતની માતા એવી, કુંડલી નામે, તું પરા શક્તિ, દેવતા તથા મનુષ્ય; તેમણે વંદન કર્યા છે ચરણ જેનાં એવી વાવ રૂપીણી તું જે દેવી તે નિરંતર સર્વ થકી ઉચ્ચપણે વરતે છે. વિશ્વકર્મા સકલ નામના મનોરથને પુરનારો જેહ તારી કૃપાથી સર્વ મનુષ્ય કર્મ કરતા થયા એહવો જે તું–તુને નમસ્કાર. સ્વસ્તિ ગૂજરાતમાં–શોભાયમાન અહીમદાવાદ નગરને વિશે પાદશાહ શ્રી ૩ મહંમુદવિજયના રાજને વિશે, તેનાં જનાનખાનાં દ્વારને વિશે સર્વ અધિકાર કરનારી, એટલે રાખેલી ઓરત ને સર્વે કામમાં તેનું કર્યું થાય, બાદ શ્રી હરીર નામ છે જેહનું, તેણીએ શ્રી નગર થકી ઇશાન દિશામાં હરીર પરૂં વસાવ્યું, તે મધ્યે ચાર દિશાના

ચંદ્ર ઉગે ત્યાં સુધી એ વાવડીનું મીઠું પાણી લોક પીઓ. એ સા માટે કરાવી કે ધનવાનની શોભાને અર્થે કાજે ધનવાનજ છે. રાજાના કારભારી લોક તે કીલા, ધરમશાળા, સદાવ્રત, કુવા, તલાવ, વાવે કરાવે છે, તેથી એણે પણ પોતાની શોભા સારૂ કરાવી ઘણુ ધન ખરચીને જગતના ઉપકારને અર્થે બાઇ હરીર તેણે વાવડી કરાવી. એ કરાવવાના કારભારી મલીક શ્રી બી હાંમદ તથા ગજ્જર વૈરય સુનાર વીરા તેની નીચે સુતાર દેવા તેમણે બુદ્ધિબળે કરી છે "

ઉપર લખેલી વાવના કુવામાં ત્રીજા ખડમાં ફરતા હંસ પથરમાં ચીતર્યાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે હિંદુની બનાવેલી છે. તેમજ બીજા ખંડના થાભલા ઉપર ધાણું છે તેની કિનારી ઉપર હસ કાઢેલા છે

(અં ૩૫ ૧ ૫)

અડાલજની વાત.

અડાલજની વાવમા પથર ઉપર સંસ્કૃત લખી પથર ચોઢયો છે તેની નકલ પ્રાકૃતમા કરી છે.

આ વાવ મહમુદ બેગડાને પરણેલી લાલાંએ બંધાવી છે.

"સંવત્ ૧૫૫૫ ના વર્ષે માઘ સુદિ ૫ પાદશાહ શ્રી મહંમદ રાજ્ય જેના વંશમાં મોકલસંગ રાજા પહેલાં થઇ ગયા તે દંડાવ દેશના અધિપતિ મહારાજા વાઘેલા જાતે કરી સાખે. ઇંદ્ર સરખું તેમનું તેજ, બુદ્ધિમાં મોટાં પરાક્રમી, ભગવાનના ભક્ત હતા. તે મોકલસંગના પુત્ર અતુલ પરાક્રમી કરણ નામે કરીને થઈ ગયા તે જાણે બીજા કરણ રાજા હોય. સંગ્રામમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને મોટા શત્રુઓને માર્યા એવા એ હતા. તે કરણના પુત્ર ભુલરાજા તે પણ ઘણાક શત્રુના મારનાર હતા; પૃથ્વીમાં રાજ કર્યું એવા હતા. તે ભુલ રાજાને મહીપ એવે નામે પુત્ર થયો. તે ઘણા લોકમા વિખ્યાત

આવે. વાવના ગોખ જાળીયાં ત્યાં તેવી ન્હાની સ્ત્રીઓ બેઠેલી, તેથી સર્વના મનમા આવે કે સાક્ષાત્ સ્વર્ગની પૃથ્વી અહિં આવી, અથવા ગંગાજી અહીંઆં આવ્યાં એવું જણાય. નિર્દોષ નારી મધે પહેલા વખાણુ, એ એવાં રૂડાં રાણી કવિઓના જાણે કલ્પવૃક્ષ ચરિત્ર ઘણાં ઘણાં સારાં; તેથી સ્વામીનું તથા પિતાનું કુળ ઉદ્ધાર્યું. જાણે સીતાનો અવતાર. કરોડેગમાં ધન-પંડિતોને રાજા કરણની પેઠે આપતા હતાં; તેની બરાબર કલ્પવૃક્ષ અથવા કામધેનું ન થાય તો બીજું મનુષ્ય-સ્ત્રી કયાંથી હોય ? તે રાણીએ પોતાના ભંડારમાંથી પાંચ લક્ષ ટંકા ખરચીને વાવ કરી એવું સંભળાય છે. અડાલજ મોટું ગામ, તેને વિશે રાજા વીરસિંહની સ્ત્રી રૂડાંરાણીએ ગોખ-જાળીયાં :સહીકડો

કરણસાગરની હકીકત.

આહીથી ૩ ગાઉ પર સંથેલ ગામમા કોળીની દીકરીને પરણ્યાથી ત્યાંના ઠાકરડા જહાજી રામાના કહેવા પ્રમાણે અસલ તેના વડવા વટલાયા. એમના વહીવંચા ધોળકામા છે.

દેલવાડા વિગેરેના ઠાકરડા છે તે અસલ કાલરીના ખાંટ રજપૂત હતા, તે મેહેરા ગામમાં કોળીની દીકરીને પરણ્યાથી વટલ્યા.

ટોડરમલની કૈફિસિમા કરણસાગર એવું આ ગામનું નામ લખ્યું છે. અહેમદાવાદની મસ્જીદમાં લેખ છે તેમાં ટોડરમલની બાબત કાંઇ લખેલી છે એવું સાંભળ્યું છે. ઠાકરડાના વહીવંચા કહે છે કે આ ગામમા કણબીઓના માઢ પર હતા અને ૯૦૦ હલ હતાં. આ ગામને પરાં ૫ હતા, તે હાલ જૂદાં ગામ વસેલાં છે. ગામથી ઉત્તરમાં (૧) રણુજોડપરૂં, (૨) દક્ષિણપૂર્વમાં વણપરૂં જ્યાં બ્રહ્માણી માતાનું દહેરૂં છે. (૩) ગામથી પૂર્વમા રામપરૂં, (૪) પશ્ચિમ દક્ષિણમાં ધનપરૂં અને (૫) પૂર્વ ઉત્તરમાં ઈન્જતપરૂં.

ગામથી પૂર્વમાં એક નાનું અકબંધ તળાવ ગાળેલું છે. અને તેની પૂર્વમાં પાચ ગાઉનું તળાવ તૂટેલું છે. તેમાં નાગેશ્વર મહાદેવનું જૂનું દહેરૂં છે. મોટા તળાવથી પૂર્વ ઉત્તરમાં પાલજ ગામના પાદરની નદી નામે રૂપેણ ગામ ખેરાલુથી એટલે આંહીથી આશરે ૩૫ ગાઉ ઉપરથી આવે છે. તે આ તળાવમાં સમાતી હતી, પણ સંવત્ ૧૮૭૦ ની સાલમાં પશ્ચિમની પાળ તોડીને નદી નીસરી છે તેથી તળાવમાં પાણી મુદ્દલ રહેતું નથી. આંહીથી ૮ ગાઉ ઉપર ગામ આદીવડા પાસે વોમા એ નદી ભળીને ઝીંજુવાડાના રણમાં જાય છે.

મોતીસર તળાવ.

ગામ ભોજ્યા ચીત્રગામથી ઉત્તરમા આઉ દોઢ માંડવના રસ્તામા છે ત્યા મોતીસર તળાવ છે તે મોતીયા કુતરાના નામથી ખોદાવેલુ ૮

એક વણઝારાને ભોજવાના વાણીયાના રૂપીયા દેવા હતા, તેને ઘેર ઘરાણામા પોતાનો કુતરો મેલ્યો પછી એકવાર તે વાણીયાને ત્યા ચોરે ખાતર પાડ્યુ અને માલ લઇ ગયા તે વખતે તે મોતીયે કુતરે વાણીયાને જગાડ્યો અને ચોરની પૃઠવાડે જઇને માલ દેખાડયો તે માલ હાથ લાગ્યો ત્યારે વાણીયાએ વણઝારાની ફારગતી લખીને ચિટ્ટી

ઘણી સરસ જણાય છે. વળી એ રોજાને જૂની પિત્તળની જાળીઓ છે, તેનું કામ ઘણું સરસ છે. એ સિવાય તળાવ તથા તે ઉપરના મહેલ તથા મહેલાત એ વિગેરે કામ ઘણું સરસ જોવા સરખું છે.

દસક્રોઈના પીરાણાનો રોજો.

દસક્રોઇ પ્રગણામાં મોજે ગરમથાની સીમમાં **પીરાણાનો રોજો** છે. તેના બારસાખ વિગેરે કેટલુંક કામ મીનાકારીથી સાંપટ જડાવ છે. વળી તે રોજાની અંદર કબરો છે, તે પાઘડીઓ હિંદુના ઘાટની બાંધેલી ને તેમાં કલગીઓ ખોસેલી એ કબરો ઉપર મૂકે છે ને એ કબરો મુસલમાનની છે. વળી કોઇ જગોએ કબર ઉપર પાઘડીઓ મૂકાતી નથી, ને સરેહમાં પણ નથી. એ લોકો શાથી મૂકે છે તે કાંઈ જણાતુ નથી, પરંતુ ઘરડાંની વખતનો ચાલ છે એમ કહે છે.

ખુલ્લી મેદાનમા છે પણ હંમેશાં ઠંડી રહે છે; જેવી શીયાળાના પાણીની ભરેલી ગોળી.

એ કબરથી થોડે દૂર એક સુનાગઢીથી ઘાણું ચાર થાભલા ઉપર છે, તે ધાબાની વચ્ચે એક કડી જડેલી છે, તે એ લોકો કહે છે કે પરમેશ્વરનો દશમો અવતાર થશે તે વખત તમામ ખલક, એટલે પૃથ્વીના બધા માણસ એ જગોએ ભેગા થશે. ને એ કડીથી કાટો બાંધીને તેમનુ પાપ પુન્ય તોલાશે અને સર્વનો ઈન્સાફ એ જગ્યાએ થશે. હુ (ચોપડાનો લેખક) એક વખત ત્યા ગયો હતો. તે રોજામાં મીનાકારી કામ ઘણુ સગ્ન છે—એજે આશરે વરસ ૪૫ નો છે.

ઘણાક લોકના કહેવાથી સાભળ્યુ છે કે એ ઈમામશાહ પીરનો કોઇ ભાભારામ ચેલો થઈ ગયો. તેણે શ્રી પેટલાદ પ્રગણામા જેદેવા કરીને ગામ છે ત્યા એક દેવળ બાધ્યું છે. તેમાં મૂર્તિ કે કબર કાંઇ નથી, પણ ઘીનો દીવો હમેશાં બળે છે. ત્યાં ચમત્કાર એ છે કે એ દીવાની સગમાથી ઝાળ પડતી નથી ને દીવો ઘીથી બળે છે.

ઘણા લોકોના કહેવાથી લખ્યું છે કે ગંજબક્ષની મહેજંત વિગેરે કામ જેવું મક્કામા છે તે મુજબ બાંધેલું છે. તેને ખુદે બંધાવેલો છે.

૯ એક વખત ફીરેમેડેથી કસબે મહેમદાવાદ જતો હતો, ત્યા વગડામા એક કુવો દીઠો, તેના ઉતરવાના પગથીયા, તેથી ઉતરીને અંદર ગયો તો ભોયરા જેવી એક બેઠક, આશરે આદમી ૫૦ ખુલાસાથી બેસે એવી છે ત્યા હવા ઘણી થડી છે લોક એવુ કહે છે કે એ કુવો મહમુદ બેગડાનો છે ને તેની અંદર એક સુરગ છે કે તેમાથી જમીનની અંદર ગાડીમા બેસી સુરગમા ને સુરગમા અમદાવાદ જવાય છે કોઇ દેવનો શ્રાપ થયો કે દિવસે બહાર નીકળે તો મરે, એવુ ઘણા લોક કહે છે પણ એ વાતમા શક વણો રહે છે કારણ કે અમદાવાદ તથા મહેમદાવાદ વચ્ચે બે નદીઓ છે, ત્યારે તે ઠેકાણે સુરગ શી રીતે ખોદી હશે એટલો શક છે

(અ ૩૫ ૧ ૬)

પ્રકીર્ણ હકીકત.

સિંધના પાદશાહના કહાડી મૂક્વાથી કાઠીઓ ૮ શાખાના ઢાક એટલે જૂનાગઢના રજપુત પાસે ચાકર રહ્યા તેમા પટગરની દીકરી ઉપર ઢાંકનો કુવર ખુટયો તેને કાઠીએ મારી નાખવા ચાહ્યુ, તે પછી પરણ્યા યો તે કુવર કાઠીમા જવાથી કાઠીઓએ તેને ઘરડેરો ચાપ્યો ને બાકીના રજપુત રહ્યા તે વરતીઆ કહેવાય છે ને તે વટલેનાને ૩ દીકરા ૧ હસુરના વશના વાળા કહેવાય, ૨, ખુમાણના વશના ખુમાણ કહેવાય અને ૩ ખાચરના વશના ખાચર કહેવાય ખાચરના પાચ દીકરા, તેમા ૪ ના વશ ૧ રામો તેના રામાણી ૨ લાખો તેના લાખાણી, ૩ ડેબો તેના ડેબાણી, ૪ ગોંડ તેના ગોદડ

ક.

થ.

દ.

ન.

પ.

હ.

ક્ષ.